

Erfgoed in de Ruimtelijke Vorm van Bangkok

Actoren, instituties en dingen: machtsposities en herinneringen

MSc thesis Planologie
Universiteit Utrecht

M.H.G. van Dongen
April 2011

Erfgoed in de Ruimtelijke Vorm van Bangkok

Actoren, instituties en dingen: machtsposities en herinneringen

*“The relationship between the conservation of the past and politics is strong,
permanent, intimate and quite unavoidable...”*

Tunbridge & Ashworth, 1996: 46

MSc thesis Planologie
Universiteit Utrecht

M.H.G. van Dongen
0420972
April 2011

VOORWOORD

Deze masterthesis ‘Erfgoed in de Ruimtelijke Vorm van Bangkok’ vormt de afsluiting van mijn studie aan de Universiteit Utrecht en is het resultaat van het onderzoek dat ik gedaan heb naar en in Bangkok. Drie maanden heb ik daar samen met zes studiegenoten gewoond, mezelf ondergedompeld in een tot dan toe volledig onbekende cultuur en omgeving, en simpelweg deel uitgemaakt van ‘booming Bangkok’. Ik vond het geweldig.

Tijdens het schrijven van deze thesis kwamen de geuren, geluiden, smaken en herinneringen dan ook veelvuldig weer naar boven. Iets wat tijdens het feitelijke schrijfproces hier af en toe toch enigszins confronterend was. Toch heb ik niet alleen aan mijn onderzoeksperiode in Bangkok, maar ook aan het literatuuronderzoek en het uitwerken van alle vergaarde informatie veel plezier beleefd. Maar dit is nu achteraf praten; nu mijn onderzoek afgerond is en mijn thesis klaar is, overheerst blijdschap en trots. Het was echter niet altijd makkelijk. Soms zag ik er als een berg tegenop om het af te gaan maken omdat het mij steeds moeilijker scheen te worden.

Dat viel uiteindelijk gelukkig alles mee waardoor het proces voor mij misschien nog wel het beste te omschrijven is als een ei waar lang op gebroed moest worden, maar er uiteindelijk zo uitflopte. En het resultaat is er uiteindelijk veel beter van geworden. Want hoewel de onderzoeksgegevens uit 2008 afkomstig zijn, ben ik van mening dat het resultaat van mijn onderzoek daar niet negatief onder leidt – simpelweg omdat het niet onderhevig is aan de waan van de dag.

Ik wil van deze plaats gebruik maken om een blijk van dank uit te spreken. Want zonder *mental support*, vertrouwen in een goede afloop, praktische hulp, de nodige afleiding en ondersteuning uit mijn directe omgeving was mijn onderzoek en de exact honderd pagina’s (wie had dat ooit nog gedacht...) die voor u liggen en daar het resultaat van zijn, niet op deze manier mogelijk geweest.

Natuurlijk ben ik ook dank verschuldigd aan mijn scriptie-begeleiders en aan de docenten en studenten van Chulalongkorn University. Maar als ik aan Bangkok denk, zijn daar onlosmakelijk alle leuke momenten aan verbonden die ik heb beleefd met Kitty, Jan-Kees, Bart, Daniël, Ron en Danny. Natuurlijk hebben we onderzoeksmatig veel aan elkaar gehad en elkaar geholpen onze gedachten te vormen en structureren, maar het zijn toch met name de herinneringen aan het samen eten in de *taxi*, Chang biertjes drinken in onze *soi*, dansen in de *spice*, met onze voetjes in het zand op Koh Samet, etc. etc. waar ik dankbaar voor ben!

Marleen van Dongen

Utrecht, april 2011

INHOUDSOPGAVE

Hoofdstuk 1 Inleiding	1
§ 1.1 Introductie	1
§ 1.2 Een mondiaal veranderende ruimte	1
§ 1.3 Oost-Aziatische ontwikkelingen	3
§ 1.4 Gehanteerde invalshoek	5
§ 1.5 Doelstelling, relevantie en verantwoording	6
§ 1.6 Vraagstelling	7
§ 1.7 Methodologie en leeswijzer	8
Hoofdstuk 2 Stedelijk Erfgoed en de Postindustriële Stad	9
§ 2.1 Inleiding	9
§ 2.2 De stad	9
2.2.1 Kenmerken van de stad	10
2.2.2 De binnenstad	11
§ 2.3 Erfgoed	12
§ 2.4 Betekenissen van erfgoed	13
2.4.1 De sociale betekenis	13
2.4.2 De economische betekenis	14
2.4.3 De politieke betekenis	15
§ 2.5 Behoud van erfgoed	16
2.5.1 Gewenste herinneringen als voorwaarde	16
2.5.2 Historische ontwikkeling en internationale organisatie	17
§ 2.6 Kanttekeningen vanuit een postindustriële perspectief	17
2.6.1 De postindustriële stad – een postindustriële perspectief	18
2.6.2 Consumptie in de postindustriële stad	18
2.6.3 Consumptie van de postindustriële stad	19
2.6.4 De narrative of loss en de postindustriële stad	19
§ 2.7 Conclusie	20
Hoofdstuk 3 Een Theoretisch Perspectief op Ruimtelijke Vorm	22
§ 3.1 Inleiding	22
§ 3.2 Ruimte	22
3.2.1 Naar een relationele opvatting van ruimte	22
3.2.2 Relationele ruimte	23
§ 3.3 Ruimtelijke vorm	24
3.3.1 Het begrip ruimtelijke vorm	24
3.3.2 De relevantie van ruimtelijke vorm	25
§ 3.4 Verklaringen voor ruimtelijke vorm	25
§ 3.5 Wisselwerking als uitgangspunt in de visie op ruimtelijke vorm	27
3.5.1 Actoren en Instituties	28
3.5.2 De Structuratietheorie	29
§ 3.6 De rol van dingen	30
3.6.1 Antidualisme, pragmatisme en relationisme	30
3.6.2 Associaties	31
§ 3.7 Een model op ruimtelijke vorm	32
3.7.1 De stad als verzameling associaties en de rol van planning	33
3.7.2 Erfgoed en associaties	33
§ 3.8 Conclusie	34
Hoofdstuk 4 Onderzoekskader	35
§ 4.1 Inleiding	35
§ 4.2 Beschrijving ruimtelijke vorm van Bangkok	35
§ 4.3 Beschrijving ruimtelijke vorm van erfgoed	37

§ 4.4 Ruimtelijke vorm vanuit het Actor-Netwerk perspectief	38
§ 4.5 Op zoek naar controverses	39
§ 4.6 Onderzoeksaanpak	39
§ 4.7 Conclusie	41
Hoofdstuk 5 Ruimtelijke Vorm Beschreven	42
§ 5.1 Inleiding	42
§ 5.2 De ruimtelijke vorm van Bangkok	42
5.2.1 Context	42
5.2.2 Macroform	45
5.2.3 Interne vorm en functie	48
§ 5.3 Beschrijving ruimtelijke vorm van erfgoed	50
5.3.1 Algemeen beeld van erfgoed	50
5.3.2 Krung Rattanakosin	51
§ 5.4 Conclusie	55
Hoofdstuk 6 De Casussen als Verklaring	57
§ 6.1 Inleiding	57
§ 6.2 Ratchadamnoen Road	58
6.2.1 Beschrijving	58
6.2.2 Ontwikkeling in controverses	59
6.2.3 Analyse van de associaties	65
6.2.4 Concluderend	68
§ 6.3 Kuru Sapha Printing house	68
6.3.1 Beschrijving	68
6.3.2 Ontwikkeling in controverses	68
6.3.3 Analyse van de associaties	71
6.3.4 Concluderend	73
§ 6.4 Soi Wanglee	74
6.4.1 Beschrijving	74
6.4.2 Ontwikkeling in controverses	74
6.4.3 Analyse van de associaties	77
6.4.4 Concluderend	79
§ 6.5 Mahakan Community	79
6.5.1 Beschrijving	79
6.5.2 Ontwikkeling in controverses	80
6.5.3 Analyse van de associaties	83
6.5.4 Concluderend	87
§ 6.6 Conclusie	88
Hoofdstuk 7 Conclusie	91
Summary	97
Literatuur en Bronnenlijst	101
Interviewlijst	108
Appendix A Afbeeldingen	a-1
Appendix A Achtergrond	a-22
Kader I Historische ontwikkeling van e rfgoedbehoud	a-22
Kader II Internationale organisatie van erfgoedbehoud	a-22
Kader III Verklaringen voor ruimtelijke vorm	a-24
Appendix B Bijlagen Interviews	b-1
Bijlage I Voorbeelden van algemene interviewtopics	b-1
Bijlage II Interviews in hoofdlijnen	b-2

HOOFDSTUK ÉÉN Inleiding

§ 1.1 Introductie

“... cities, like all social reality, are historical products, not only in their physical materiality but in their cultural meaning...”

Manuel Castells, 1983: 302.

De opkomst van steden heeft sinds de Industriële Revolutie eind 19e eeuw wereldwijd grote gevolgen (gehad); in de ontwikkeling van de maatschappij spelen zij dan ook een belangrijke rol (Wissink, 2004a: 6). Voor velen heeft de stad een aanzuigende werking. Vanaf 2007 woont zelfs meer dan de helft van de wereldbevolking in steden (United Nations, 2007: 1). De gebouwde omgeving is er op veel plaatsen radicaal anders uit komen te zien door processen van verstedelijking.

Waar processen van verstedelijking in onze – Europese - context al spelen sinds de industrialisering, is deze ontwikkeling in andere delen van de wereld een betrekkelijk nieuw fenomeen. In landen of werelddelen waar economische ontwikkeling en daaraan gekoppelde modernisering later op gang kwamen (of zelfs grotendeels nog zullen komen), zien we een recentere groei van steden. De Oost-Aziatische context is hier een voorbeeld van; hier is pas de laatste decennia sprake van een bijna ontembaar urbanisatie-proces (Webster, 2004: 11-13).

Aan de ontwikkeling van steden wordt mondiaal veel aandacht geschonken en zowel over de oorzaken als de gevolgen ervan wordt door vooraanstaande wetenschappers veel geschreven, onder andere in sociale studies over ruimte. Een gangbare opvatting hier was lange tijd dat ruimte een losstaande entiteit is die als het ware als ‘podium’ dient voor sociale processen en gelokaliseerde objecten (Wissink, 2006a: 138). Tussen de ruimtelijke vorm van de gebouwde omgeving en sociale relaties kan echter een verband verondersteld worden, zoals ook uit sociale literatuur over ruimte blijkt (zie onder andere Gregory & Urry, 1985, en auteurs als Castells, Urry, Giddens, Harvey, Graham & Healey, Sassen). Een wijdverbreide gedachte binnen deze tak van de literatuur is dat een bepaalde ruimtelijke vorm slecht zou zijn vanwege ongewenste sociale gevolgen. Dit gedachtegoed vormt de aanleiding van het onderzoek dat centraal staat in deze thesis. Dit onderzoek richt zich op de ruimtelijke vorm van Bangkok, en zal de wisselwerking tussen fysiek en sociaal in de (totstandkoming van) ruimte aantonen. Specifiek zal hierbij worden ingegaan op de rol die erfgoed daarbij speelt. Erfgoed kan namelijk bij uitstek dienen als voorbeeld van hoe ruimtelijke vorm geproduceerd wordt, omdat het, als belangrijk thema binnen zowel de fysiek-ruimtelijke als de sociale invalshoek, vaak samen gaat met (her-)ontwikkelingen en controverses.

In dit hoofdstuk zal het kader neergezet worden waarbinnen dit onderzoek plaatsvindt. Allereerst zal de algemene gedachtegang in de literatuur over de relatie tussen ruimtelijke en sociale veranderingen toegelicht worden. In paragraaf drie wordt deze gedachtegang gespiegeld aan Oost-Aziatische ontwikkelingen, waardoor duidelijk wordt dat deze regio een uiterst relevant onderzoeksgebied vormt. In paragraaf vier zal de voor dit onderzoek gehanteerde invalshoek geïntroduceerd worden en zullen we zien dat de gedachtegang zoals besproken in paragrafen 2 en 3 weerlegd kan worden. In het vervolg van het hoofdstuk zal duidelijk gemaakt worden waarom deze weerlegging relevant is, en hoe het onderzoek hiernaar vorm krijgt.

§ 1.2 Een mondiaal veranderende ruimte

Met het ontstaan van de postindustriële of netwerksamenleving vinden wereldwijd sociaal-culturele en economische veranderingen plaats (Wissink, 2007a: 1). Over de achterliggende drijvende krachten wordt verschillend gedacht, maar onder auteurs als bijvoorbeeld Castells, Giddens, Beck en Knorr-Cetina is overeenstemming ontstaan over de belangrijkste aspecten ervan: nieuwe technologieën, globalisering en individualisering. Deze aspecten van het moderniseringsproces hebben op verschillende vlakken verrijkende gevolgen voor de maatschappij (Wissink, 2007b: 1). Zo verandert op politiek vlak het karakter van de politieke problemen. Sociaal-maatschappelijk roept globalisering onder meer de ontwikkeling van groepsidentiteiten en het

ontstaan van “*imagined communities*” op (Anderson, 1983) waardoor ook de percepties op problemen veranderen. Deze ontwikkelingen hebben ook voor ruimtelijk beleid en de planologie grote gevolgen. Ruimtelijke problemen ontstaan of worden versterkt door de sociale veranderingen, en de manieren waarop deze problemen te lijf gegaan worden binnen de institutionele praktijk van de ruimtelijke ordening worden door sommigen (zie bijvoorbeeld Wissink, 2007b: 2) in twijfel getrokken.

Genoemde moderniseringsaspecten resulteren in veranderende ruimtelijke karakteristieken van sociaal-culturele en economische praktijken; een ontwikkeling die volgens onder andere Sassen (1996) en Asbeek Brusse e.a. (2002) leidt tot het ontstaan van een ‘nieuwe geografie’. Verschillende ruimtelijke ontwikkelingen leiden wereldwijd tot radicale ruimtelijke herstructureringen¹. Meest zichtbare ruimtelijke verandering is de vervanging van het traditionele kern-periferie model van verstedelijking, waarvoor in de nieuwe geografie uitgestrekte stedelijke zones (of: ‘stedelijke velden’ volgens Friedmann & Miller, 1965, in: Wissink, 2003: 4) in de plaats zijn gekomen. De stad als geografische en politieke eenheid met een specifieke identiteit is dus vervangen en periferie is vermengd met de centrale stad. Een ontwikkeling die in Nederland bijvoorbeeld zichtbaar is in suburbanisatie op plekken die voorheen bewust open waren gelaten in het compacte-stadmodel van ruimtelijke ordening. Ook het ontstaan van nieuwe economische en ‘leisure’ clusters buiten de traditionele stedelijke gebieden is illustratief voor het nieuwe peri-stedelijke landschap.

De historische stadscentra gaan echter tegelijkertijd ook steeds meer functioneren als belangrijke plaatsen voor leisure en toerisme, én zij zijn – als gewilde woonbestemmingen voor hogere inkomensklassen – gaan concurreren met suburbane woongebieden (Wissink, 2003: 4). Deze ontwikkelingen leiden er toe dat de druk op de ruimte in de historische binnensteden toeneemt en dat meer aandacht aan haar esthetiek wordt geschonken.

In combinatie met nieuwe transporttechnologieën en geprivatiseerde infrastructuur ontstaan binnen de nieuwe geografie nieuw gestructureerde ruimten met nieuwe hiërarchieën van plaatsen: steden worden “*archipelagoes of enclaves*” (Hajer & Reijndorp, 2001: 56-69) van vooral functioneel gescheiden ruimten (Wissink, 2003: 5), die al dan niet verbonden worden met elkaar of de rest van de stad en wereld. In deze netwerksamenleving, waarbij de stad steeds meer beheerst wordt door *global flows*, worden sociale, economische en culturele structuren niet meer bepaald door het gedeelde gebruik van een bepaalde ruimte, maar door verbindingen met plekken of activiteiten elders (Asbeek Brusse e.a., 2002: 139). Daarnaast leidt het voortdurende urbanisatieproces tot het vervagen van verschillende (deels rurale) leefstijlen in één (stedelijke) leefstijl, en daarmee verstoort het sociale patronen (Wissink, 2007a: 2). Een ontwikkeling die in sociologisch - en stadsonderzoek gezien wordt als verlies van gemeenschap (idem).

Kortom: oude segmenten van steden zijn verdwenen en worden vervangen door verschillende ‘enclaves’ als nieuwe ruimtelijke segmenten. Deze ‘ruimtelijke segmentering’ wordt met name in Europa en Amerika als negatief beschouwd (zie o.a. Sorkin, 1992). Auteurs als Sorkin, Sennett, Castells, Davis, Zukin en Graham en Marvin gaan er van uit dat door de versplintering van de fysieke ruimte ook het sociale leven in de postindustriële stad versplinterd raakt: zij benadrukken dat de rijken zich ruimtelijk afscheiden van de armen en zich terug (kunnen) trekken in hun eigen pseudo-openbare ruimten – zoals *shopping malls*, golfclubs of “*gated communities*” (Wissink, 2007a: 2). Zo zouden deze zogenaamde ‘haves’ in de maatschappij solidariteit ondermijnen en wordt de openbare ruimte als een algemeen toegankelijke, vrije en veilige ruimte vervangen door collectieve maar exclusieve ruimtes die selectief verbonden worden. De arme ‘*have-nots*’ blijven achter in een steeds onaantrekkelijker wordend publiek domein, radicaal gescheiden van de haves die zijn vertrokken en leven in gewilde ommuurde enclaves die met private infrastructuur aan elkaar verbonden zijn (Wissink, 2003: 5).

Er heerst in het onderzoeksgebied van verstedelijkingsvraagstukken dus angst voor het verdwijnen van de functie van de publieke ruimte waarin ontmoetingen tussen verschillende sociale groepen, gemeenschapszin en democratie centraal stonden. Deze bezorgdheid over de sociale (des-)integratie van verschillende stedelijke sociale gemeenschappen en verlies van gemeenschap, solidariteit, openbare ruimte en zelfs democratie leidt tot een negatieve kijk op de stedelijke herstructurering. Dit wordt door Crawford aangeduid als de “*narrative of loss*”

---

¹ Zichtbaar in o.a. de veranderende ruimtelijke verspreiding van sociale groepen; economische reorganisatie; steeds verdere uitbreiding van het stedelijk veld (suburbanisatie); het toenemend belang van bereikbaarheid in plaats van nabijheid, en in combinatie hiermee het ontstaan van infrastructuur als het nieuwe structurerende principe; en de introductie van nieuwe sociale en fysieke grenzen (Wissink, 2003: 4).

(Crawford, 1999: 23): “*This narrative ... inevitably culminates in the contemporary crisis of public life and public space, a crisis that puts at risk the very ideas and institutions of democracy itself*” (idem). Crawford zet de huidige ontering van de publieke ruimte af tegen de hoogtijdagen en – plekken van het openbare leven (de Griekse agora’s, de koffiehuisen in vroeg-modern Parijs en Londen, de Italiaanse piazza’s, et cetera) en constateert dat die eens zo vitale plekken van democratie waar het publieke hoogtij vierde nu een andere rol en betekenis hebben, en dat nu democratie zelf in gevaar is.

De *narrative* is een nostalgisch verhaal met een heel sombere boodschap; binnen deze thesis vormt zij een belangrijk thema waar direct of indirect op terug gekomen zal worden.

§ 1.3 Oost-Aziatische ontwikkelingen

Wanneer de onderzoeksregio voor deze thesis in ogenschouw wordt genomen, kan geconstateerd worden dat de zojuist geschetste ontwikkelingen zich perfect lijken te spiegelen in Oost-Azië en dat de *narrative of loss* geprojecteerd zou kunnen worden op Bangkok.

In Oost-Azië heeft de laatste decennia een enorme economische groei plaats gevonden. Na het economische wonder van Japan direct na de Tweede Wereldoorlog zijn de vroege Aziatische tijgers (Singapore, Taiwan, Hongkong en Zuid-Korea) zich economisch gaan ontwikkelen, in de jaren '80 gevolgd door Thailand, Maleisie, Indonesie en de Filipijnen (Wissink, 2004a: 6). Meest recentelijk maken Vietnam en (vooral) China en India een enorme economische groei door.

Achter deze dynamiek gaan drie grote sociale veranderingen schuil (Wissink, 2004a: 6). Ten eerste trekt een aanzienlijk deel van de plattelanders naar de steden, op zoek naar een betere toekomst². Hierdoor groeit de stadsbevolking en veranderen agrarische gemeenschappen van samenstelling. De tweede grote maatschappelijke verandering als gevolg van de economische groei is de uitdijende middenklasse (Wissink, 2004a: 6). Meer mensen hebben meer te besteden en gaan daardoor bijvoorbeeld ook andere eisen stellen aan hun leefomgeving. Ten derde hebben zich nieuwe, moderne consumptiepatronen ontpopt als afspiegeling van de ingrijpende maatschappelijke veranderingen. Winkelen is niet alleen meer noodzaak maar vooral ook entertainment, en consumptie is een indicator geworden voor status en subcultureel lidmaatschap (Clammer, 2004: 21). Consumptie is in Azië dus een levenswijze geworden, en vertegenwoordigt het streven naar moderniteit. Bij deze economische opmars spelen steden een cruciale rol (Wissink, 2004a: 6); steden zijn de plaatsen bij uitstek waar de consument zijn wensen kan (laten) vervullen. Tegelijkertijd is er ook de rol van steden als de productieplaatsen van de mondiale economie (Wissink, 2004a: 6). Volgens de Wereldbank nemen steden in vrijwel elk Oost-Aziatisch land minstens 80% van de economische groei voor hun rekening (Webster, 2004: 12).

Tussen de verschillende Aziatische metropolen zijn ontegenzeggelijk verschillen te bekennen op cultureel, bestuurlijk en ook ruimtelijk vlak – aangezien de modernisering (nog) niet overal in dezelfde mate heeft plaatsgevonden (Wissink, 2004a: 8). Maar tegelijkertijd heeft de modernisering er al wel geleid tot uniforme, misschien zelfs karakterloze stedelijke landschappen. Gelijksortige processen spelen zich er af, zoals de enorme *urban sprawl* en het (daardoor) ontstaan van *megacities* (steden van minstens 10 miljoen inwoners). Er zijn veel overeenkomsten te bekennen in de Aziatische steden, waarbij de radicaliteit van de ruimtelijke aanpassingen meest in het oog springt (idem). In het stedelijk landschap vindt een snelle en grootschalige modernisering plaats, die bovendien bewust wordt nagestreefd. Iets wat bijvoorbeeld zichtbaar is in het in westerse ogen ridicul hoog tempo afbreken van de oude steden om zo plaats te maken voor de nieuwe economische voorspoed (idem). Toch wordt er in de verschillende metropolen wel verschillend omgegaan met erfgoed. Zo zijn in Beijng veel historische elementen gesloopt, en zijn in Hongkong geen oude structuren te bekennen. In Tokyo worden elke 50 jaar de belangrijke tempels opnieuw opgebouwd op dezelfde plaats³. In Singapore en Sjanghai⁴ is wel een historische wijk. Hier is dus wel sprake van historiciteit, maar niet van authenticiteit (deze wijken zijn namelijk gereconstrueerd). En juist hierin vormt Bangkok een uitzondering in Zuid-Oost Azië. In Bangkok is namelijk het historisch stadscentrum wél bewaard gebleven, en zodoende beslaat tot op de dag van vandaag een historisch

---

² Aan dit urbanisatie-proces liggen vooral economische motieven ten grondslag. Iemand die in Oost-Azië van een agrarisch gebied naar de stad trekt, heeft namelijk een grote kans vier tot acht keer zoveel geld te gaan verdienen (Webster, 2004: 12).

³ Japanners hechten namelijk waarde aan de plaats, niet aan tastbare elementen zoals bouwwerken.

⁴ De bekende toeristische wijk Xintiandi.

gebied met een authentieke in plaats van een gemaakte identiteit een deel van de stedelijke ruimte. Dit maakt het natuurlijk bijzonder interessant om in deze stad onderzoek te doen naar de toestandkoming van ruimte en specifiek naar de ruimtelijke vorm van erfgoed. Want het erfgoed is er – uitzonderlijk voor de regio – nog aanwezig, maar spanningsvelden tussen de ruimtelijk-economische en cultureel-maatschappelijke belangen die verbonden zijn aan erfgoed spelen natuurlijk ook in Bangkok een rol. De grond is veel waard in het stadscentrum – met een hoge dichtheid aan (voormalige) overheidsgebouwen, tempels en het oude paleis – en er bestaat druk op de ruimte. Hiertegenover staat het belang van de waarden die het erfgoed vertegenwoordigt en die onlosmakelijk en sterk verbonden zijn aan de Thaise cultuur, welke te typeren is in de drie-eenheid ‘natie, religie, koning’; de drie belangrijkste waarden⁵ (o.a. Peleggi, 2002: 17; Askew, 2002: 287).

De economische voorspoed heeft in Aziatische metropolen nog een gemeenschappelijk kenmerk, één met grote sociale impact. In Azië is namelijk met de opkomst van de stad een sterke sociale stratificatie opgetreden. Waar in Europa juist de ontwikkeling van de steden in verband gebracht kan worden met de ontwikkeling van openbare ruimte en een publieke cultuur is dit in Azië niet het geval. Inmiddels hebben geïntegreerde gemeenschappen – die zorgden voor een bijna dorpse bewoning in een stad als Bangkok – plaats gemaakt voor een sociale stratificatie die bepaald wordt door economische positie (consumptie, identiteit, leefstijl) (Sonnega & Wissink, 2005). In de Thaise maatschappij is een sociale stratificatie van oudsher duidelijk aanwezig: het kennen van je eigen plek (aan de hand van bijvoorbeeld titel, positie of nationaliteit) en je hier ook naar gedragen is er één van de grootste deugden⁶ (idem). Recentelijk zijn echter de inkomensverschillen hiervoor in toenemende mate bepalend geworden, en zien we deze stratificatie ook ruimtelijk terug. Rijk woont bij rijk en arm bij arm⁷ (idem). Deze ontwikkeling tot ruimtelijke segmentering is kenmerkend voor veel Aziatische steden, waar bovendien de ruimtelijke ontwikkelingen worden versterkt door een systeem waarbij er slechts weinig formele invloed op de ruimtelijke ordening bestaat (Wissink, 2004a: 8). In Bangkok verbinden privaat aangelegde tolwegen bepaalde (geprefereerde) delen van de stad. De ontwikkelaar bepaalt zo de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. In de *suburbs* schieten de (meestal goed bereikbare) ‘mubahnchatsans’⁸ als paddestoelen uit de grond. Hier is de (veranderende) vraag van de consument leidend. De opkomende middenklasse heeft namelijk specifieke woonwensen: een eigen huis met tuin wordt als ideaal gezien. Bovendien bieden de ‘mubahns’ een veilige woonomgeving en een veilige investering⁹. De gestegen grondprijzen in de centrale stad maken het daarbij aantrekkelijk om uit te wijken naar de suburbane gebieden, waar de woonconsument zich met een eigen woning ook nog eens sociaal kan onderscheiden bij de eigen economische en sociale groep (Wissink, 2004b: 41). We zien in veel onderzoek dat in de Aziatische stad niet alleen het wonen gesegmenteerd is, maar dat alle aspecten van de stad dat zijn: het werken, de infrastructuur en de formele ontspannings- en ontmoetingsplekken zoals shopping malls, restaurants en andere uitgaansgelegenheden; allen monoculturele plekken – want gericht op één sociale groep (Sonnega & Wissink, 2005). Specifiek kijkend naar Bangkok, is te zien dat ook het historisch erfgoed er gesegmenteerd is: in een zich rap ontwikkelende stad vol hoogbouw, *shopping malls*, nieuwe

---

⁵ Deze waarden worden gerepresenteerd door de kleuren rood (natie), wit (religie) en blauw (koning) (Karin, 2005: 3): nog immer de kleuren van de Thaise vlag. De blauwe streep staat in het midden van de vlag en is het breedste – dit is een afspiegeling van het belang dat aan de volgorde van de drie wordt gehecht. De drie-eenheid natie, religie, koning is in de Thaise maatschappij overigens zo sterk dat het aandoen van geweld tegen één, automatisch betekent dat geweld wordt aangedaan aan alle drie de waarden (Tambiah, 1976). Alle vormen van politieke macht moeten deze triade dan ook respecteren om te kunnen slagen (Dovey, 2001: 268). De drie waarden zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden en geplaatst op een voetstuk.

⁶ Dit hangt samen met de traditionele organisatie van de Thaise sociale structuur, die vormgegeven wordt aan de hand van tegenstellingen zoals jong / oud; ouder / kind; of hogere - / lagere positie (Dovey, 2001: 268). Aan de top van deze hiërarchie staat de drie-eenheid natie – religie – koning, waarbij de koning gezien wordt als vader van de natie. Het Boedhisme is de nationale religie en bron van moreel besef (idem). Dit geloof is sterk gelinkt aan gemeenschap, rechtvaardigheid en democratie, wat er voor zorgt dat de Thaise identiteit zich afkeert van autoritarisme (idem).

⁷ Deze indeling is bijvoorbeeld in Bangkok duidelijk waarneembaar: de armsten wonen in de slums, de middenklasse woont in de talrijke suburbane ‘mubahnchatsans’ (*gated communities*) die onderverdeeld kunnen worden in verschillende huizenprijzen, op inkomensniveau van elkaar gescheiden. De rijksten combineren hun luxe woning in een mubahn met een condominium op een centrale locatie in de stad (Wissink, 2004b: 39).

⁸ Letterlijk: ‘ontwikkeld dorp’. Rijstvelden met hun typerende ruimtelijke structuur (langwerpige kavels met kanalen als afwatering) werden afzonderlijk van elkaar ontwikkeld tot ommuurde vastgoedprojecten met standaardhuizen en soms enkele gemeenschappelijke voorzieningen.

⁹ Een *gated community* biedt meer garantie voor de waarde van onroerend goed in een maatschappij waar weinig juridische bescherming bestaat maar de ruimtelijke ontwikkeling door de overheid veel grilligheden vertoont (Wissink, 2004b: 41).

infrastructuur en andere moderniseringsaspecten – waar de waardering voor ‘nieuw’ op de meeste aspecten en in de meeste gebieden prevaleert boven ‘oud’ – bevindt zich namelijk het behouden historisch centrum van de stad: Rattanakosin eiland, het gebied vanaf waar de stad uitgegroeid is tot wat zij nu is, en wat vol staat met historisch, cultureel en religieus belangrijke structuren.

§ 1.4 Gehanteerde invalshoek

De *narrative of loss* lijkt perfect op te gaan in Azië, zoals in voorgaande paragraaf geschetst is. Een bevoordeelde elite bepaalt in de moderne consumptiemaatschappij door haar consumptiewensen en –eisen de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Toch moeten hier belangrijke kanttekeningen geplaatst worden, welke de basis vormen voor deze thesis.

Er spelen zich inderdaad over de hele wereld eenzelfde soort processen af die invloed hebben op de totstandkoming van de ruimte. Maar deze processen zijn niet uniform en hebben lokaal verschillende uitkomsten. Het is namelijk niet zo dat steden een passief onderwerp (een ‘container’) van veranderingen zijn; de *narrative of loss* veronderstelt foutief een oorzaak – gevolgrelatie tussen sociale en ruimtelijke veranderingen (Gregory & Urry, 1985). In plaats daarvan vindt er wisselwerking tussen sociale en ruimtelijke ontwikkelingen plaats: ruimte (fysieke én symbolische) wordt geproduceerd in menselijke interacties (o.a. Graham & Healey, 1999; Urry, 1995: 1-30). Ruimte is zo het resultaat van relaties tussen actoren, en tegelijkertijd structureert zij deze relaties. Inherent aan deze relationele kijk op ruimte is daarmee een verwerping van een absolute opvatting ervan verbonden.

De *narrative of loss* stelt daarbij impliciet de vraag- boven de aanbodzijde: de oorzaak van een veranderende ruimtelijke vorm zou gelegen zijn in de consumptiepatronen van de doelgerichte ‘haves’ in de maatschappij (Wissink, 2007b: 4). Wanneer gefocust wordt op de aanbodzijde van ruimtelijke vorm komen echter producenten van ruimte in beeld. Maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen kunnen beschouwd worden als het resultaat van interactie tussen verschillende actoren (individuen, belangengroepen, formele organisaties, et cetera), die doelbewust hun belangen nastreven (Wissink, 2000: 53). De structuratietheorie van Giddens leert ons dat dit doelbewust handelen institutioneel ingebed is in allerlei structuren, zoals wet- en regelgeving, normen en waarden (hier instituties genoemd). De heersende instituties beïnvloeden dus het handelen van de actoren, maar worden op hun beurt ook beïnvloed door de actoren. Ruimtelijke vorm – en dus ook ruimtelijke segmentatie – is volgens deze redenering dus het gevolg van die wisselwerking, en beïnvloedt deze ook. De Actor-Netwerk-Theorie volgt deze lijn, maar stelt dat niet alleen doelgerichte actoren en instituties bepalend zijn, maar dat ook fysieke ‘dingen’ invloed hebben. De aspecten die meespelen in de gebouwde omgeving, oftewel de non-humane ‘actanten’ – zoals een berg, de waterstructuur, een bepaalde ondergrond of een gebouw – creëren óók de ruimtelijke vorm, doordat zij in associaties verbonden kunnen worden met humane actoren en bepaalde instituties. Door en in deze associaties wordt bepaald wat een actant of institutie is, waardoor hun aard en betekenis per definitie tijd- en plaatsgebonden zijn. De tijdelijkheid van de dominante associaties zorgt er voor dat veranderingen optreden. Juist deze keerpunten, waar de dominantie van een associatie betwist wordt, zijn daarom essentieel in het onderzoek.

Hoe de stad er uit ziet (haar ruimtelijke vorm) wordt dus bepaald door mondiale invloeden, door de institutionele settings en het doelgericht handelen van actoren binnen de lokale en nationale context, en door het bestaande fysieke landschap (Wissink, 2007a: 4). Dit leidt tot de veronderstelling dat verklaringen voor de ruimtelijke vorm gezocht moeten worden in de wederkerige relaties (de wisselwerking) tussen actanten en instituties die beïnvloed worden door mondiale processen, maar zich afspelen op het microniveau. Dan zien we bijvoorbeeld dat de Thai het niet vreemd of bezwaarlijk vindt dat het wonen in Bangkok gesegmenteerd is naar inkomensklasse (Wissink, 2004b: 42), en dat ondanks de monoculturele formele ontmoetingsplekken in Bangkok de verschillende sociale klassen elkaar wel degelijk ontmoeten (Sonnega & Wissink, 2005). Want in de Thaise cultuur is dan wel ingebakken dat iedereen zijn plek kent en zich daarnaar gedraagt; tegelijkertijd heeft de Thaise elite zich niet teruggetrokken uit het openbare leven: op informele plekken zoals op de markt, in het park, bij eetstalletjes of binnen het huishouden vinden ontmoetingen tussen de bevolkingsgroepen plaats. Dit soort aspecten op microniveau laat dus zien dat er vanuit een andere optiek naar ruimtelijke vorm gekeken moet worden.

§ 1.5 Doelstelling, relevantie en verantwoording

Dit onderzoek heeft tot doel bij te dragen aan een beter begrip van de totstandkoming van de stedelijke ruimtelijke vorm. De focus hierbij ligt op de aanbodzijde, die de productie van ruimte betreft. Dit is in tegenstelling tot het gangbare onderzoek naar de ruimtelijke vorm dat zich voornamelijk toespitst op de vraagzijde, dus op de consumptie van ruimte – in den extreme uitmondend in de *narrative of loss*. Door in dit onderzoek een relationeel ruimtebegrip te hanteren wil zij bewustwording van de rol die doelgerichte actoren, instituties en fysieke dingen in de ruimte spelen bij de totstandkoming van de ruimtelijke vorm vergroten. Op deze manier hoopt dit onderzoek tegenwicht te bieden aan de *narrative of loss* en een wetenschappelijke bijdrage te leveren aan de discussie over segmentering van de samenleving.

Door het relationele ruimtebegrip en de focus op de productiekant van de ruimte stipt dit onderzoek de noodzaak aan om het vakgebied van de ruimtelijke planning te herpositioneren binnen de nieuwe geografie. Dit onderzoek tracht aan te tonen dat beleid om de ruimtelijke vorm te kunnen beïnvloeden gebaseerd dient te zijn op een begrip van de interactie tussen mondiale en lokale drijvende krachten van de ruimtelijke vorm, en dus (ook) op een wisselwerking tussen mensen, instituties en de fysieke ruimtelijke aspecten – allen binnen hun specifieke context. Want alleen wanneer de drijvende krachten achter ruimtelijke (her-)segmentering begrepen worden, kunnen eventuele negatieve consequenties ervan ondervangen worden. En dan zal ingezien worden dat niet alleen het vakgebied van de (formele) ruimtelijke planning de ruimtelijke vorm probeert te beïnvloeden, maar dat er ook allerlei andere praktijken zijn die de ruimtelijke vorm van een stad bepalen. Dit besef kan niet alleen van grote waarde zijn voor Nederlandse planologen – die nu voornamelijk (geleerd hebben te) handelen binnen en met behulp van het ruimtelijk ordeningsstelsel. Eveneens is het waardevol voor de planoloog die handelt in de Bangkokiaanse context om te weten hoe de ruimtelijke vorm van de stad tot stand komt en wat de bepalende (f)actoren daarbij zijn. Alleen met die kennis kan namelijk invloed op de daadwerkelijke ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok uitgeoefend worden. De waarde van dit onderzoek wordt ontleend aan het spiegelen aan een andere context én aan het voorhouden van een spiegel – waarvan een lerend effect kan optreden. Aan beide zijden kan dit nieuwe vensters openen en tot nieuwe ideeën leiden.

Het perspectief op erfgoed dat in dit onderzoek gehanteerd wordt, is Nederlands. Natuurlijk is dit niet gelijk aan de Thaise opvattingen over erfgoed. Maar dit perspectief is juist van toegevoegde waarde. Vanuit een ander perspectief ontstaan immers gemakkelijk nieuwe inzichten. Zo kan het beste van twee werelden gecombineerd worden. Bovendien is dit een masterthesis voor de studie Planologie gericht op de Nederlandse ruimtelijke ordening. Het bestuderen van een buitenlandse casus biedt nieuwe inzichten en verrijking, maar om de opgedane kennis te kunnen valoriseren moet zij bruikbaar zijn, en zal dit onderzoek daarom geënt moeten zijn op Nederlandse perspectieven.

Om de totstandkoming van ruimtelijke vorm te begrijpen, zal de ruimtelijke vorm van Bangkok onderzocht worden. Binnen het actor-institutioneel analytisch kader dat gehanteerd wordt, wordt deze Zuid-Oost Aziatische stad ingezet om de bruikbaarheid van dit perspectief te illustreren. Azië is voor sociale en ruimtelijke studies naar urbanisatievraagstukken een interessant onderzoeksgebied, gezien de enorme verstedelijking die er zich afspeelt. Deze ontwikkeling heeft veel en brede gevolgen, zo verandert onder andere de interne structuur van de snel groeiende steden er. Binnen deze regio is Bangkok een interessante casus omdat de ruimtelijke segmentering hier opvallend aanwezig is. Bovendien kent (ook) deze stad een immense groei, wat onder meer sociale, economische en ruimtelijke veranderingen tot gevolg heeft – gevolgen die niet onbesproken zijn gebleven: *“In Thailand over the past decades, Bangkok has been evoked and implicated in debates and commentaries on the question of social, cultural and economic transformation”* (Askew, 2002: 3). Door en met behulp van deze veranderingen kan de ruimtelijke ontwikkeling van de stad goed geanalyseerd en begrepen worden.

Echter, het onderzoeken van de totstandkoming van de ruimtelijke vorm van Bangkok overstijgt veruit de mogelijkheden die bestaan voor het doen van een onderzoek voor een masterthesis. Daarom zal dit onderzoek zich beperken tot een specifieke ruimtelijke vorm binnen Bangkok. Dit is het deelonderwerp erfgoed. Door de ruimtelijke vorm hiervan en de invloed die dat heeft op de stad als geheel te bestuderen, kan meer begrepen worden van de ruimtelijke ontwikkeling van de hele stad. Erfgoed is als deelonderwerp interessant omdat het wereldwijd in toenemende mate in de belangstelling staat en haar belang steeds meer onderkend wordt. Ook in Thailand: *“The notions of culture (watthanatham) and heritage (moradok) have acquired a phenomenal currency in Thailand over the past two decades. That increase in the public awareness of the nation’s heritage has been*

concomitant with the dramatic transformation of the country's physical and social landscapes during the same period is, probably, not surprising" (Peleggi, 2002: 1). Bovendien hangt erfgoed nauw samen met de cultuur, samenleving en historie: aspecten die cruciaal zijn voor een beter begrip van een bepaald ruimtelijk gebied zoals een stad. Zo is naar aanleiding van de sociale, culturele en economische veranderingen in Thailand veel geschreven over de betekenis en relevantie van het verleden – gezien vanuit Thaise waarden, de economie of juist de veranderingen in de fysieke ruimte (Askew, 2002: 3). Hierbij wordt vooral gesproken over (conflicten over) de betekenis van cultuur, gemeenschap, ontwikkeling én erfgoed. Centraal in dit Thaise debat staat Bangkok, als specifieke leefomgeving of juist als representatie: *"The problems and promises of Bangkok, both as a specific habitat, or as a symbol of urban life, have been a key focus of attention in debate"* (idem). Erfgoed wordt in dit soort discussies vaak neergezet als 'lijdend voorwerp' van moderniseringsprocessen en daarmee samenhangende ruimtelijke ontwikkelingen. Zij zou namelijk vaak ten koste gaan van door economische motieven ingegeven herontwikkelingen. Een gedachtegang die aansluit bij de *narrative of loss* maar voorbij gaat aan de aanbodzijde van ruimte.

Historie speelt in de Thaise cultuur een belangrijke rol; van oudsher was er daarom veel erfgoed aanwezig in Bangkok. Dat is er nog steeds, maar door ruimtelijke herontwikkelingen vindt er ook veel sloop plaats. Bangkokiaans erfgoed lijkt dus goed binnen de *narrative of loss* te passen. Bovendien bevindt zich een groot deel van het nog aanwezige erfgoed in een specifiek gebied van de stad; het erfgoed is er dus ook ruimtelijk gesegmenteerd. Dit onderzoek zal zich focussen op de aanbodzijde van de ruimtelijke vorm van erfgoed, en door op microniveau de betrokken actanten en insituties te onderzoeken zal een completer beeld van deze ruimtelijke vorm ontstaan.

§ 1.6 Vraagstelling

Om de zojuist beschreven doelstelling te kunnen bereiken, zal in het onderzoek de volgende onderzoeksvraag centraal staan:

Hoe kan erfgoed binnen de ruimtelijke vorm van Bangkok begrepen worden, en wat betekent dat voor Bangkok?

Het onderzoek dat tot beantwoording van deze hoofdvraag moet leiden, zal gestructureerd worden door een aantal deelvragen. Deze deelvragen komen in verschillende fasen van het onderzoek aan bod, waardoor deze thesis wordt opgedeeld in een theoretisch, operationeel en empirisch deel.

In het theoretisch gedeelte staat onderzoek centraal dat helpt bij het begrijpen wát er onderzocht wordt in deze thesis (stedelijk erfgoed) en vanuit welke invalshoek dat het beste onderzocht kan worden (het theoretisch kader). Dit leidt tot de volgende twee deelvragen:

1. Wat is stedelijk erfgoed in de postindustriële stad en hoe wordt hier vanuit de literatuur tegenaan gekeken?
2. Welk theoretisch kader is het meest geschikt om ruimtelijke vorm te onderzoeken?

De eerste deelvraag zal leiden tot een beter beeld van wat een stad in het algemeen is en wat erfgoed is en waarom zij belangrijk is. Deze bevindingen zullen gerelateerd worden aan een specifiek type stad (de postindustriële stad), waardoor de literatuur voor het onderzoek in Bangkok meer betekenis krijgt. Deze achtergrondkennis zal het mogelijk maken meer te begrijpen van de rol van erfgoed in Bangkok's ruimtelijke ontwikkeling (het eerste deel van de hoofdvraag).

De tweede deelvraag leidt tot de ontwikkeling van een theoretisch kader waarmee de (totstandkoming van) ruimtelijke vorm bestudeerd en begrepen kan worden – en zo ook de ruimtelijke ontwikkeling van een stad (Bangkok).

Het operationele deel van deze thesis dient ertoe de opgedane kennis uit het eerste gedeelte van de thesis te kunnen verwerken in het derde, empirische deel. Zo vormt de operationalisering die gemaakt wordt in dit middelste deel een brug tussen theorie en empirie. Met behulp van handvaten die geboden worden in de literatuur zal het begrip ruimtelijke vorm empirisch onderzoekbaar gemaakt worden zodat zij beschreven kan worden. Uit

het theoretisch kader op ruimtelijke vorm zal afgeleid worden hoe ruimtelijke vorm verklaard kan worden. De deelvraag die in dit deel leidend is, luidt dan ook:

3. Hoe kunnen de ruimtelijke vorm van Bangkok en van erfgoed in Bangkok geoperationaliseerd worden, en hoe kan de rol van erfgoed in de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok onderzocht worden?

In het derde deel staat het empirisch onderzoek centraal en zullen de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok en de ruimtelijke vorm van erfgoed en haar betekenis voor de ruimtelijke vorm van de stad daadwerkelijk onderzocht worden. In dit deel worden dientengevolge antwoorden gegeven op de volgende deelvragen:

4. Wat is de ruimtelijke vorm van Bangkok, en wat is de ruimtelijke vorm van haar stedelijk erfgoed?
5. Hoe kan de ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok verklaard worden?

De vierde deelvraag leidt tot een beschrijving van de ruimtelijke vorm van zowel Bangkok als haar erfgoed aan de hand van de uitkomst van de derde deelvraag (het onderzoekskader). Deze beschrijvingen zijn essentieel om uiteindelijk een lijn door te kunnen trekken voor beantwoording van de hoofdvraag.

De verklaring van de ruimtelijke vorm van het erfgoed zal gebeuren aan de hand van de vijfde en laatste deelvraag. Wanneer de totstandkoming van die ruimtelijke vorm begrepen wordt, kunnen pas uitspraken gedaan worden over de rol die erfgoed speelt in de ruimtelijke ontwikkeling en de betekenis die erfgoed heeft in de ruimtelijke vorm van de stad.

§ 1.7 Methodologie en leeswijzer^{10,11}

In deze studie zullen achtereenvolgens de geformuleerde deelvragen behandeld worden. Een antwoord op de eerste twee deelvragen zal volgen uit een literatuurstudie. In hoofdstuk twee zal literatuur over stedelijk erfgoed behandeld worden en zal gekeken worden naar de context: de postindustriële stad. In hoofdstuk drie zullen vervolgens verschillende denkbeelden en theorieën over ruimte, ruimtelijke vorm en haar productiekant besproken worden. Dit zal uitmonden in een model op de ruimtelijke vorm van een stad, ten einde haar te kunnen beschrijven en uiteindelijk verklaren. Om de theoretische kennis in te kunnen zetten in het empirische deel van het onderzoek zal zij in hoofdstuk vier geoperationaliseerd worden. In dit hoofdstuk wordt dan ook toegewerkt naar een onderzoekskader dat te hanteren is in het empirisch onderzoek én dat verantwoord kan worden vanuit het theoretisch kader. Na deze koppeling tussen theorie en empirie zal in het derde deel van deze thesis de focus verplaatsen naar Bangkok: in hoofdstuk vijf wordt eerst haar huidige ruimtelijke vorm beschreven, gevolgd door een beschrijving van het specifieke deelonderwerp dat centraal staat in deze thesis: de ruimtelijke vorm van het erfgoed in Bangkok. Aan de basis hiervan liggen geschreven bronnen en observatie. In hoofdstuk zes komt de laatste deelvraag aan bod en zal een verklaring voor de ruimtelijke vorm van Bangkok's stedelijk erfgoed gegeven worden. Hiertoe zal een aantal casussen waarin een twist met betrekking tot erfgoed een belangrijke rol speelt, uitgewerkt worden. Uit diepte-interviews en het analyseren van krantenartikelen zal de verklaring uiteindelijk volgen.

Tezamen helpen de antwoorden op de deelvragen in beantwoording van de hoofdvraag, die in de vorige paragraaf gesteld is. Dit is de conclusie van dit onderzoek en deze zal gegeven worden in hoofdstuk zeven, samen met een slotbeschouwing op dit onderzoek¹².

---

¹⁰ In deze thesis wordt naar auteurs verwezen zoals dat binnen hun eigen context gebruikelijk is. Dit betekent voor westerse schrijvers dat zij genoemd worden bij achternaam; naar Thaise auteurs wordt verwezen met hun voornaam.

¹¹ Tenzij anders vermeld, zijn afbeeldingen in deze thesis uit eigen bron.

¹² Om dit onderzoek prettig leesbaar te houden, maar tegelijkertijd alle benodigde (achtergrond-)informatie te verschaffen, zijn bij deze thesis een aantal bijlagen gevoegd waarnaar alle niet-noodzakelijke informatie is overgeheveld. Dit onderzoek kan daarom begrepen worden zonder, maar mét deze achtergrond ontstaat een completer beeld. Met name naar Appendix A zal in de tekst van deze thesis verwezen worden.

HOOFDSTUK TWEE   Stedelijk Erfgoed en de Post-industriële Stad

§ 2.1 Inleiding

In dit eerste theoretische hoofdstuk zal uitgewijd worden over het object van studie: stedelijk erfgoed. Wanneer we naar erfgoed in de stad kijken, kunnen we echter niet om een bepaalde stedelijke constellatie heen. Om zicht te krijgen op die stad en processen die zich daarin afspelen, dient een verkenning ervan plaats te vinden. Wat stedelijk inhoudt, is echter onderwerp van permanente reflectie en definiëring binnen een bepaald domein (Doevendans, 2008: 5). Het stedelijke wordt namelijk voortdurend beïnvloed en veranderd door een complex samenspel van fysieke, politieke, economische, sociale, culturele en ruimtelijke praktijken en processen (Jayne, 2006: 13). Theoretische pogingen zijn ondernomen om archetype stedelijke omstandigheden te generaliseren, en om een bepaalde stedelijke conditie te omschrijven worden termen gebruikt als (post-)modern, (post-)fordistisch en (post-)industriële (Jayne, 2006: 13-14). In dit onderzoek is de context Bangkok een postindustriële stad. Daarom zal in dit hoofdstuk specifiek gekeken worden naar erfgoed binnen de postindustriële stedelijke constellatie. Dit ligt besloten in de deelvraag waarop dit hoofdstuk antwoord zal moeten bieden:

Wat is stedelijk erfgoed in de postindustriële stad en hoe wordt hier vanuit de literatuur tegenaan gekeken?

Zoals al in hoofdstuk één naar voren kwam, wordt in dit onderzoek een Nederlands perspectief gehanteerd. Het is om deze reden dat ook vanuit de literatuur in dit hoofdstuk gekeken wordt naar de stad, de verschillende theoretische stedelijke condities, naar erfgoed en naar haar betekenissen en behoud met een westerse bril op, waarbij westerse literatuur over genoemde onderwerpen de leidraad zal vormen.

De eerstvolgende paragraaf gaat dieper op het fenomeen stad in, waarna bijzondere aandacht uit zal gaan naar het publieke domein. In paragraaf 3 zal vervolgens het object van studie vanuit de literatuur beschouwd worden: erfgoed. Hierna zal in de volgende paragrafen dieper ingegaan worden op respectievelijk de betekenissen van erfgoed en behoud ervan. In paragraaf 6 zal kritisch gereflecteerd worden op de behandelde literatuur vanuit de uitgangspunten zoals die in het eerste hoofdstuk naar voren gekomen zijn, gezien vanuit de constellatie van de postindustriële stad. Tot slot zal in de laatste paragraaf de conclusie van dit hoofdstuk volgen.

§ 2.2 De stad

In hoofdstuk één is gesteld dat steden een cruciale rol spelen in de ontwikkeling van landen, ook (of: nu juist) in de Aziatische context. Al sinds jaar en dag trekken mensen naar elkaar toe om samen te werken en samen te leven. Ver voor het jaar nul bestonden de eerste steden al¹³. Vandaag de dag vormen steden de spil in iedere maatschappij, en het belang van steden lijkt alleen maar toe te nemen. Meer dan de helft van de wereldbevolking (3,3 miljard mensen) woont al in stedelijke gebieden, en de verwachting is dat dit percentage de komende decennia verder toe zal nemen (tot 5 miljard in 2030) (United Nations, 2007: 1). Ook in Thailand vindt urbanisatie in rap tempo plaats: naar schatting woont al meer dan 31 procent van de bevolking er in de stedelijke gebieden¹⁴. De stad waar dit onderzoek zich op focust – Bangkok – vervult als ‘primate city’¹⁵ een cruciale rol in dit urbanisatieproces. Het verdient daarom rechtvaardiging om in deze thesis een korte introductie te geven op het fenomeen stad.

---

¹³ Jericho wordt beschouwd als de eerste stad ter wereld; zij is rond 7000 v.Chr. ontstaan op wat nu bekend staat als de Westelijke Jordaanoever (Palestijns gebied) (The International World History Project: <history-world.org/firsttowns.htm>).

¹⁴ Bron: <en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Thailand>.

¹⁵ Een ‘primate city’ is een grote stad die dienst doet als het financiële, economische en politieke centrum van een land. Een primate city wordt op al deze aspecten niet beconcurrerd door een andere stad in het land: zij is met afstand de grootste en belangrijkste (doorgaans heeft zij minstens twee keer zoveel inwoners als de tweede stad van het land) (Brunn, 2003). Dit blijkt uit haar definitie “*the existence of one overridingly large city which dominates the nation functionally as well as in terms of size*” (London, B., 1980 in: Thongchai, 2007: 2). Overigens: de aanwezigheid van een primate city duidt vaak op een onevenwichtige ontwikkeling in het land.

2.2.1 Kenmerken van de stad

Op de vraag wat een stad is bestaat geen eenduidig antwoord; er rouleren in de literatuur vele definities. Bovendien is het moeilijk om te generaliseren over dé stad¹⁶, te meer omdat steden simpelweg te ingewikkeld zijn (geworden) (Amin & Thrift, 2002). Het is zelfs moeilijk te bepalen wat wel en wat niet telt als een stad. Volgens Amin en Thrift (2002) is de stad overal en in alles omdat we leven in een verstedelijkte wereld waar een ketting van metropolitane gebieden met communicatiecorridors¹⁷ plaatsen aan elkaar verbindt.

Algemeen gesteld is een stad een bepaalde ruimtelijke formatie (Jayne, 2006: 13). Verschillende aspecten worden in de literatuur gedefinieerd om een stad te kunnen onderscheiden. Pile (1999) noemt bijvoorbeeld: de dichtheid van mensen, dingen, instituties en architectonische vormen; de heterogeniteit van leven dat zich in dichte nabijheid van elkaar bevindt; en de aanwezigheid van verschillende communicatienetwerken die over en door de stad lopen (Pile, 1999 in: Jayne, 2006: 13). Ook Bourne (1982: 35-36) noemt eigenschappen waaraan een stad dient te voldoen. Bourne is systeemtheoretisch in zijn kijk op steden¹⁸; hij ziet de stad als een ruimtelijk systeem. De vier kenmerken die hij onderscheidt zijn: heterogeniteit van individuele actoren, belangengroepen, bedrijven en organisaties; een hoge graad van institutionalisering; de rol die land en verschillende rechten op toegang tot dat land spelen in het bepalen van de ruimtelijke patronen in de stad; en externe effecten die ervoor zorgen dat gedrag van de ene actor invloed heeft op alle andere actoren in diens nabijheid (onderlinge ruimtelijke afhankelijkheid). Natuurlijk is dit slechts een heel klein deel van wat in de literatuur geschreven is over de stad, maar hier kan gesteld worden dat zij in ieder geval een hoge mate van verschillende individuele actoren, organisaties en institutionalisering bevat in nabijheid van elkaar, verbonden met elkaar en in bepaalde ruimtelijke patronen. In hoofdstuk drie zal uitgebreid teruggekomen worden op wat de stad is – volgens het daar te presenteren theoretisch kader op ruimte. Genoemde begrippen zullen binnen dat theoretisch raamwerk een plaats krijgen.

In ieder geval in de westerse opvatting over de stad vervult openbare ruimte een belangrijke rol in de stad en voor de maatschappij. De betekenis ervan ligt in het feit dat openbare ruimte dient als domein van het publieke leven, als zijnde méér dan louter haar functionele dimensie (Doevendans, 2008: 7). Deze cultuur van openbaarheid is nodig voor ontmoeting en zo voor de ontwikkeling van burgerschap, sociale cohesie, gemeenschap en zelfs democratie; fundamentele onderdelen van het (westerse) ideaalbeeld van een samenleving. Ennen noemt het zelfs als de conditie voor een ‘goede stad’: “*A condition for a good city... [is] the city centre should be a place where activities and people come together; the city centre as a meeting place*” (Ennen, 1999: 20) en in één van de definities van de stad die Voorthuis aandraagt, komt ook dit belang van ontmoeting en verbinding naar voren: “[*De stad is:*] een kluwen in elkaar grijpende activiteiten en bewegingen dat een eigen leven is gaan leiden” (Voorthuis, 2009). De *narrative of loss* vertelt ons bovendien dat de terugtrekking van elites uit het openbare leven en daardoor het verval van de openbare ruimte grote consequenties voor genoemde waarden heeft (wat onder meer zal leiden tot “*the end of public space*” volgens Sorkin, 1992, in: Wissink, 2003: 5).

In het vroegste voorbeeld van een stedelijke openbare ruimte zien we al haar belang voor de samenleving: de Griekse agora bood als markt en plein een integratie van economische, politieke en culturele activiteiten (Doevendans, 2008: 8). Zij diende zo als ‘civic center’ en knooppunt in netwerken, en bevorderde sociale cohesie. Door creatie van de agora werd volgens Kostof voor de eerste maal in de geschiedenis de publieke ruimte een noodzakelijk element in de stad (Kostof, 1992: 153-154). De filosofe Arendt benadrukt de betekenis van openbaarheid, en stelt dat de agora een *vrije* ontmoetingsruimte was¹⁹ (Doevendans, 2008: 17). In de typisch middeleeuwse stad was een scheiding tussen verschillende domeinen aangebracht door het oprichten van twee of

---

¹⁶ “*De stad is vele steden. .... Het is dan ook niet verwonderlijk dat dé stad niet in een paar woorden te omschrijven is*” (Dings, 2006: 9).

¹⁷ Vliegvelden, spoor- en snelwegen bijvoorbeeld. Maar ook virtueel met digitale netwerken, in populaire cultuur en in onze verbeelding (Jayne, 2006: 13).

¹⁸ In hoofdstuk vier zal uitgebreider op deze systeemtheoretische invalshoek van Bourne ingegaan worden, maar bedoeld wordt dat alles met alles samenhangt. Onderlinge relaties zijn de essentie van iedere stad (Bourne, 1982: 29).

¹⁹ “*.... Agora, de ontmoetingsruimte van vrije mensen, vrij van arbeid en werk en vrij voor spreken en handelen, politiek*” (Tellegen, 1965, in: Doevendans, 2008: 17).

drie hoofdpleinen²⁰ in de stad (idem). Maar voor het publieke leven bleef de openbare ruimte van groot belang – en daar denkt de wetenschap nog steeds hetzelfde over²¹.

2.2.2 De binnenstad

In voorgaande viel de term ‘city centre’ (stadscentrum); van oudsher vervult zij een belangrijke functie voor de stad en de stedelijke samenleving. De belangrijkste openbare ruimte (de agora, pleinen, de markt) bevindt zich namelijk in dit deel van de stad, welke beschouwd kan worden als de stadskern (Bourne, 1982: 33). Ennen (199: 21) stelt zelfs: “... [it is] possible to approach the city centre as a public place, or even as a collection of public places”. De locatie van de stadskern (het originele stadscentrum) bepaalt en verankert de specifieke plaats van de stad en het stadslandschap, en meestal bepaalt het de richting van verdere ontwikkelingen van de stad. Wanneer een stad echter gaat groeien en zich uitspreidt, neemt de invloed van de centrale kern doorgaans af (Bourne, 1982: 33). Dit gebeurt dan in combinatie met de ontwikkeling van stedelijke subcentra²².

Wat nou de huidige kern van een stad - het stadscentrum – genoemd kan worden, is niet eenduidig bepaald en is afhankelijk van het gehanteerde perspectief. Letterlijk is het centrum van een stad het binnenste gedeelte van de stad (Ennen, 1999: 19) – vanuit morfologisch perspectief gezien. Het is echter niet met zekerheid te zeggen dat dit binnenste deel ook het daadwerkelijke centrum van de stad is. Daarom wordt – vanuit de sociologie – ook wel gesproken van het (kloppende) hart van de stad. Maar er zijn nog andere termen in omloop die het stadscentrum proberen te duiden. Zo is er de term ‘Central Business District’ (CBD) voor het specifieke centrum van commercie (kantoren) van een stad (Ennen, 1999: 19); een economisch perspectief op het stadscentrum. Dit gebied is centraal, ten minste in termen van bereikbaarheid (Murphy, 1972: 2 in Ennen, 1999: 19) Met ‘downtown’ wordt het CPD tezamen met het omliggende gebied met hoofdzakelijk entertainmentfuncties bedoeld. Dit is dan ook de definitie van het stadscentrum vanuit ‘leisure’-oogpunt gezien. In theoretische discussies wordt nadruk gelegd op het verschil tussen het stadscentrum en de binnenstad. Nelissen definiëert het stadscentrum als dat specifieke deel van de stad waar een groot aanbod van winkels, openbare instellingen, kantoren, bedrijven, hotels en restaurants en gebouwen met een educatief, cultureel en recreatief karakter gevonden kan worden (Nelissen, 1985: 163 in Ennen, 1999: 19). Het stadscentrum is volgens deze definitie, welke beschouwd kan worden als een combinatie van een economisch - en een leisure-perspectief, een deel van de binnenstad, wat dan de zone aangrenzend aan het stadscentrum is die gekarakteriseerd wordt door een lagere concentratie winkels, kantoren, hotels, restaurants, et cetera. Het is dus het stadscentrum plus een aangrenzend gebied met een mix van centrale functies en functies op een lager schaalniveau²³ (Nelissen, 1985: 163 in Ennen, 1999: 19). In de (historisch ingegeven) definitie van Den Draak komt naar voren dat hij de binnenstad beschouwt als dat specifieke deel van het stedelijk gebied dat al bestond voor grote stadsuitbreidingen (die bijvoorbeeld in Nederland plaatsvonden in de tweede helft van de negentiende eeuw), en wat veelal begrensd wordt door boulevards, kanalen of ander typen grenzen (morfologisch) (Den Draak, 1979: 6 in Ennen, 1999: 19-20).

---

²⁰ Een kathedraalplein, een marktplein en een plein ‘van de wereldse overheid’ voor de domeinen kerk, markt en overheid (Doevendans, 2008: 8). Zij werden intensief gebruikt voor vieringen, ontmoetingen, openbare gebeurtenissen en bijeenkomsten, evenementen en het verhandelen van goederen en diensten.

²¹ De relatie tussen stedelijke ruimte en democratie is echter erg complex. Er dient genuanceerd gekeken te worden naar bijvoorbeeld hoe de ruimte ervaren wordt, wat zij representeert, welke praktijken zij (on-)mogelijk maakt en welke monumenten (erfgoed) er zich wel of juist niet bevinden (Dovey, 2001: 267). Arendt stelt macht en geweld tegenover elkaar: “*Power is actualized only where word and deed have not parted company, where words are not empty and deeds not brutal ... [where] deeds are not used to violate and destroy but to establish relations and create new realities*” (Arendt, 1958: 200). De openbare ruimte is een plek voor het vrije woord en politieke weerstand: de stad als podium voor politiek spektakel. Echter: de politieke betekenis van stedelijke ruimte is sterk afhankelijk van de culturele setting waarin zij zich bevindt. Het westerse denken over de verbintenis tussen openbare ruimte en democratie, ingegeven door de agora, is niet per definitie gelijk aan bijvoorbeeld de dominante Aziatische perspectieven (dit zal in hoofdstuk zes duidelijk worden aan de hand van het empirisch onderzoek).

²² Naar de ontwikkeling van steden is veel studie verricht. Om de opbouw van een stad te kunnen beschrijven en verklaren, zijn verschillende theoretische modellen ontwikkeld (door o.a. Burgess, Hoyt en Harris en Ullman). Bekende modellen zijn het concentrische zones model, het sectormodel en het meerdere kernenmodel. Deze proberen de verspreiding en opbouw van de stad schematisch weer te geven door verschillende (functionele) districten te onderscheiden.

²³ In deze definitie ligt de veronderstelling besloten dat een stad alle noodzakelijke centrale functies herbergt. Dit is echter een idealistisch beeld van de stad, aangezien een stad vaak minder multifunctioneel is dan verondersteld wordt (Ennen, 1999: 19).

Als we deze definities combineren, ontstaat het beeld dat de binnenstad dat deel van de stad is dat ouder en (ruimtelijk) specifiek is dan andere delen van de stad en waar zich een groot aantal verschillende functies die bepalend zijn voor de gehele stad bevindt. Dit beeld van de binnenstad zal in het vervolg van deze thesis bedoeld worden.

De binnenstad kan beschouwd worden als het summum van stedelijkheid (Lefebvre, 1996: 208). Hier vinden veel (verschillende) functies naast elkaar een plaats; zij is dan ook het brandpunt van activiteiten en mensen (Ennen, 1999: 15). Veelal is het stadscentrum de plaats waar mensen het meest intensief leven, winkelen, werken, en de historische en huidige architectuur ervaren (idem). Omdat de binnenstad de nexus van een stad is, strijden er allerlei functies voor een plek op dit relatief kleine oppervlak: zij staat continu onder druk. Zij is dan ook voortdurend onderhevig aan veranderingen die stedelijke vorm, stedelijke activiteiten en leefstijlen van stadsgebruikers beïnvloeden (Ennen, 1999: 15).

De leefstijlen van de stadsgebruikers zijn bepalend voor consumptie in de (binnen-)stad en de manier van consumptie. Consumeren gebeurt namelijk niet louter meer als levensbehoefte, maar is tevens een leefstijl geworden; een manier waarmee men zich kan onderscheiden en waaraan men zich kan identificeren (Jayne, 2006). De stadsgebruikers kiezen dientengevolge vrijelijk voor in de (binnen-) stad aanwezige elementen als huisvesting, onderwijs, artistieke smaak, historiciteit en culturele interesse in de inrichting van hun leven en vrije tijd (Ennen, 1999: 16). De verschillende leefstijlen manifesteren zich uitdrukkelijk niet alleen in een verschillend gebruik van de in de (binnen-)stad aanwezige *voorzieningen*, maar ook in een verschillend individueel gebruik van de openbare *ruimtes* in de stad (Ennen, 1999: 21). Hierbij kunnen het gebruik van deze plaatsen en de meespelende belangen conflicteren. Zo is de binnenstad verworpen tot een relatief kleine oppervlakte waar veel verschillende activiteiten ruimtelijk gecombineerd worden in een overvol en vaak betwist gebied (Ennen, 1999: 16).

§ 2.3 Erfgoed

Zojuist is geconcludeerd dat verschillende functies en bijbehorende waarden allen een plek opeisen in het oudste gedeelte van een stad, de binnenstad. Deze verschillende functies kunnen goed samengaan, maar ook strijdig aan elkaar zijn. Hierbij kan het gaan om heel uiteenlopende debatten op verschillende schaalniveaus. Om enkele voorbeelden te noemen: een autovrije straat als voetgangersdomein versus goede bereikbaarheid, algemeen toegankelijke plaatsen versus beslotenheid en privacy, en open (groene) ruimte versus financieel aantrekkelijke dichtbebouwde ruimte. Een belangrijk dilemma waar veel (historische) steden mee te kampen hebben, is de strijd tussen herontwikkeling en behoud van historiciteit. Juist door de vele verschillende functies, waarden en de potentie die in een binnenstad besloten ligt als aantrekkelijke vestigingslocatie, is er vaak constant een herontwikkelingsvraag. Hierin schuilt echter het gevaar voor de historische elementen die de binnenstad haar typische, authentieke karakter geven. Herontwikkeling is wellicht – zeker op korte termijn – commercieel aantrekkelijker; zonder historie zou de ziel (de ‘genius loci’) uit het gebied kunnen verdwijnen (Van Gorp, 2003: 23). Belangrijke historische elementen (gebouwen, pleinen, straten enzovoort) worden ook wel erfgoed genoemd. In deze paragraaf zal dieper worden ingegaan op dit voor deze thesis cruciale begrip; in de volgende paragraaf worden de betekenissen die erfgoed kan hebben belicht.

Erfgoed is een breed en complex begrip en zij wordt in verschillende contexten gebruikt²⁴ (Ennen, 1999: 23). Ook in de literatuur wordt veel geschreven over erfgoed. Van Gorp stelt het volgende: “... *er is steeds meer erfgoed, of beter gezegd, steeds meer zaken krijgen het etiket ‘erfgoed’*” (Van Gorp, 2003: 15). De redenen hiervoor zullen in de volgende paragraaf aan bod komen, nu zal het het begrip afgebakend worden. Het begrip erfgoed verwijst direct naar een erfenis: “*Heritage literally assumes a legatee and an inheritance*” (Ashworth, 1991: 3). Ook Lichfield heeft dit onderstreept: “*Heritage is all that is inherited from forebears*” (Lichfield, 1988: 65 in Ennen, 1999: 24). Hierbij onderscheidt hij natuurlijk en cultureel erfgoed. Van Gorp stelt dat erfgoed *bewust* in stand gehouden wordt: “*Wat voorbije en oudere generaties gemaakt en bewaard hebben en nog steeds bewaren is de potentiële culturele erfenis van de jongere generaties. Deze potentiële culturele erfenis is pas erfgoed wanneer het*

---

²⁴Denk aan bijvoorbeeld monumentaal erfgoed, cultureel erfgoed, industrieel erfgoed en werelderfgoed.

bewust wordt behouden en beschermd, zoals blijkt uit de volgende definitie: “alle materiële overblijfselen van onze beschavingsgeschiedenis waaraan wij waarde hechten” (Erfgoed Actueel & SLO, 1999; 15)” (Van Gorp, 2003: 21-22).

Erfgoed heeft niet alleen te maken met het verleden, maar zegt minstens evenveel over het heden. Het gaat immers om materiële overblijfselen van onze beschavingsgeschiedenis waaraan waarde gehecht wordt, en die nu bewust behouden en beschermd worden (Van Gorp, 2003: 21-22). Vandaar de definitie van Graham e.a. die stellen dat erfgoed het hedendaagse gebruik van het verleden is (Graham, 2000: 2). Erfgoed wordt volgens Graham gecreëerd om te voldoen aan bepaalde behoeften die nú leven: “... *The worth attributed to these artifacts rests less in their intrinsic merit than in a complex array of contemporary values, demands and even moralities*” (Graham e.a., 2000: 17)²⁵.

Onder erfgoed worden echter ook niet-tastbare gebruiken geschaard: immateriële cultuuruitingen zoals eten, taal (dialect), dans en literatuur. Deze betekenis wordt genoemd in één van de vijf definities van erfgoed die Ennen (1999: 24) onderscheidt, maar is niet wat in dit onderzoek met erfgoed bedoeld wordt. De eerste betekenis die Ennen noemt (erfgoed als synoniem voor een overblijfsel van het verleden) is dat wel; deze slaat op ruimtelijke historische structuren zoals gebouwen en plaatsen. Wanneer het om stedelijk erfgoed gaat – zoals in dit onderzoek – worden dus bedoeld: ruimtelijke historische structuren in de stad. In voorgaande is bovendien vastgesteld dat het bij erfgoed gaat om het bewust in stand houden van cultuuruitingen uit het verleden. Hieruit volgt de definitie van stedelijk erfgoed die in deze thesis gehanteerd wordt: *ruimtelijke historische structuren in de stad die bewust behouden en beschermd worden*. Nu bekend is wat onder erfgoed verstaan wordt, kan in de volgende paragraaf ingegaan worden op de betekenissen die zij heeft.

§ 2.4 Betekenissen van erfgoed

Uit de definitie van erfgoed zoals in dit onderzoek gebruikt, komt naar voren dat erfgoed bewust behouden en beschermd wordt. In deze paragraaf zal uiteengezet worden waarom dat gebeurt. Wat kunnen motieven zijn om erfgoed te conserveren, ofwel: wat is de betekenis van erfgoed?

In de literatuur over erfgoed worden een aantal concrete betekenissen van erfgoed genoemd die invloed hebben op de omgeving en / of de samenleving. Aan de hand van Ennen (1999) en Van Gorp (2003) zullen de sociale, economische, en politieke betekenis toegelicht worden. Deze selectie is gekozen omdat deze drie betekenissen het meest omvattend en het meest relevant voor dit onderzoek zijn.

2.4.1 De sociale betekenis

De sociale betekenis verwijst naar de rol die erfgoed speelt voor het welzijn van zowel individuele mensen als de gemeenschap waarin zij leven. Welzijn is onder andere sterk afhankelijk van het in staat zijn tot identificatie met bepaalde plaatsen (Ennen, 1999: 183). Monumenten²⁶ (dus erfgoed) maken onderdeel uit van de gebouwde omgeving en hebben zodoende grote invloed op het welzijn van burgers (Ennen, 1999: 73).

De eerste manier waarop erfgoed bijdraagt aan het welzijn van mensen is door de *esthetische beleving van historiciteit*: over het algemeen wordt historiciteit positief gewaardeerd. Bovendien heeft een positieve esthetische beleving effect op de mate van het gevoel aan de stad gebonden te zijn, en dit leidt weer tot een positief effect op de houding ten opzichte van erfgoed (Ennen, 1999: 74). Zo ontstaat een vicieuze cirkel tussen waardering van erfgoed en binding met de gebouwde omgeving. Sommige objecten dragen daarnaast bij aan welzijn van mensen door de historische informatie die zij bevatten; andere objecten dienen slechts een individueel belang (Ennen, 1999: 75). Zij worden dan als mooi ervaren en gewaardeerd omdat ze gevoelens van nostalgie oproepen²⁷.

---

²⁵ Volgens Ennen (1999: 24) is de essentie van erfgoed dat zij doorgaans gebruikt wordt in combinatie met de termen historie, verleden en herinnering. Waar historie het verleden probeert te reconstrueren, hangt de interpretatie van het verleden bij erfgoed af van welke bronnen van de historie, het verleden en de herinnering gebruikt worden. En dit is weer afhankelijk van (de wil en / of behoefte van) degene die de bronnen aanroert. Dit maakt erfgoed tot een activiteit van het hier en nu.

²⁶ Een monument wordt door de Van Dale o.a. gedefinieerd als: “*beschermd of te beschermen overblijfsel van vroegere cultuur, nijverheid of wetenschap*” en valt daarom binnen de in deze thesis gehanteerde definitie van erfgoed.

²⁷ Overigens moet nostalgie niet opgevat worden als alleen maar sentimentele gevoelens (treurnis om wat verloren is gegaan); zij is ambivalent omdat ze daarnaast óók refereert aan de waardering van het heden (Ennen, 1999: 75).

Een tweede sociale betekenis van erfgoed is de ‘*genius loci*’; een ‘*sense of place*’ waar zij aan bijdraagt. Door al eerder (zie hoofdstuk één) genoemde mondiale processen en ontwikkelingen is in samenlevingen erosie van een *sense of place* opgetreden (Ennen, 1999: 75). Dit terwijl juist de uniekheid van plaats beschouwd wordt als een belangrijk onderdeel van het sociaalpsychologische welzijn van mensen. Gebruikers geven plaatsen een identiteit als er onderscheidbare gebouwen en gebieden zijn die een uniek karakter aan de plaats geven. Zo is erfgoed karakterbepalend voor een omgeving en heeft daarmee een belevingswaarde voor de bevolking (Van Gorp, 2003: 23). Daarnaast zorgt historiciteit er voor dat bewoners zich thuisvoelen; erfgoed is zo deel van het dagelijks leven en beïnvloedt het welzijn op een directe manier (Ennen, 1999: 76). Nelissen en De Vocht (1975 in: Ennen, 1999: 24-25) noemen nog specifiek de betekenis die erfgoed kan hebben ter herkenning en oriëntatie in de omgeving. Tot de sociale betekenissen van erfgoed kan tot slot ook *de culturele (of cultuurhistorische) betekenis* van erfgoed gerekend worden. Wanneer cultuur gezien wordt als: “... *simply the ensemble of stories we tell ourselves about ourselves*” (Sardar & Van Loon, 1997: 5 in: Ennen, 1999: 76) is erfgoed een belangrijk onderdeel van de cultuur van een groep mensen (Van Gorp, 2003: 23). Door globalisering is wereldwijd een eenzijdige, saaie monocultuur ontstaan²⁸. Juist in deze monocultuur wordt de waarde van originaliteit en het belang van lokale cultuur steeds meer en op allerlei manieren benadrukt, en erfgoed werkt hier aan mee (Ennen, 1999: 77).

2.4.2 De economische betekenis

Erfgoed wordt steeds meer gezien als een instrument voor de economische sector, als één van de elementen in de economische ontwikkeling van een stad. Volgens Ennen (1999) is de economische betekenis van erfgoed²⁹ gecompliceerd. Stoelde de relatie tussen erfgoed en de stedelijke economie voorheen vooral op twee ideeën (erfgoed als luxe consumptiegoed en de rol van erfgoed als marketingproduct in economische ontwikkeling); meer recentelijk is deze relatie verschoven (Ennen, 1999: 63). In de verschillende economische betekenissen van erfgoed kan onderscheid gemaakt worden tussen directe - en indirecte betekenissen (Van Gorp, 2003: 23-24).

Onder direct economisch gebruik vallen *erfgoedtoerisme en –recreatie*, waarmee op verschillende manieren inkomsten gegenereerd worden³⁰. Een andere directe manier waarop erfgoed geld oplevert, is wanneer erfgoed gebruikt wordt als *vastgoed*. Monumentale panden – vaak op aantrekkelijke, centrale locaties – zijn gewilde gebouwen voor allerlei gebruikers: bewoners, maar ook allerlei bedrijven en organisaties die middels het authentieke gebouw een bepaalde status en uitstraling willen verkrijgen. Erfgoed kan daarnaast ook gezien worden als onderdeel van de *culturele industrie*, en op die manier een economische bijdrage aan het stedelijk milieu leveren (Ennen, 1999: 68). Niet alleen doordat zij werkgelegenheid creëert, maar ook omdat historische locaties zich goed lenen voor festivals en culturele activiteiten.

Indirect kan erfgoed dienen als *instrument in de economische ontwikkeling* (Van Gorp, 2003: 24). Erfgoed wordt dan bijvoorbeeld ingezet om het imago van een stad te verbeteren (hierbij valt te denken aan het toenemend belang van ‘*city branding*’ en het creëren van een identiteit³¹, waarvoor onder andere herkenbaarheid en een *sense of place* cruciaal zijn, zie 2.4.1). Er is de laatste decennia bovendien een verschuiving opgetreden in (in ieder geval Europees) stedelijk beleid. Waar zij voorheen georiënteerd was op de aanbodkant, is dat nu meer verschoven naar de vraagkant: de stad zelf wordt steeds meer gezien als een product en de gebruikers van de stad zijn de consumenten (Ennen, 1999: 66-67). Dit heeft het ontstaan van citymarketing op gang gebracht waarbij steden zichzelf profileren en in de markt proberen te zetten. Veelal wordt daarbij de kwaliteit van de binnenstad als toeristisch-recreatief milieu benadrukt (Mommaas, 2000: 104). Aspecten van erfgoed zoals haar historie, schoonheid en entertainmentwaarde blijken dus belangrijk te zijn in de promotie van de stad als een product (Ennen, 1999: 67) (meer hierover in 2.6).

Ook in de omgevingskwaliteit speelt erfgoed een economische rol: naast “*accessibility*”, “*attractions*” en “*action*” is “*livability*” een basiskwaliteit die ten grondslag ligt aan een gezond stadscentrum (URBED, 1994 in: Ennen, 1999: 67). Stedelijk erfgoed draagt bij aan de leefbaarheid van de omgeving (zie ook 2.4.1), en daardoor

²⁸ Denk aan ‘*macdonaldization*’ of ‘*disneyfication*’; alles is overal te koop om aan alle behoeften en smaken van de veeleisende consument te voldoen.

²⁹ Dit is het gebruiken van erfgoed om een economisch surplus te bewerkstelligen.

³⁰ Allerelei vormen van erfgoed lokken namelijk bezoekers naar de stad of naar een specifieke plek: stadsmuren, kathedralen, kastelen, musea, een historisch straatbeeld, enzovoort. Deze gebruikers kopen bijvoorbeeld een entreekaartje, een souvenir, of besteden meer tijd (en geld) in de omgeving van het erfgoed.

³¹ Waaraan, zoals in 2.4.1 geconcludeerd is, door globalisering steeds meer behoefte is. Identiteit heeft dus niet alleen sociale betekenis, maar ook economische.

aan de aantrekkelijkheid van een plaats voor verschillende soorten activiteiten. De belevingswaarde en het verblijfsklimaat van de binnenstad zijn ook volgens Mommaas steeds meer gaan fungeren als het middel om zowel het stedelijk imago als de plaatselijke economie te versterken (Mommaas, 2000: 103).

2.4.3 De politieke betekenis

Inherent verbonden aan conservering en dus aan de benoeming van erfgoed is selectie. Dit is een activiteit die is voorbestemd aan de politieke macht. Dit maakt dat de politiek een belangrijke rol heeft in de selectie (benoeming) van erfgoed³² (zie ook Ennen, 1999: 77). Andersom heeft erfgoed ook verschillende betekenissen voor de politiek en op beleidsniveau.

Erfgoed kan allereerst worden gebruikt om aan een bepaald verhaal uit de geschiedenis te herinneren; erfgoed blijkt een gemakkelijk instrument om *nationale herinneringen* te manipuleren (Ennen, 1999: 77). Wanneer de geschiedenis dan wordt opgevat als veel verschillende geschiedenissen die naast elkaar bestaan, in plaats van één lineair proces³³, dan moet hierbij opgemerkt worden dat iedere geschiedenis gekarakteriseerd wordt door dominante kennis, opvattingen en structuren - die samen gelegitimeerd worden als *macht* (Ennen, 1999: 78). Een bepaalde groep is aan de macht en probeert die macht op verschillende manieren vast te houden en te legitimeren. Nieuwe dominantie, legitimiteit en bijvoorbeeld ook nieuwe vormen van consumptie kunnen leiden tot veranderingen in steden (idem). Zolang er geen spanning optreedt tussen hoe de gebouwde omgeving gebruikt wordt (of moet worden) en de functies waarvoor zij oorspronkelijk bedoeld is, voelen mensen geen behoefte te protesteren tegen de dominantie over de gebouwde omgeving, en dus ook over het aanwezige erfgoed. Wanneer erfgoed echter bedreigd wordt, komt er discussie op gang en wordt vaak een symbolische betekenis van dat erfgoed opgewekt (idem). Zo kan erfgoed gebruikt worden als legitimatie van een bepaalde dominante groep³⁴ en om een bepaalde visie of een bepaald verhaal uit te dragen – aangezien zij een bepaalde interpretatie van het verleden geeft. Erfgoed is dus gecreëerd *dankzij* een interpretatie van het verleden, herinnering en geschiedenis. Erfgoed is echter de interpretatie van een dominante groep in de samenleving, die een selectie uit de geschiedenis maakt. Deze groep heeft bepaalde belangen, en zal het erfgoed inzetten om bijvoorbeeld een nationale herinnering te creëren. Dit zullen zij proberen door onder andere het oprichten van nationale symbolen en het registreren van monumenten. Erfgoed behoort zo tot de nationale symbolen van een land, en hiermee heeft zij betekenis voor de nationale identiteit en voor natievorming (Van Gorp, 2003: 23)³⁵.

Wat betreft het registreren van monumenten heeft Ennen aangetoond dat voor de term monument veel verschillende nationale definities gehanteerd worden (Ennen, 1999: 79). Dit geeft niet alleen aan hoe moeilijk definiëring ervan is, maar laat tevens de arrogantie zien van kleine groepen die beslissen wat waard zou zijn om te bewaren voor een hele natie. Bovendien zijn de mensen uit de samenleving die buiten die dominante groep vallen niet in staat het erfgoed op de ‘juiste’ manier te interpreteren omdat zij wellicht andere waarden en interpretaties hebben. Deze politieke rol is betwistbaar: de motivatie voor het kiezen van behoud van bepaald erfgoed strookt niet per definitie met opvattingen en interpretatie van andere groepen uit de samenleving; er wordt subjectief inhoud aan gegeven.

Er zijn hiernaast concretere politieke betekenissen van erfgoed. Eén daarvan is ontleend aan het feit dat de staat *eigenaar* van een deel van het erfgoed is. Of anders zal zij eigendom van erfgoed veelal proberen na te streven, deels ter bescherming, maar ook omdat ze het (als nationale symbolen) kan gebruiken ter legitimatie van zichzelf (Van Gorp, 2003: 23). Hieruit kunnen dan weer conflicten ontstaan tussen staten over nationale symbolen³⁶.

---

³² De grote rol van de politiek in erfgoed blijkt ook uit het volgende citaat: “*The relationship between the conservation of the past and politics is strong, permanent, intimate and quite unavoidable...*” (Tunbridge & Ashworth, 1996: 46) dat op het titelblad van deze thesis prijkt.

³³ Dus een postmoderne in plaats van moderne visie op de geschiedenis (Dé geschiedenis bestaat namelijk niet want is geen objectief gegeven).

³⁴ Erfgoed, en specifiek de perceptie en het bewustzijn ervan in de samenleving, zijn zo een afspiegeling van de duurzaamheid van een bepaalde politieke structuur.

³⁵ Dit geldt natuurlijk niet alleen voor nationale -, maar ook voor regionale en lokale symbolen, en daarmee regionale en lokale identiteit.

³⁶ Een sprekend voorbeeld van een conflict tussen twee landen over nationaal erfgoed is de strijd om de Prasat Preah Vehear Tempel tussen Thailand en Cambodja. In 1962 besliste het Internationaal Gerechtshof dat de Boeddhistische tempel uit het Khmer tijdperk aan Cambodja toebehoorde, en recentelijk wezen de Verenigde Naties de tempel aan als Werelderfgoed van Cambodja. Ondanks deze harde feiten claimt Thailand dat een deel van het grondgebied en de toegangswegen van hen zijn. Inmiddels is de tempel voor veel Thai een symbolische strijd geworden; zij zien de tempel als iets dat hen onrechtmatig ontnomen werd (deels hebben ze daarin misschien ook wel gelijk: de grens ter plekke werd bepaald op basis van geografische, en niet op basis van historische kenmerken in de tijd dat de tempel nog onontdekt was. De

Ennen (1999: 80-82) noemt nog een andere politieke betekenis van erfgoed, en die heeft alles te maken met de eerder besproken *sense of place*. In geval van plaatseloosheid wordt gestreefd naar *uniekheid*. ‘Verschillend zijn’ is sterk gerelateerd aan identiteit; en we zien dat steden trachten een identiteit te creëren en te versterken, want “*cultural difference sells*” (Ennen, 1999: 81). Een *genius loci* is dus niet alleen belangrijk voor het welzijn van burgers³⁷, maar ook voor de politiek en het bestuur van de stad.

Tot slot moet *beleid* gemaakt worden ter bescherming van erfgoed (Van Gorp, 2003: 23). Wetten, instituties en regelgeving zijn nodig om erfgoed te erkennen, onderhouden en verankeren in en voor de (toekomstige) maatschappij. Erfgoed noodzaakt dus beleidvoering en regelgeving. Op dit conserveringsbeleid zal dieper worden ingegaan in de volgende paragraaf.

De verschillende betekenissen van erfgoed zijn te benoemen als sociaal, economisch of politiek. Hoewel het onderscheid tussen deze drie op papier gemakkelijk te maken is, lopen de verschillende betekenissen in elkaar over. Geconcludeerd kan dan ook worden dat zij allen nauw met elkaar samenhangen. De terugkerende waarde van erfgoed voor een *sense of place*, en daardoor voor de onderscheidbaarheid (uniekheid) en het verblijfklimaat van de stad zijn hier een voorbeeld van: esthetiek, toerisme en het zijn van een instrument voor economische ontwikkeling zijn hier dan weer direct aan gerelateerd. Maar zeker ook de betekenis van erfgoed als legitimatie van macht sijpelt overal doorheen – dit is voor dit onderzoek dan ook een belangrijk thema waar vaker aan gerefereerd zal worden.

Nu de verschillende betekenissen van erfgoed geïnventariseerd en toegelicht zijn, kan begrepen worden waarom overheden en dominante groeperingen in de maatschappij erfgoed trachten te behouden: op verschillende manieren kan voordeel gehaald worden uit erfgoed. Hoe het behoud ervan vormgegeven kan worden, zal aan bod komen in de volgende paragraaf.

§ 2.5 Behoud van erfgoed

2.5.1 Gewenste herinneringen als voorwaarde

Om inzicht te kunnen krijgen in het behoud van erfgoed, en specifiek het behoud van lokaal (stedelijk) erfgoed, dient allereerst een algemene opmerking geplaatst te worden over de voorwaarden waaronder erfgoed gecreeërd wordt. Deze voorwaarden hangen namelijk sterk af van de herinneringen die mensen zich willen herinneren (Ennen, 1999: 24), zoals ook in voorgaande paragrafen 2.3 en 2.4.3 gesteld is. Drie typen herinneringen (besproken door Ennen, 1999: 24-25) spelen hierbij een rol. Dit is allereerst de officiële herinnering, wat herinnert aan een officieel verleden waaraan de huidige leiders de voorwaarden voor waardevol nationaal erfgoed ontleen. Nationale wetgeving bepaalt dan wat behouden blijft, en hierbij worden vaak waarden gehanteerd als schoonheid, historisch belangrijk of merkwaardigheid. De collectieve herinnering, ten tweede, gaat uit van behoud van het verleden vanwege het belang om ‘te weten waar de gezamenlijke wortels liggen’. Of zoals Ford (1978: 19 in: Ennen, 1999: 25) het zegt: “*Our cities should provide visible clues to where we have been and where we are going*”. Het behouden van gebouwen en gebieden die waardevol zijn suggereert dus dat gedeelde *roots* geconserveerd worden vanuit een opgelegd collectief geheugen. De nationale herinnering tot slot leidt tot officieel vastgelegde gebouwen en gebieden voor behoud. Autoriteiten geven er bijvoorbeeld vaak de voorkeur aan erfgoed te behouden dat herinnert aan een invloedrijk verleden (in termen van overwinningen of politieke ideologie). Dit erfgoed hoeft natuurlijk niet vanzelfsprekend het waardevolle erfgoed voor bewoners of bezoekers te zijn.

Om nu meer te kunnen begrijpen van de voorwaarden voor stedelijk erfgoed, dient zij vergeleken te worden met deze herinneringen van hoger schaalniveau: in hoeverre is lokaal erfgoed een vanzelfsprekend onderdeel van het nationaal erfgoed en in hoeverre is (stedelijk) erfgoed lokaal of nationaal of verwijst zij naar een collectieve

---

Thai zien zichzelf bovendien als de spirituele erfgenamen van het Khmer-imperium. In 1959 registreerde Thailand de tempel al als nationaal historisch monument (SEAArch, 2008.)

³⁷ Overigens: erfgoed draagt dan wel bij aan het creëren van identiteit, dit doet zij niet voor alle identiteiten van alle groepen in de samenleving (aangezien verschillende groepen verschillende percepties hebben en verschillende betekenissen aan erfgoed geven). Er kan dus niet gesproken worden van één algemene *sense of place* voor iedereen en het gevoel van *thuishoren* in de stad zegt daarom niet alleen iets over het welzijn van mensen, maar ook over in hoeverre zij verschillen van de dominante identiteit (Ennen, 1999: 81).

herinnering? De essentie van stedelijk erfgoed is namelijk afhankelijk van de (dominante) gebruikers ervan (Ennen, 1999: 25). Het behouden van erfgoed houdt daarom in dat er keuzes gemaakt worden over wat geïnterpreteerd wordt en wat herinnerd zou moeten worden. Dit heeft als gevolg dat andere aspecten van het verleden en andere herinneringen niet gekozen worden³⁸. Het gevaar is zo dat een onvolledig beeld en verhaal van de geschiedenis ontstaan. Bij het begrijpen en verklaren van behoud van erfgoed is het om deze reden belangrijk te weten wie het verleden interpreteert, welke bronnen daarvoor gebruikt worden, welke achtergrond daarbij van toepassing is, voor welk verleden welke herinneringen opgeroepen waren en wat achterliggende argumenten zijn – aangezien dit context-afhankelijk (van tijd en plaats) is (Ennen, 1999: 25)³⁹.

2.5.2 Historische ontwikkeling en internationale organisatie

Na deze kanttkening zal kort iets gezegd worden over de historie en de internationale organisatie van erfgoedbehoud. Op deze plaats volstaan slechts enkele opmerkingen hierover, de meer uitgebreide toelichting is opgenomen in de kaders I en II in appendix A. De beschrijving van de historische ontwikkeling⁴⁰ is gericht op de stedelijke conserveringsbeweging in West-Europese landen omdat het bewustwordingsproces van - en de daadwerkelijke erfgoedconservering als eerste zijn opgekomen in de westerse wereld; waarna elders in grote lijnen dezelfde ontwikkelingen plaatsvonden en -vinden. In de erfgoedontwikkeling kunnen westerse landen dus beschouwd worden als mondiale koplopers, waardoor een globale indruk van de westerse conserveringsbeweging hier relevant is⁴¹.

Met betrekking tot erfgoedconservering vond het eerste dilemma plaats in de tijd van de eerste grote stadsuitbreidingen. Dit dilemma ging tussen slopen of bewaren en leidde tot een systematischere rol van de overheid in erfgoedbehoud. Een tweede dilemma rees vervolgens tussen overheidsbemoediging versus private eigendomsrechten. In de tijd hebben zich daarna vier ontwikkelingen afgetekend: erfgoed is breder gedefinieerd, erfgoedconservering is meer top-down geworden, en is een algemene planningsfilosofie geworden, en tot slot heeft het een sterker internationaal element gekregen.

In het internationale perspectief op erfgoedbehoud zijn specifiek drie charters (richtlijnen / handvesten) en twee organisaties de afgelopen decennia wereldwijd van grote invloed geweest. De drie charters tonen hoe de internationale (westerse) conserveringsbeweging zich ontwikkeld heeft van erfgoed als enkel gebouw tot erfgoed als plaats. De ene organisatie is UNESCO⁴² - waarvan haar Werelderfgoed Programma belangrijk is. De andere organisatie is ICOMOS⁴³; een internationale organisatie van professionals die door conferenties, publicaties en een adviserende rol internationaal veel invloed heeft.

§ 2.6 Kanttekeningen vanuit een postindustriële perspectief

In voorgaande paragraaf is globaal de ontwikkeling geschetst die erfgoedbehoud heeft doorgemaakt. Daaruit kan geconcludeerd worden dat in de laatste eeuw structurele aandacht voor erfgoedbehoud is ontstaan en de opvattingen over erfgoed veranderd zijn. Al eerder in deze thesis is naar voren gekomen dat er afgelopen eeuw veel belangrijke ontwikkelingen plaatsvonden in de samenleving, economieën en steden. Deze paragraaf zal

---

³⁸ Een voorbeeld hiervan doet zich voor in Bangkok: *“Recent events and conflicts over urban space in Bangkok show how the state-promoted focus on royal heritage, increasingly linked to the marketing of ‘Moradok Thai’ (Thai heritage) for international tourism and national cohesion, has ignored a heritage of popular urbanism reflected in the ‘yan’ [urban villages] of the old city. Local urban pasts and places which were neither obviously royal, nor part of a national narrative, simply were not heritage within this discourse”* (Askew, 2002: 285).

³⁹ In deze kijk op erfgoed komt dus duidelijk een postmoderne visie naar voren die erkent dat er niet slechts één werkelijkheid, één waarheid is die gekend kan worden. Volgens het postmodernisme is er namelijk een gebrekkige fundering van kennis en bestaat er niet een juiste methode om toegang tot de werkelijkheid te krijgen. Eenieder leeft zodoende in zijn eigen fragment van werkelijkheid en ‘De Waarheid’ als zodanig bestaat daarom niet. De mens is niet autonoom maar irrationeel, en kennis bestaat volgens het postmodernisme vooral uit gedachteconstructies. De mens maakt dus individueel zijn eigen waarheid, en dit maakt kennis sociaal afhankelijk.

⁴⁰ Ontleend aan Ashworth (1991).

⁴¹ Het ligt namelijk in mijn lijn der verwachting dat erfgoedontwikkelingen in Azië – dus ook in Bangkok – deze beweging in grote lijnen zullen volgen. Bovendien wordt in deze thesis een westerse perspectief gehanteerd (zie 1.5 en 2.1).

⁴² Informatie ontleend aan UNESCO: <www.unesco.org> en World Heritage Centre UNESCO: <whc.unesco.org/>.

⁴³ Informatie ontleend aan ICOMOS: <www.icomos.org>.

gewijd worden aan die veranderingen, en de opgedane kennis over stad en erfgoed zal in het licht hiervan (her-)bezien worden.

2.6.1 De postindustriële stad – een postindustriële perspectief

Vanuit stadsgeografische theorie zijn verschillende concepten geformuleerd die complexe processen en praktijken op fysiek, politiek, economisch, sociaal, cultureel en ruimtelijk vlak trachten te verweven om zo stedelijke verandering te kunnen bevatten (Jayne, 2006: 13) – zoals in paragraaf 2.1 al naar voren kwam. Conceptualisering van de stad als modern en postmodern, fordistisch en postfordistisch, industrieel en postindustriële zijn de belangrijkste pogingen waarmee theoretici geprobeerd hebben stedelijke verandering te generaliseren (Jayne, 2006: 14). Deze concepten zijn nauw met elkaar verweven maar leggen het accent op verschillende aspecten. Dit onderzoek richt zich op Bangkok en gaat zodoende over de postindustriële stad: een stad die gekarakteriseerd wordt door een toenemend belang van de dienstensector⁴⁴ en een nadruk op de rol van kennis - in plaats van (economisch) afhankelijk te zijn van fabrieken en industrie (Jayne, 2006: 15). Een verandering die onlosmakelijk verbonden is met de verander(en)de (nieuwe) ruimtelijke en sociale formaties (Jayne, 2006: 57), welke in hoofdstuk één al uitvoerig aan bod zijn gekomen. Bangkok is het beste te typeren als een postindustriële stad, en daarom verdient het rechtvaardiging in deze paragraaf een op deze conceptualisering geënt perspectief te hanteren. Deze visie is economisch ingegeven, maar beziet de stad niet alleen als productieplaats. Het zegt tevens iets over hoe geconsumeerd wordt, en hoe de stad en haar samenleving ingericht zijn en functioneren.

2.6.2 Consumptie in de postindustriële stad

In de postindustriële stad heeft de productie van consumptie prioriteit (Jayne, 2006: 58). Consumptie is volgens Jayne (2006: 3) zelfs zo belangrijk geworden dat de huidige stad het product van een (postindustriële) consumptie-economie is geworden^{45,46}. In plaats van de logica en organisatie van productie, is dientengevolge nu consumptie het belangrijkste organiserende kenmerk voor de stad (idem). Zukin (1991: 16) beschouwt de stad in het algemeen als een landschap waarin fysieke en sociale praktijken inclusief hun symbolische representaties samenkomen. Zo vormt een landschap een fysieke en symbolische schakel tussen plaats (van arbeid, dus productie) en markt (het kapitaal, dus consumptie). De postindustriële stad is zich volgens Zukin echter voornamelijk gaan richten op consumptie en is daardoor evocatief geworden. Dit omdat zij doelbewust een suggestie wekt van een bepaald imago (leefbaar, ecologisch, recreatief, et cetera) en dit gebruikt ten behoeve van de consumptievoorkeuren die bestaan in de samenleving (Zukin, 1991: 17).

Al eerder is geconstateerd dat consumptie niet alleen noodzakelijk is om te voorzien in de levensbehoeften; steeds meer is zij een “*way of life*” geworden (Jayne, 2006: 5). Consumptie maakt het mogelijk een eigen identiteit te creëren en te laten zien⁴⁷ en een eigen leefstijl te ontwikkelen. Jayne (2006: 12) stelt zelfs dat consumentenkeuze de basis is van het nieuwe concept van *vrijheid* in de maatschappij – waar dat vanaf de tijd van de Griekse agora de openbare ruimte was (zie 2.2). Zo linkt consumptie het individu aan zijn stedelijke omgeving en bindt het activiteiten en het dagelijks leven aan de fysieke stad.

Consumptie en ook productie draaien in de postindustriële samenleving overigens niet meer (alleen) om goederen; het gaat met name om productie en, vooral, consumptie van cultuur (Jayne, 2006: 58). Want niet alleen de dienstenindustrie, ook de culturele industrie heeft in de postindustriële maatschappij aan belang gewonnen (Jayne, 2006: 58). Dit hangt samen met de opkomst van de symbooleconomie, die gaat over het maken en verspreiden van beelden. In deze stad is de kern van de aantrekkelijkheid van haar stijl de projectie van beelden (Jayne, 2006: 58) en consumptie van symbolische goederen vindt er plaats voor het verkrijgen van sociale status en prestige^{48,49}

---

⁴⁴ Bijvoorbeeld financiële diensten, het bankwezen, marketing, public relations en de detailhandel.

⁴⁵ Consumptie is niet alleen middel én motor van economische en sociale verandering maar levert ook een actieve bijdrage aan de constructie van ruimte en plaats: tussen stedelijke ontwikkeling en consumptie bestaat een wederzijdse relatie (Jayne, 2006: 1).

⁴⁶ En ook voor de toekomst voorspelt Jayne (2006: 220) een belangrijke rol voor consumptie: hét bepalende kenmerk van het 21ste eeuwse leven zijn volgens hem de steeds toenemende en gedifferentieerde consumptie-mogelijkheden.

⁴⁷ Als belangrijkste basis voor consumptie ligt in de postindustriële samenleving sociale differentiatie, in plaats van bijvoorbeeld werk (Jayne, 2006: 5).

⁴⁸ Een ontwikkeling als gevolg van de Postmodernistische toenemende fragmentatie van cultuur die als gevolg heeft dat de symbolische betekenis van consumptie het meest belangrijk is.

(Jayne, 2006: 217). Volgens Jayne is niet alleen op de symbolische aspecten, maar (logischerwijs) ook op esthetiek meer nadruk komen te liggen, en vorm en design prevaleren in de postindustriële stad.

2.6.3 Consumptie van de postindustriële stad

Door het imago wat door steden zelf opgeworpen wordt om de consumptie-voorkeuren (zogenaamd) te bedienen⁵⁰, zoals Zukin (1991: 17) stelde, wordt consumptie van de stad zélf aangewakkerd⁵¹. Ook Jayne (2006) stelt dat steden in toenemende mate op verschillende manieren gerepresenteerd worden in de consumentenmaatschappij en in de virtuele wereld, onder andere in plaats-promotie, planning en andere officiële discoursen. Deze representaties hebben – samen met bijvoorbeeld het visueel en het met andere zintuigen consumeren van plaatsen – effect op hoe de stad ervaren en geïnterpreteerd wordt. Zowel de imaginaire stad als de manieren waarop stedelijke ruimtes geconsumeerd worden, hebben niet alleen effect op de ervaring van de stad maar ook op de fysieke ontwikkeling ervan. Hoe consumptie de ruimtelijke ontwikkeling kan beïnvloeden, schetst Mommaas (2000: 103-104). Zo kreeg Maastricht in de loop van de jaren '80 een vernieuwingsrichting opgedrongen door toedoen van een toenemende toeristische belangstelling: om die reden werd beleid ontwikkeld ter regulering van de economische en toeristische druk op de stad. Volgens Mommaas (2000: 104) schuilt achter verschillende van dit soort stedelijke ontwikkelingen eenzelfde trend: de binnenstad wordt in toenemende mate het object van geïntegreerde, gebiedsgeoriënteerde vormen van planning met als centraal onderdeel de kwaliteit van de binnenstad als toeristisch-recreatief milieu⁵². Zo is de binnenstad in veel gevallen een “toeristisch-recreatief product” geworden.

2.6.4 De narrative of loss en de postindustriële stad

De *narrative of loss* vertelt dat rijke elites met specifieke wensen en consumptie-voorkeuren zich doelbewust terugtrekken uit de samenleving, en zo zou consumptie verantwoordelijk zijn voor segmentering. Volgens Zukin (1991: 5) is ruimte scherp verdeeld geraakt tussen landschappen van consumptie en van verwoesting – een verschuiving die beschouwd kan worden als het bewijs van een postindustriële maatschappij en die gezien kan worden als ruimtelijke segmentering. Plekken die deel blijven van de productie-economie zijn de verliezers; daartegenover staan bloeiende plekken die verbonden zijn aan vastgoedontwikkeling, financieel handelsverkeer, entertainment, et cetera (vergelijk de ‘enclaves’ zoals genoemd in 1.2); plaatsen die draaien om consumptie (idem). Gerevitaliseerde binnensteden, veelal met geconserveerd, opgeknapt, verplaatst of nagebouwd erfgoed⁵³ of andere toeristisch-recreatieve trekkers zijn voorbeelden van deze laatste soort plekken. Deze herontwikkeling hangt nauw samen met economische belangen: de consumptiekant (toerisme) heeft directe gevolgen voor het gebruik van en omgaan met de ruimte, zoals de *narrative of loss* zegt⁵⁴. Het wil echter niet per definitie zeggen dat verschillende sociale groepen niet meer mengen in de verschillende soorten plekken; of ook sprake is van sociale segmentering staat niet vast.

Processen die de stad ruimtelijk vormen zijn steeds meer afhankelijk van (internationale) kapitaalstromen en meer responsief op de organisatie van consumptie – in plaats van productie – geworden (Zukin, 1991: 54). Consumptie

---

⁴⁹ Baudrillard (in Jayne, 2006: 217) is sceptisch over de betekenis die aan consumptie gegeven wordt in de postindustriële samenleving: “*We become what we buy*”, waarbij tekens en betekenisvolle praktijken geconsumeerd worden maar deze geen vaste referentie hebben – met als gevolg: “*We are left with a society of pastiche – underpinned by a play on signs with no reference beyond the commodity*”.

⁵⁰ Een bepaald imago, een ‘city brand’, kan helpen in economische (her-)ontwikkeling van een stad, zoals in paragraaf 2.4.2 toegelicht is aan de hand van het argument van erfgoedbehoud voor economische revitalisering.

⁵¹ Zo worden steden in een wereldwijde stedelijke hiërarchie gekarakteriseerd door competitie gepromoot als cultuurrijke plaatsen met voldoende kwaliteit en kwantiteit van consumptie-mogelijkheden. Op deze manier wordt een “*place-myth*” gecreëerd en kan stedelijke regeneratie plaatsvinden (Jayne, 2006).

⁵² Zo zijn volgens Mommaas (2000: 103) belevingswaarde en verblijfsklimaat van de binnenstad steeds meer gaan fungeren als middel om het stedelijk imago en (dus) de economie te versterken.

⁵³ Wat in hoofdstuk 1 gecreëerde in plaats van authentieke identiteit is genoemd.

⁵⁴ Zukin uit kritiek op deze ontwikkeling: de binnenstad (“*a landscape of devastation*”; verwoest door marktkrachten) wordt een landschap van consumptie gemaakt, waarmee het verleden gedecontextualiseerd wordt “*to create an “authentic” sense of place*” (Zukin, 1991: 20). Een directe kritiek op massa-productie en standaardisatie van landschap dus. In haar boek ‘*Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places*’ (2010) gaat Zukin in op wat authenticiteit is. Een belangrijke rol hierbij schrijft ze toe aan de consumentencultuur en – specifiek vanuit de esthetiek bezien – de visueel ingestelde cultuur. Mensen gebruiken authenticiteit ook om hun identiteit te markeren, en daarnaast heeft het politiek nut: authenticiteit kan gemakkelijk ingezet worden als machtsmiddel (in bijvoorbeeld strijd om ruimtelijk voorkomen (esthetiek), huisvesting of stedelijke ruimte) (Zukin, 27-01-2011).

is voor de (postindustriële) stad van toenemend belang geworden, en de stad is daarbij meer afhankelijk van (private) geldstromen. Volgens Zukin is de stedelijke vorm zo extreem kwetsbaar geworden voor een onevenwichtige machtsverdeling, die ten faveure van de private sector heeft uitgepakt⁵⁵ – met als gevolg dat lokale overheden al enkele decennia meer afhankelijk worden van het voldoen aan de wensen en eisen (de vraag) van private investeerders (Zukin, 1991: 53).

Steden hebben echter niet alleen te maken met een krimp van hun mogelijkheden de ruimtelijke vorm te beïnvloeden; tevens is het openbare van de stad afgenomen – zoals ook de *narrative of loss* vertelt. Volgens Zukin worden openbare ruimten in het fysieke stadslandschap steeds meer gemengd met private markten; en dat een belangrijk deel van het openbare leven zich naar binnen heeft verplaatst, was ook uit hoofdstuk één al gebleken. Bij velen bestaat de angst dat de private sector, geleid door een winstmotief, onder invloed van de consumptievoorkeuren teveel invloed op de ruimtelijke vorm van de stad krijgt.

Het gevaar van de consumptie-cultuur is veelvuldig onderschreven, bijvoorbeeld door de Frankfurt School (een neo-Marxistische sociale theorie) die ageert tegen de “*commodification of culture*”⁵⁶. Volgens deze leer dient consumptie louter het belang van de fabrikanten – burgers zijn (slechts) hun passieve slachtoffers (Jayne, 2006). Ook volgens bijvoorbeeld Jayne heeft de consument zelf niet zoveel invloed als sommige theoretici vrezen: Jayne spreekt van een “*consuming paradox*” (Jayne, 2006: 18-19). Aan de ene kant verschaft consumptie namelijk wel mogelijkheden⁵⁷, maar aan de andere kant is zij beperkend: niet iedere consument heeft gelijke mogelijkheden om te kunnen participeren in de consumptiemaatschappij of heeft gelijke controle over de eigen situatie⁵⁸.

Al met al kan consumptie helpen in het verklaren van de (ruimtelijke) praktijk en lokale verschillen, maar omdat consumptie niet plaatsvindt in isolatie dient op microniveau de context bestudeerd te worden. Deze context is door Jayne het “*circuit of culture*” genoemd: allerlei praktijken en processen (politiek, economisch, sociaal, cultureel, ruimtelijk) tussen consumptie, productie, regulatie (instituten), representatie (symboliek) en identiteit interacteren op een complexe manier met elkaar, afhankelijk van de specifieke situatie. Daarom dient bij verklaring van bijvoorbeeld de ruimtelijke vorm niet alleen gekeken te worden naar consumptie (zoals de *narrative of loss* zegt), maar naar praktijken en processen – en daarmee zeker ook naar productie. Hoofdstuk drie zal nu het kader bieden waarmee dat mogelijk is.

§ 2.7 Conclusie

Centraal in dit hoofdstuk stond de deelvraag: *Wat is stedelijk erfgoed in de postindustriële stad en hoe wordt hier vanuit de literatuur tegenaan gekeken?*

Stedelijk erfgoed is te definiëren als die ruimtelijke historische structuren in de stad die bewust behouden en beschermd worden. ‘De stad’ bestaat echter niet: zij is overal en in alles. En juist dat maakt haar zo belangrijk voor de samenleving. De openbare ruimte en de daaraan verbonden cultuur van openbaarheid spelen van oudsher een grote rol voor de samenleving als civic center en vrije ontmoetingsruimte. Voor de stad(-ontwikkeling) en voor die cultuur van openbaarheid is de originele stadskern belangrijk. De binnenstad is als brandpunt van mensen en activiteiten een vaak betwist gebied. Vanwege haar ouderdom bevindt zich er doorgaans veel erfgoed. Die aanwezigheid van erfgoed gaat gemakkelijk gepaard met strijd rondom tegenstrijdige belangen.

Erfgoed is echter om verschillende redenen belangrijk voor de stad en haar samenleving, en zij beslaat zowel sociale, economische en politieke aspecten. Hier moeten zeker genoemd worden haar inzetbaarheid voor dominante groeperingen als machtsmiddel, de esthetische beleving van historiciteit, de toeristisch-recreatieve

---

⁵⁵ Het belang dat in de postindustriële maatschappij gehecht wordt aan esthetiek (visuele consumptie) heeft de voortekkersrol van de private sector in de ruimtelijke vorm van de stad alleen nog maar meer versterkt (Zukin, 1991: 54) – aangezien zij zich in haar handelen vooral laat leiden door de economische waarde van de betreffende ruimte, wat natuurlijk bepaald wordt op de markt en daarmee indirect door de consument.

⁵⁶ Alles wordt ontmenselijkt en voorgesteld als koopwaar.

⁵⁷ Zij verschaft vrijheid in het creëren van een eigen identiteit.

⁵⁸ Zo is er afhankelijkheid van het aanbod (dus van de producent), van allerlei regulaties en van wat veroorloofd kan worden (zie Jayne, 2006: 18).

activiteiten die erfgoed kan generen, de bijdrage die erfgoed levert aan imago en identiteit van de stad, en daardoor ook aan een sense of place, en breder gesteld haar bijdrage in de economische stadsontwikkeling. Om dat erfgoed te kunnen behouden is systematisch overheidsbeleid ontwikkeld ten behoeve van een structurele conservering, waarbij het steeds minder om individuele bouwwerken alleen gaat, en steeds meer om een breder begrip van erfgoed dat hele gebieden en plaatsen kan beslaan. Of ruimtelijke historische structuren daadwerkelijk gedefinieerd worden als erfgoed en dus geconserveerd worden, hangt af van een aantal voorwaarden. Belangrijk hierbij is of dat (potentiele) erfgoed wel aansluit bij de gewenste herinneringen op hoger schaalniveau. Begrip van de context (wie interpreteert erfgoed, met welke bronnen en waarom) is hiervoor cruciaal.

Wanneer gekeken wordt naar erfgoed in de postindustriële stad, is focus op de consumptie-kant onontbeerlijk. Consumptie vormt namelijk niet alleen die stad, maar is voor inwoners tevens een manier van leven en een middel om identiteit aan te ontlenen. Consumptie wordt zelfs beschouwd als het nieuwe concept van vrijheid in de maatschappij; een veronderstelling die aansluit bij de gedachtegang van de *narrative of loss* dat de openbare ruimte in verval raakt door de consumptie-eisen van een (zich terugtrekkende) doelgerichte elite – met segmentering als gevolg.

De postindustriële stad is evocatief: zij richt zich op de consument en wekt niet alleen een bepaald (voor de consument aantrekkelijk) imago, maar zorgt er tegelijkertijd voor dat zij als toeristisch-recreatief product geconsumeerd kan worden. Door het belang wat in de postindustriële maatschappij gehecht wordt aan cultuur, symbolen, imago, beeld en esthetiek, kan de postindustriële stad zich –veelal met behulp van ruimtelijke kenmerken zoals haar stedelijk erfgoed en (gecreerde?) authenticiteit – richten op consumptie. En alleen de steden die dat lukt, worden als succesvol beschouwd. Consumptie heeft zo – en in lijn met de *narrative of loss* – op verschillende manieren invloed op de ruimte, en stedelijk erfgoed is hier sterk mee verbonden. Niet alleen als middel ter consumptie en om consumptie van de stad zelf te bevorderen. Ook of de ruimtelijke historische structuren überhaupt als erfgoed worden gezien en gedefinieerd en hoe zij dan geconserveerd en gepresenteerd worden is afhankelijk van de door de consumptie-kant beïnvloede dominante groeperingen die verantwoordelijk zijn voor de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Stedelijk erfgoed is daarmee geen objectief gegeven maar een subjectieve hoedanigheid die niet voor iedereen en niet voor altijd vaststaat.

Consumptie is echter minder invloedrijk dan vaak verondersteld wordt: ook consumeren gebeurt namelijk in een bepaalde context, wat het voor een begrip van lokale (ruimtelijke) praktijken noodzakelijk maakt om op microniveau te kijken naar verschillende elementen waarmee consumptie interacteert – en waarvan een belangrijke de productie van ruimte is.

Om de voor dit onderzoek benodigde analyse van de ruimtelijke vorm van Bangkok's erfgoed en haar rol in de stedelijke ruimtelijke ontwikkeling te kunnen maken, zal nauwkeurig gekeken moeten worden naar de specifieke context op microniveau – waarbij dus niet gefocust dient te worden op louter consumptie (zoals de *narrative of loss* doet). Ook productie en bijvoorbeeld de dominantie van ruimte-producenten in hun specifieke omstandigheden spelen een bepalende rol in de totstandkoming van ruimte. Dit onderzoek naar de ruimtelijke vorm van Bangkok's erfgoed en de rol die dat speelt in de ruimtelijke ontwikkeling van de stad vereist daarom een onderzoekskader waarmee de maatschappij en ruimtelijke vorm op microniveau geanalyseerd kunnen worden. Dit onderzoekskader zal in het volgende hoofdstuk gevormd worden aan de hand van theorieën over ruimte en ruimtelijke vorm en de totstandkoming daarvan.

HOOFDSTUK DRIE Een Theoretisch Perspectief op Ruimtelijke Vorm

§ 3.1 Inleiding

In hoofdstuk één werd duidelijk dat vaak op eenzelfde manier naar ruimte wordt gekeken: dat zij wereldwijd dezelfde generieke ontwikkelingen doormaakt. Inmiddels is dit idee weerlegd, en is gesteld dat er juist op microniveau naar ruimte gekeken dient te worden. In dit hoofdstuk zal duidelijk gemaakt worden dat dit op veel verschillende manieren mogelijk is. Verschillende opvattingen over (het ontstaan van) ruimte en ruimtelijke vorm zullen behandeld worden, omdat inzicht hierin noodzakelijk is om de ruimtelijke vorm en -ontwikkeling van (ergoed in) Bangkok te kunnen begrijpen en verklaren. Uiteindelijk zal in dit hoofdstuk een theoretisch kader gepresenteerd worden waarmee de ruimtelijke vorm onderzocht kan worden. Dit doel komt naar voren in de deelvraag die in dit hoofdstuk centraal staat:

Welk theoretisch kader is het meest geschikt om ruimtelijke vorm te onderzoeken?

§ 3.2 Ruimte

Het begrip ‘ruimte’ wordt door de Van Dale onder andere gedefinieerd als “*door drie dimensies bepaalde plaats*” (Van Dale, 14^e editie). Met deze drie dimensies worden de hoogte, breedte en lengte bedoeld. Een dergelijk begrip van de term ruimte is absoluut te noemen. Naast een absoluut ruimtebegrip is er in de loop der tijd ook een relationeel ruimtebegrip ontstaan. Om meer te begrijpen van het begrip ruimte en de verschillende opvattingen die hierover bestaan, zal in deze paragraaf dieper ingegaan worden op verschillende denkstromingen die invloed hebben gehad op het denken over ruimte. Aan de hand daarvan wordt de in dit onderzoek gehanteerde visie op ruimte gevormd.

3.2.1 Naar een relationele opvatting van ruimte

Gedurende de eerste jaren van de 20ste eeuw ontstond het structuralisme als een intellectuele stroming. Zij keek naar deterministische structuren die ten grondslag liggen aan sociale formaties. Volgens onder andere de socioloog Lévi-Strauss (1949) ligt er namelijk onder de lagen van culturele diversiteit een generieke en bepalende structuur besloten (Murdoch, 2006: 5). Deze structuralistische invalshoek kon gebruikt worden om onder de oppervlakte op zoek te gaan naar mechanismen om de complexe details van het sociale en culturele leven te kunnen begrijpen (Murdoch, 2006: 6). De wetenschapper en filosoof Barthes zette de eerste stap naar een verschuiving van de wetenschappelijke analyse van bepalende structuren (een statische benadering) naar *relaties* waaruit verschillende betekenissen kunnen voortkomen, afhankelijk van het individu (Murdoch, 2006: 7). Hiermee gaat het structuralisme over in poststructuralisme.

In het poststructuralisme heeft diepteanalyse plaats gemaakt voor breedteanalyse: teksten, culturen en ook samenlevingen werden niet langer gezien als gesloten systemen waarin elementen structureel vastgelegd zijn in een tijdloze opeenvolging. In plaats daarvan worden systemen gezien als open, dynamisch en veranderlijk: de kern zijn de verscheidene betekenissen en manieren van identificatie die ontstaan uit het aangaan van relaties (Murdoch, 2006: 8). Relaties die bovendien onderwerp van twist zijn: in een wisselwerking vindt strijd plaats over betekenis en identiteit.

Met de overgang naar het poststructuralisme ontstond ook een andere visie op ruimte. Het structuralisme zag ruimte als een oppervlakte die gevormd is door de onderliggende structuren. Ruimte kan dan vergeleken worden met een container, objecten zijn er gelokaliseerd en sociale processen spelen zich er af; maar ruimte bestaat in deze absolute opvatting los van objecten en subjecten (Asbeek Brusse e.a., 2002: 136), en zij is te typeren met behulp van bepaalde, universeel vastgelegde meeteenheden. Dit absoluut ruimtebegrip wordt ook wel Cartesiaans of Euclidisch genoemd. Echter, niet alleen is sprake van een ‘ruimte-container’; ook tijd werd beschouwd als een enkele, universele container waarin gebeurtenissen chronologisch opeenvolgden (Graham & Healey, 1999: 627). Ruimte- en tijddenkbeelden bleven zo van elkaar gescheiden. In reactie op maatschappelijke ontwikkelingen

ontstond vanuit verschillende disciplines een roep om herziening van deze absolute benadering van ruimte en tijd (Asbeek Brusse e.a., 2002: 136). In plaats van de bekritiseerde scheiding tussen ruimte en maatschappij werd benadrukt dat ruimtelijke factoren een inherent onderdeel van maatschappelijke analyses dienen uit te maken: “*space matters*” (Asbeek Brusse e.a., 2002: 136-137). Volgens Thrift heeft het louter nut de verscheidene en onderling verbonden “*space-time*” configuraties te bestuderen, in plaats van ruimte en tijd als onafhankelijk van elkaar te beschouwen (Thrift, 1996, in: Graham & Healey, 1999: 627). Soja merkt op dat traditionele (dus absolute) geografische – en planningsbenaderingen “*treated space as the domain of the dead, the fixed, the undialectic, the immobile – a world of passivity and measurement rather than action and meaning*” (Soja, 1989: 37 in: Graham & Healey, 1999: 625). Vanaf de jaren '40 van de 20^e eeuw is zo het relationeel ruimtebegrip ontstaan vanuit de opvatting dat ruimte en tijd geproduceerd worden in en tussen sociale relaties (o.a. Graham & Healey, 1999: 627)⁵⁹. Een ruimtebegrip dat inmiddels een algemeen geaccepteerde en gehanteerde visie in de wetenschappen is geworden (Murdoch, 1998: 359), waarbij “*space [is] ... nothing more than a structure of relations of some sort*” (Harvey, 1997: 252 in: Murdoch, 1998: 359).

3.2.2 Relationele ruimte

De relativering van de absolute ruimte komt tot uitdrukking in drie te onderscheiden samenhangende dimensies van ruimte – te weten: de fysieke, sociale en symbolische ruimte (Asbeek Brusse e.a., 2002: 139). De fysieke ruimte is de wereld van de objecten in de ruimte - die mensen constant proberen aan te passen aan nieuwe wensen en eisen. De sociale ruimte beslaat de ruimtelijke kenmerken van sociale processen en gaat over gebruik en productie van de ruimte – ruimte is immers geen decor meer waarop sociale processen zich afspelen, maar een uitdrukking van sociale processen (Asbeek Brusse e.a., 2002: 136). De symbolische ruimte duidt op de manier waarop ruimte wordt gerepresenteerd. In de symbolische ruimte ligt voor een ieder het antwoord besloten op de vraag wat de fysieke ruimte waarin we leven is. Dit antwoord is namelijk cultureel bepaald en brengt de maatschappelijke verhoudingen tot uitdrukking (Asbeek Brusse e.a., 2002: 137-138). De betekenis die aan ruimte gegeven wordt is afhankelijk van ieders individuele relatie met de ruimte; zo kan de symbolische ruimte voor iedereen anders zijn⁶⁰. Massey merkt daarom op dat plaatsen meerdere identiteiten kunnen hebben (Massey, 1991: 28 in: Murdoch, 2006: 14).

In de ruimte volgens de poststructuralistische geografie zijn de drie dimensies van ruimte nauw met elkaar verbonden⁶¹. De fysieke ruimte wordt gevormd door en in interactie en relaties (zowel sociale als individuele symbolische relaties met de ruimte); anderzijds beïnvloedt ruimte deze processen en betekenis-kaders. Zo spelen plaatsen een rol in bijvoorbeeld de totstandkoming en reproductie van identiteiten (zie bijvoorbeeld Emmelkamp, 2004) – een constatering die in hoofdstuk twee al gemaakt is specifiek met betrekking tot erfgoed en de rol die zij kan spelen.

De relationele benadering van de productie van ruimte wordt echter gekarakteriseerd door zowel consensus als twist (Murdoch, 2006: 20). Consensus omdat relaties ontstaan uit overeenstemming; twist omdat de totstandkoming van één (dominante) set relaties (inclusief betekenis-kaders) de uitsluiting van bepaalde groepen (en hun relaties) en tegelijk gedwongen betrokkenheid van andere groepen kan betekenen. Relationele ruimte is zo een “*power-filled space*” waarin sommige relaties – ten minste tijdelijk – domineren en andere gedomineerd worden (idem)⁶².

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld ook Cragg & Thrift (2000: 2, in: Murdoch, 2006: 15) die stellen dat de geografie moet afwijken van een ruimtebegrip als een “*practico-inert*” container van actie. In plaats daarvan zou ruimte benaderd moeten worden als een ‘sociaal tot stand gekomen verzameling van verscheidenheid’. Of Harvey (1969: 191, in: Murdoch, 1998: 358) die stelt dat: “... *spatial properties cannot be distinguished from objects ‘in’ space and space itself can only be understood as a ‘system of relations’*”.

⁶⁰ Te denken valt hierbij ook aan een uitspraak van de architect Aldo van Eyck: “*Wat ruimte en tijd ook mogen betekenen, plaats en gelegenheid betekenen meer*” (in: Reijndorp & Reinders, 2010: 18): een plaats krijgt pas betekenis door ieders sociale relaties, herinneringen en gebeurtenissen.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld ook Zukin (1991: 16) die de stad ziet als landschap waarin fysieke en sociale praktijken inclusief hun symbolische representaties samenkomen – zie 2.6.2.

⁶² Zo is ruimte een afspiegeling van hoe de maatschappij op dat moment gestructureerd is: “... *space is a construct of power relations and as such is intrinsic to the ways societies are structured*” (Askew, 2002: 6).

§ 3.3 Ruimtelijke vorm

Nadat zojuist is gezien dat de ruimtenotie in de 20ste eeuw is verschoven naar een relationele opvatting, staat in deze paragraaf het voor deze thesis belangrijke begrip ruimtelijke vorm centraal. Maar net als vele andere theoretische begrippen, kent ook dit begrip haar complicaties. In de literatuur bestaat er geen eenduidige betekenis, zo merkt onder andere Bourne op (Bourne, 1982: 28-29). Wissink constateert dat het concept “*urban form*” niet duidelijk is, wat zorgt voor conceptuele problemen (Wissink, 2006b: 2). Er worden door wetenschappers verschillende definities van ‘urban form’ gegeven, terwijl andere wetenschappers het definiëren ervan überhaupt achterwege laten (Bourne, 1982: 29). De reden hiervan is vanzelfsprekend dat het lastig is om de ruimtelijke vorm van een stad te definiëren. Dit komt volgens Wu door het feit dat het fenomeen ‘stad’ gecompliceerd is (zie ook 2.2), en veel elementen er een rol spelen – variërend van ruimtelijke tot sociale (Wu, 1995: 16). Het is daarom afhankelijk van discipline en invalshoek van de onderzoeker hoe ruimtelijke vorm uitgelegd wordt.

Volgens Wu bestaat er een dichotomie tussen fysiekruimtelijke vorm en sociale relatie, en iedere positie tussen deze twee uitersten kan een definitie van ruimtelijke vorm zijn (Wu, 1995: 16). Zo kan die definitie variëren van volledig fysieke vorm tot louter een verdeling van sociale processen en gebeurtenissen – terwijl een eenduidig gehanteerde definitie juist zo nodig is voor goed en bruikbaar onderzoek. Daarom zal in deze paragraaf het begrip ruimtelijke vorm⁶³ uiteengezet worden, waarna vervolgens haar relevantie toegelicht wordt.

3.3.1 Het begrip ruimtelijke vorm

Bourne (1982) doet een uitstekende handreiking in het definiëren van ruimtelijke vorm⁶⁴, al benadert hij de werkelijkheid vanuit een andere (namelijk systeemfunctionele) invalshoek dan in dit onderzoek gedaan wordt⁶⁵. De ruimtelijke vorm zoals die in deze thesis bedoeld wordt, bestaat volgens Bourne uit drie aspecten: “*urban form*”, “*urban interaction*” en “*urban spatial structure*” (Bourne, 1982: 30). Bourne’s *urban form* is echter slechts een onderdeel van het begrip ruimtelijke vorm welke hier gehanteerd wordt. *Urban form* wordt door Bourne gedefinieerd als “*the spatial pattern or 'arrangement' of individual elements - such as buildings and land uses (or collectively, the built environment) as well as social groups, economic activities and public institutions - within an urban area*” (Bourne, 1982:30). Dit begrip gaat dus om het (fysiek) ruimtelijke patroon van verschillende aspecten zoals gebouwen, grondgebruik, sociale groepen, activiteiten en instituties. Met *urban interaction* doelt Bourne op het onderliggende geheel van relaties, stromen en verbindingen die het patroon en gedrag van individueel landgebruik, groepen en activiteiten (zijn “*urban form*” dus) integreert in de (subsystemen van de) stad⁶⁶. De *urban spatial structure* combineert de cumulatieve *urban form* en - *interaction* met organisatieregels (of: organiserende mechanismen: geïnstitutionaliseerde praktijken of sociale overeenkomsten (Wu, 1995: 18)⁶⁷). De *urban spatial structure* is meer dan alléén organisatieregels: alles komt samen *met* en *in* die organisatieregels. Zo linkt de *urban spatial structure* als een bindmiddel alle subsystemen van de stad aan elkaar, waardoor een stedelijk systeem ontstaat.

---

⁶³ In de Engelstalige literatuur wordt in dit kader zowel het begrip ‘spatial form’ als ‘urban form’ gebruikt. Beiden duiden op ruimtelijke vorm (in het algemeen, dan wel in een stedelijk gebied). In deze thesis worden beide begrippen gebruikt om zoveel mogelijk de lijn van de aangehaalde auteur te volgen. Er moet echter opgemerkt worden dat met beide begrippen hetzelfde wordt bedoeld.

⁶⁴ Zoals later nog zal blijken is Bourne (1982) niet alleen bruikbaar bij het definiëren van het concept ruimtelijke vorm, maar ook bij operationalisering van de term (zie hoofdstuk 4).

⁶⁵ Bourne is namelijk systeemtheoretisch en hanteert daarmee een functionalistische invalshoek. Het functionalisme gaat er van uit dat sociale verschijnselen een bepaalde functie in de samenleving vervullen en dat sociale verschijnselen onderling samenhang vertonen (bron: Wikipedia: <nl.wikipedia.org/wiki/Functionalisme_(sociologie)>). De oorzaak voor het voortbestaan van die sociale verschijnselen zoekt het functionalisme in de functie van het verschijnsel en de samenhang met andere verschijnselen. Volgens het functionalisme heeft elke samenleving een bepaalde structuur die mensen beïnvloedt. De systeemtheorie stelt dat mensen daarmee onderdeel van een systeem zijn, en dat de samenleving pas goed functioneert als alle subsystemen goed functioneren. De stad (een ‘ruimtelijk systeem’) is dan een geheel van subsystemen (Bourne, 1982: 29). In 3.5 zal de reden om de systeemfunctionele invalshoek te verwerpen uitgelegd worden.

⁶⁶ Hieruit blijkt bijvoorbeeld duidelijk Bourne’s systeemtheoretische invalshoek waarbij alles aan elkaar gerelateerd is en interrelaties de essentie van de stad zijn (Bourne, 1982: 29).

⁶⁷ Die organiserende mechanismen zijn enorm breed en omvattend. Zo valt wet- en regelgeving er onder, maar bijvoorbeeld ook de economische (staatsinrichtings-)principes en maatschappelijk geaccepteerde normen (Wu, 1995: 18).

De stedelijke ruimtelijke structuur zoals Bourne die noemt⁶⁸ wordt in deze thesis beschouwd als ruimtelijke vorm, en daarmee wordt een relationele benadering van ruimtelijke vorm gehanteerd. Want de ruimtelijke vorm bestaat immers uit de gebouwde omgeving met alle fysieke aspecten, maar ook uit sociale groepen, activiteiten, verbindingen, stromen, relaties, organisaties, een spreiding van de interacties en de organiserende mechanismen die het hele systeem overspannen en zo de patronen van grondgebruik en interactie integreren in een bepaalde stedelijke structuur. Om de ruimtelijke vorm van een stad te begrijpen moet daarom niet alleen gekeken worden naar vormen (fysieke aspecten), maar tevens naar stromen en (inter-)relaties en naar de organisatieregels als mechanismen waardoor alle patronen georganiseerd worden (Wu, 1995: 18) – een relationele optiek dus. Op deze manier kunnen zowel statische gegevens als complexe systemen en dynamische relaties behandeld en begrepen worden, en kunnen in eenzelfde kader zowel ruimtelijke en niet-ruimtelijke dimensies van de stad logisch ingesloten worden (Bourne, 1982: 30-31).

3.3.2 De relevantie van ruimtelijke vorm

Zojuist is gesteld dat onder ruimtelijke vorm de ruimtelijke ordening van aspecten, de onderliggende integrerende en interacterende relaties en de organiserende mechanismen in een stedelijk gebied verstaan wordt. Nu zal kort uiteengezet worden waarom ruimtelijke vorm relevant is om te onderzoeken en te begrijpen.

“Urban structure is firstly a spatial mirror of society and its historical and organizational principles” (Bourne, 1982: 6). De ruimtelijke vorm van een stad is allereerst te beschouwen als een spiegel van de samenleving, haar verleden en haar organiserende mechanismen. Er kan veel informatie achterhaald worden aan de hand van de ruimtelijke vorm, en dat maakt haar enorm bruikbaar in het kunnen begrijpen van de stad en de ontwikkeling die zij heeft doorgemaakt.

In hoofdstuk twee is de relevantie van erfgoed voor stad en maatschappij onderzocht en daaruit bleek dat zij verschillende betekenissen op sociaal, economisch en politiek gebied kan hebben. Met erfgoed als voorbeeld van de betekenis van één enkel ruimtelijk element, is het niet moeilijk voor te stellen dat het omvattende begrip ruimtelijke vorm enorme betekenis heeft op veel verschillende gebieden. Zo is de ruimtelijke vorm onder andere van invloed op grondprijzen, dichtheden, verkeersstromen, -congestie en -vormen, milieuvervuiling, politieke acties, het ontstaan van gemeenschapsgevoel en natuurlijk sociale interactie. Dit zijn slechts voorbeelden van de reikwijdte van de invloed van ruimtelijke vorm, maar geeft weer dat zij in ieder geval bepalend is voor gebeurtenissen, kansen, bedreigingen, ontwikkelingen, relaties, instituties, betekenis-kaders, denkbeelden en de status van het stedelijk gebied. Ruimtelijke vorm is dus cruciaal voor het kunnen begrijpen van (de ontwikkeling van) het betreffende gebied en alles dat zich op en onder de oppervlakte afspeelt, afspeelde of nog af gaat spelen. Voor zowel onderzoekers als beleidsmakers is dit begrip belangrijk en onvermijdelijk. Met recht stelt Wu: *“The understanding of urban form is crucial to urban planning”* (Wu, 1995: 3). Hier kan echter de aanvulling gemaakt worden dat het begrijpen van de ruimtelijke vorm niet alleen belangrijk is voor de planologie en bij ingrepen in de ruimte, maar voor alle disciplines die te maken hebben met stad en samenleving.

§ 3.4 Verklaringen voor ruimtelijke vorm

Nu meer bekend is over het begrip ruimtelijke vorm zal hier kort ingegaan worden op de totstandkoming ervan. Ruimtelijke vorm krijgt volgens verschillende theoretici namelijk heel verschillende oorzaken toebedicht – wat direct in verband gebracht kan worden met de vele aspecten die er mee samenhangen. Verschillen in opvattingen, bouwperiodes, mogelijkheden, inrichting van de samenleving, morfologie, et cetera leiden tot verschillende ruimtelijke vormen. En verschillende (theoretische) uitgangspunten leiden tot verschillende verklaringen voor ruimtelijke vorm. Echter: *“No unified set of concepts or theories of urban form and spatial structure has emerged. Instead the literature presents a plethora of partial and largely untested theories, hypotheses, and often competing models”* (Bourne, 1982: 29). Er bestaat geen enkele, omvattende verklaring voor de totstandkoming van ruimtelijke vorm. In kader III (appendix A) worden verschillende paradigma's uit de literatuur die ruimtelijke

---

⁶⁸ Deze benadering van Bourne (1982) gaat overigens veel verder dan de traditionele literatuur uit die tijd, die de ruimtelijke structuur gelijk stelde aan de fysieke ordening van grondgebruik in de Euclidische ruimte en de stad dus zag als een container of een toneel waarop zich processen en relaties afspeelden.

vorm trachten te verklaren uitgebreid besproken. Zo ontstaat een volledig beeld van verschillende perspectieven op de verklaring van - en bepalende factoren voor de totstandkoming van ruimtelijke vorm van de stad, wat zal helpen om uiteindelijk hiervoor een model te ontwikkelen. De perspectieven die besproken worden, zijn volgens een gangbaar onderscheid in de literatuur ingedeeld als ofwel vraaggeoriënteerd, ofwel aanbodgeoriënteerd. Hier worden zij kort aangestipt.

Het bekendste vraaggeoriënteerde perspectief is de *neoklassieke benadering*. Bij inrichting van de gebouwde omgeving gaat zij uit van de rol van de markt en ter verklaring van de ruimtelijke vorm doet zij neoklassieke micro-economische aannames die gebaseerd zijn op maximalisatie van de gebruikswaarde door doelbewuste actoren (Lake, 1983: xiv).

Meerdere perspectieven op de totstandkoming van ruimtelijke vorm nemen de aanbodzijde als uitgangspunt. Een reactie op vraaggeoriënteerde perspectieven is de *conflictbenadering*. Het machts-/ conflictperspectief ziet het ruimtelijke patroon van populatiegroepen en landgebruik als uitkomst van politieke belangengroepen en machtsverschillen die uitgevochten worden in een context van locatiegerelateerde conflicten (Lake, 1983: xviii).

De andere benadering die een reactie is op de vraaggeoriënteerde theorieën over de totstandkoming van ruimtelijke vorm is de *institutionele benadering*, welke nadruk legt op institutionele invloeden op de ruimte. Deze worden gezien als aanbodbeperkingen die het aantal voor de consument beschikbare opties bepalen (Lake, 1983: xviii). De *Marxistische benadering* onderscheidt zich als politiek-economische benadering duidelijk van de genoemde andere perspectieven⁶⁹. In de Marxistische benadering wordt kapitaal gezien als de vormgever van de ruimtelijke vorm (Wu, 1995: 30).

Naast de perspectieven op de totstandkoming van ruimtelijke vorm die zich ofwel richten op de vraag- (consumptie) ofwel op de aanbodkant (productie)⁷⁰, zijn er ook benaderingen die de verklaring van ruimtelijke vorm zoeken in het systeem. De visie van Bourne op ruimtelijke vorm ("*urban spatial structure*") is al aan bod gekomen. Dit is een voorbeeld van een systeemfunctionele invalshoek, waarbij de (totstandkoming van de) stad gezien wordt als een aaneenschakeling van subsystemen. Bourne hanteert in dit kader een tijdsperspectief in plaats van een ruimtelijk perspectief op het ontstaan van ruimtelijke vorm, aangezien hij stelt dat zij door (evolutionaire danwel revolutionaire) sociale processen gevormd wordt (Bourne, 1982: 34). Een andere systeembenadering is de *sociale ecologie benadering*. Zij heeft haar opvatting over ruimtelijke vorm ontleend aan ecologische (darwinistische) concepten van competitie, invasie en opvolging in de tijd: competitie vindt plaats tussen sociale groepen in de stad als strijd om bepaalde (begerenswaardige) locaties in de stad (Wu, 1995: 21).

De verschillende perspectieven op de totstandkoming van ruimtelijke vorm zien óf de vraagkant óf de aanbodkant als structurerend, óf richten zich op het systeem waarin alles met alles samenhangt en ruimtelijke vorm door tijdverloop tot stand komt, maar waarbij geen eenduidige oorzaak voor de ruimtelijke vorm gegeven kan worden. Met behulp van de structuratietheorie van Anthony Giddens zal in de volgende paragraaf naar voren komen dat er ook een verklaring voor de ruimtelijke vorm gegeven kan worden waarin aanbod en vraag elkaar niet uitsluiten, maar sámen verklarend zijn voor de ruimtelijke vorm.

---

⁶⁹ Naast de verschillen in de verklaring van de ruimtelijke vorm, zijn er ook enkele algemene verschillen die het Marxistische denken onderscheidt van de al genoemde (neoklassieke) modellen (zie Lake, 1983: xxi). Het eerste verschil is dat de neoklassieke modellen individualistisch georiënteerd zijn: de maatschappij bestaat uit onafhankelijke individuen met eigen voorkeuren. De Marxistische denkwijze gaat er echter van uit dat individuele voorkeuren voorgestructureerd zijn door een bredere sociale en economische context. Het tweede verschil is dat de neoklassieke theorieën zich focussen op uitwisseling tussen individuen op de markt. De sociale dynamiek is volgens de Marxisten echter gelegen in de productiesfeer. Het laatste belangrijke verschil op deze plek is dat de neoklassieken de marktuitswisseling beschouwen als een natuurlijk proces, terwijl zij vanuit de Marxistische benadering gezien wordt als een reflectie van de klassenrelaties en ongelijkheid die bestaat tussen mensen.

⁷⁰ Door o.a. Lake (1983) beschouwd als actor- (consumptie) respectievelijk insitutie- (productie) gericht.

§ 3.5 Wisselwerking als uitgangspunt in de visie op ruimtelijke vorm

In voorgaande paragraaf is geconstateerd dat verschillende macro-theoretische perspectieven⁷¹ op de totstandkoming van ruimtelijke vorm ofwel de vraag- ofwel de aanbodzijde als uitgangspunt nemen. De systeembenaderingen zien de ontwikkeling van ruimtelijke vorm als een historisch proces dat in de tijd tot stand komt als cumulatief resultaat. In deze paragraaf zal duidelijk gemaakt worden dat elk van deze perspectieven niet an sich tot een verklaring van de ruimtelijke vorm zal leiden, maar dat deze juist in wisselwerking tot stand komt.

In de visie op ruimtelijke vorm die in deze thesis centraal staat, wordt het systeemfunctionele denken (waaraan in 3.3.1 al gerefereerd werd) verworpen. Het historische proces dat in die behandelde perspectieven naar voren kwam is wel degelijk medebepalend voor de totstandkoming van ruimtelijke vorm – want zoals later nog zal blijken, is de context (en daarmee ook het verleden) mede-structurend. Wat hier echter als incorrect uitgangspunt beschouwd wordt, is de benadering van de samenleving (of stad) als systeem. Volgens onder andere Giddens (1984) moet er erg voorzichtig worden omgegaan met zo'n systeembenadering aangezien maatschappijen niet zo afgebakend zijn als vanuit de systeembenadering gedacht wordt. Een sociaal systeem is intern geen geïntegreerde eenheid, duidelijk afgescheiden van de wereld eromheen – zoals aangenomen wordt bij een systeemopvatting (Giddens, 1984; Schatzki, 1996: 1-6). Ook de statische benadering van de onderliggende organiserende regels – die als onveranderlijk gegeven worden aangenomen – komt niet overheen met het hier gehanteerde denkkader. Regels komen namelijk in wisselwerking tot stand: zij beïnvloeden sociale interactie, maar worden hier zelf ook door beïnvloed.

De functionalistische nadruk die in de systeemtheorie gelegd wordt op de superioriteit van het sociale geheel boven haar individuele delen (het menselijk individu, de actoren) moet eveneens verworpen worden, want individuen handelen wel degelijk rationeel en doelbewust (zie onder andere Giddens, 1984 en Schatzki, 1996). De biologie is níet de wetenschap die het meest toepasbare model voor de sociale wetenschappen kan verschaffen, en hiermee gaan het functionalisme en dus ook de sociale ecologie benadering in de fout.

In paragraaf 3.4 is geconstateerd dat perspectieven op ruimtelijke vorm de consument óf de producent als verklarend voor de ruimtelijke vorm zien. Echter: juist in een wisselwerking tussen vraag- en aanbodkant, en tussen actoren (als consumenten) en instituties (als producenten), komt ruimte tot stand. Immers: in voorgaande paragrafen is het relationeel ruimtebegrip al geïntroduceerd en is geconstateerd dat ruimte bestaat uit een fysiek, sociaal en symbolisch aspect⁷² en dat fysieke aspecten, actoren en hun betekenis-kaders elkaar beïnvloeden. Er kan daarom niet één uitkomst gegeven worden voor (ruimtelijke) ontwikkelingen, en daarom zal gekeken moeten worden hoe de aspecten aan elkaar gerelateerd zijn.

In hoofdstuk één is de *narrative of loss* aan bod gekomen: een verhaal dat de totstandkoming van de ruimtelijke vorm benadert vanuit de consumptiekant waarbij doelgerichte actoren de oorzaak zijn van ruimtelijke segregatie als specifieke ruimtelijke vorm⁷³. Zo gaat de *narrative of loss* voorbij aan de rol die instituties spelen in de samenleving. En daarbij ziet zij nog iets over het hoofd: vanuit een actorgerichte benadering zou niet alleen de consumptiekant van ruimte (de wensen van de elite), maar óók de productie ervan belicht dienen te worden. Deze thesis heeft tot doel het eenzijdige verhaal dat de *narrative of loss* is, aan te vullen tot een complete visie op de totstandkoming van ruimtelijke vorm; het is daarom nodig het accent te verleggen naar de productiekant van ruimte.

Allereerst zal nu vanuit micro-theoretisch perspectief⁷⁴ meer gezegd worden over het handelen van actoren en daarna over de werking van instituties (macro-theorie) bij de productie van ruimte. Uiteindelijk zal noodzake-

---

⁷¹ Een macro-theorie onderzoekt grote structuren, die vaak zelfs mondiaal optreden of doorwerken. Bijvoorbeeld samenlevingen, instituties en politiek-economische systemen.

⁷² De fysieke ruimte beslaat de objecten, de sociale ruimte is een uitdrukking van sociale processen en gaat daarmee over sociale relaties tussen actoren en ruimte en over het gebruik van de ruimte. De symbolische ruimte is de beleving of interpretatie / representatie van de ruimte (zie paragraaf 3.2.2).

⁷³ De *narrative of loss* veronderstelt dus een eenzijdige, causale relatie tussen vraag- en aanbodkant van de ruimte: de producenten bedienen de consumenten.

⁷⁴ Een micro-theorie analyseert een fenomeen vanuit de individuele actor, een meso-theorie kijkt naar sociale verbanden en een macro-theorie onderzoekt – zoals al gezegd – grotere structuren.

lijkerwijs geschaald worden tot meso-niveau: de structuratietheorie van Anthony Giddens zal geïntroduceerd worden en aan de hand daarvan wordt geconstateerd dat actoren en instituties samenkomen in sociale praktijken. Dit zal een handvat bieden voor de eigen verklaring voor ruimtelijke vorm.

3.5.1 Actoren en Instituties

In de loop van de 20ste eeuw is onder invloed van zowel (interne) kritiek op de methode van sociaal-wetenschappelijk onderzoek als de vanaf de jaren '60 groeiende maatschappijkritiek een “*restructuring of social and political theory*” ontstaan (Wissink, 2000: 52). Dit is uitgekristalliseerd in een nieuwe sociale theorie⁷⁵, die vanuit de voortgaande individualisering meer aandacht besteedt aan het doelgerichte en reflexieve karakter van handelen door actoren (Wissink, 2000: 53). De individualistische (of actor-) benadering ziet de sociale wereld dientengevolge als louter bestaand uit onderlinge relaties tussen individuen (Schatzki, 1996: 6). Actoren kunnen volgens de actorgerichte benadering naast individuen echter ook organisaties zijn – in ieder geval worden de kenmerken van de sociale en ruimtelijke wereld gezien als het resultaat van preferenties van actoren. Actoren zijn daarmee het onderwerp van de vraaggerichte benaderingen op de ruimtelijke vorm. Zij hebben bepaalde preferenties en dat heeft zijn neerslag op de ruimte: zij wordt door actoren fysiek en symbolisch geproduceerd, en is het product van sociale relaties (Wissink, 2006b: 3). Verschillen in ruimtelijke vorm zijn daarmee door mensen gemaakte verschillen.

Veel auteurs stippen tegenwoordig het belang van actoren aan, maar slechts (te) weinig gaan in op het *doelgericht* handelen van de actoren bij de productie van ruimte. Een ander punt van kritiek is de veronderstelling van theoretici dat individuen onafhankelijk van hun participatie in sociale instituties en praktijken zouden kunnen handelen (Schatzki, 1996: 6). Bovendien hangt zelfs wat een actor ‘is’, af van de constellatie waarin die zich bevindt (Giddens, 1984).

Dit brengt ons bij de institutionele benadering⁷⁶⁷⁷. Want menselijk handelen mag dan wel het resultaat zijn van doelgerichte sociale actie, dat handelen wordt tegelijkertijd gestructureerd door sociale relaties met de daarin heersende normen en waarden en ingebedde wet- en regelgeving (instituties). En niet alleen het handelen van de actor wordt gestructureerd; ook wat of wie de actor is en wat hij bijvoorbeeld betekent of doet is afhankelijk van welke betekenis er in de (sociale) praktijk aan gegeven wordt (Giddens, 1984). Dus, refererend aan een adagium van Marx: “*Men make history [space], but not in circumstances of their own choosing*”.

De institutionele theorie biedt tegenwicht aan de gangbare sociale theorieën die verklaringen zoeken in louter de belangen van actoren: zij beschouwt de maatschappij vanuit structuren⁷⁸, welke bepalen wie je bent en hoe je handelt – ongeacht persoonlijke belangen: “... *institutional theory represents a dramatic exception, focusing instead on the taken-for-granted nature of organizational forms and practices, on precisely those aspects of organization that are unaffected by the particular interests of politically conceived actors*” (DiMaggio, 1988: 4). De institutionele benadering is volgens DiMaggio (1988: 4-5) een noodzakelijke aanvulling op de actorgerichte benaderingen om de maatschappij te kunnen verklaren. Zij corrigeert de actorbenadering door in te gaan op formele regels, normen, verwachtingen en bijvoorbeeld beperkingen aan rationaliteit⁷⁹. Daarbij merken De Jong et. al. (2002: 29-30) op dat aan zowel formele als informele instituties aandacht geschonken dient te worden: het wettelijk stelsel en algemene gedragspatronen beïnvloeden elkaar en dienen bekend te zijn om hun beider werking

⁷⁵ Vanuit verschillende perspectieven zoals het symbolisch interactionisme, de speltheorie en de rationale keuzetheorie werden hiertoe aanknopingspunten geboden.

⁷⁶ Institutionalisme houdt het bewust en onbewust duurzaam worden van regels en handelen in, waardoor deze minder onderhevig zijn aan veranderingen (De Jong et. al., 2002: 22). Instituties kunnen daarmee gezien worden als stabiele patronen binnen sociale interacties of de spelregels die actie structureren en rationeel gedrag signaleren (De Jong et. al., 2002: 3). Er kan volgens De Jong et. al. (2002: 22) onderscheid gemaakt worden tussen formele en informele instituties: bevoegdheden, verplichtingen, wettelijke spelregels die bepalen wie onder welke omstandigheden macht heeft; respectievelijk sociale praktijken en rituelen die gebaseerd zijn op onderliggende culturele waarden en normen.

⁷⁷ De institutionele benadering is overigens te beschouwen als een collectivistische benadering, die samen met de individualistische benadering de belangrijkste traditie vormt in de sociale theorievorming (zie o.a. Schatzki, 1996).

⁷⁸ Dit houdt in dat instituties niet een tijdelijk, onbetekenend aspect in de samenleving zijn: zij zijn historisch gegroeid en vertegenwoordigen de (meerderheid van) maatschappelijke waarden en opvattingen. Dit maakt instituties ‘dwingend’ en moeilijk (ongestraft) te negeren.

⁷⁹ Ook door het blootleggen van de factoren waardoor actoren toch niet handelen naar hun eigenlijke belangen (bijvoorbeeld door gedragsnormen) en door het verklaren waarom actoren niet altijd effectief en rationeel hun belangen na kunnen streven (bijvoorbeeld door cognitie- en coördinatiebeperkingen van de actor) vult zij de actorbenadering aan (DiMaggio, 1988: 4-5).

in de praktijk te kunnen begrijpen. DiMaggio (1988: 11) maakt in dit kader de volgende belangrijke kanttekening: “... without more explicit attention to interest and agency of the kind that institutional rhetoric has thus far obstructed, institutional theorists will be unable to develop predictive and persuasive accounts of the origins, reproduction, and erosion of institutionalized practices and organizational forms”. De institutionele benadering dient volgens DiMaggio dus wel degelijk aandacht te schenken aan het handelen van actoren en hun belangen om de instituties te kunnen begrijpen. Uit zijn definitie van institutionalisering (het proces waarin tot instituties gekomen wordt) blijkt de rol die actoren spelen: “...institutionalization is a product of the political efforts of actors to accomplish their ends and ... the success of an institutionalization project and the form that the resulting institution takes depend on the relative power of the actors who support, oppose, or otherwise strive to influence it” (DiMaggio, 1988: 13). Instituties komen dus tot stand door en afhankelijk van de actoren en hun relatieve macht. Hieruit volgt een punt van kritiek op het institutionalisme, namelijk dat zij geen aandacht schenkt aan het doelgericht handelen – terwijl de maatschappij en dus ook ruimte juist tot stand komen in wisselwerking tussen doelgerichte actie en structuren (de instituties). Daarbij is volgens DiMaggio (1988) een tweede punt van kritiek dat institutionele theorieën niet ingaan op bijvoorbeeld het ontstaan (de historie) en veranderingen van instituties. Daarvoor dient de context meegenomen te worden: de specifieke lokale omstandigheden op microniveau dus.

Alléén een actorbenadering of alléén een institutionele benadering op de ruimte volstaat dus niet om haar totstandkoming te kunnen verklaren: beide benaderingen zijn juist, maar vullen elkaar aan. Ze dienen daarom in wisselwerking met elkaar gehanteerd te worden. Om dit te kunnen bereiken, dient een stap terug gedaan te worden naar Anthony Giddens’ metatheorie van structuratie.

3.5.2 De Structuratietheorie

Ook Giddens ziet de tekortkomingen van de actor- en institutionele benaderingen en constateert dat noch actoren noch structuren beschouwd kunnen worden als basiseenheid waauit de werkelijkheid is opgebouwd (Wissink, 2000: 55). Giddens stelt dat micro-sociologische studies met individuele actoren als uitgangspunt “[are] strong on action and weak on institutions” (Giddens, 1984). Daarentegen zijn volgens hem de macro-sociologische studies naar de werking van sociale systemen “strong on institutions and weak on action” (idem). Giddens kiest er in zijn structuratietheorie dan ook voor om beide benaderingen dialectisch te verenigen en sociale praktijken als basiseenheid te zien. De werkelijkheid bestaat volgens hem namelijk uit een mozaiek van onderling verbonden en elkaar beïnvloedende en verschuivende praktijken waarin zowel individu als maatschappij tot stand komen (Giddens, 1984: xxii). Ook Giddens is van mening dat mensen doelbewust en reflexief handelen, maar dit handelen is onlosmakelijk verbonden met maatschappelijke structuren: het handelen en de structuren beïnvloeden en definiëren elkaar⁸⁰. Het bewuste handelen kan volgens Giddens door reflectie aangepast worden aan ervaringen en het doelgerichte handelen kan daarnaast tevens onbedoelde gevolgen hebben: mensen kunnen volgens routines en patronen onbewust handelen (Wissink, 2000: 55-56). Het handelen van een individu wordt dus beïnvloed door de kaders waarbinnen dat gebeurt, oftewel: wat het individu en zijn of haar identiteit en belang is, wordt geconstitueerd in praktijken.

Om de posities van individu en structuur in die sociale praktijken duidelijker te maken, maakt Giddens onderscheid tussen de begrippen structuur en systeem. Systemen zijn “reproduced relations between actors of collectivities, organised as regular social practices” (Giddens, 1979: 66). Systemen zijn dus opgebouwd uit sociale praktijken en zijn feitelijk zichtbaar (Wissink, 2000: 57). Structuren zijn volgens Giddens (1979: 66) “rules and resources, organised as properties of social systems”. Zij hebben geen feitelijk bestaan, maar kunnen beschouwd worden als de regels en middelen die de mogelijkheden van actoren structureren (het zijn de eigenschappen van systemen en praktijken). Wanneer structuren een zeer langdurige invloed hebben op het handelen, dus wanneer sociale praktijken duurzaam worden, worden zij instituties (“the most deeply layered practices”, Giddens, 1979: 64-65).

Kortom: alle praktijken bestaan uit actoren en structuren die in wisselwerking staan met elkaar. Zij bepalen samen hoe de maatschappij er uit ziet en staan daarmee ook aan de basis van zowel de vraag- als de aanbodkant van

---

⁸⁰ Er is sprake van dualiteit tussen beiden: “By the duality of structure I mean that social structure is both constituted by human agency and yet is at the same time the very medium of this constitution” (Giddens, 1976: 128 in Wissink, 2000: 57). Structuur is dus middel en resultaat van handelen.

ruimtelijke vorm. Omdat structuren tijdens het handelen door actoren veranderd of gereproduceerd worden, zijn praktijken in ruimte en tijd verspreid (Wissink, 2000: 57). Hoe een praktijk op een bepaalde plaats vormgegeven wordt, is daarmee afhankelijk van het specifieke handelen en de structuren ter plekke. Ook wat een institutie is, wordt plaatselijk bepaald.

Giddens' structuratietheorie maakt het mogelijk aandacht te besteden aan zowel interactie als aan (structurende) instituties, maar duidelijk wordt dat om interactie (het handelen) en instituties te begrijpen – en daarmee de praktijken, en dus ook bijvoorbeeld de ruimtelijke vorm – er naar de specifieke lokale context gekeken dient te worden. Waar Giddens echter geen oog voor heeft, is de rol die objecten spelen in de praktijken.

§ 3.6 De rol van dingen

Sociale theorieën waarmee getracht wordt ruimtelijke vorm te verklaren komen weliswaar tegemoet aan de tekortkomingen van een absolute ruimte-notie; de meesten gaan echter uit van handelende actoren en structurende instituties als de enige verklaringen voor ruimtelijke vorm. Daarmee wordt voorbij gegaan aan de rol van fysieke objecten. Als fysieke objecten al worden meegenomen in sociale analyses, worden ze vaak louter beschouwd als uitkomst van interacties tussen handelende actoren (De Jong & Wissink, 2008: 2). Dat dingen niet alleen het resultaat zijn van sociale processen maar zelf ook invloed uitoefenen op praktijken, toont de Actor-Netwerk-Theorie aan. Om de totstandkoming van ruimtelijke vorm vanuit de aanbodkant volledig te kunnen begrijpen, zal daarom in deze paragraaf ingegaan worden op de Actor-Netwerk-Theorie (ANT). Door de invloed die ruimtelijke objecten kunnen hebben op sociale praktijken mee te nemen in analyse, biedt de ANT een noodzakelijke aanvulling op de relationele benadering van ruimtelijke vorm als product van wisselwerking tussen actoren en instituties zoals deze tot nu toe besproken is. De ANT is daarom nodig om uiteindelijk een allesomvattend kader voor de verklaring van ruimtelijke vorm te ontwikkelen dat toepasbaar is in dit onderzoek naar Bangkok.

3.6.1 Antidualisme, pragmatisme en relationisme

Onder aanvoering van Bruno Latour, Michel Callon en John Law is de laatste decennia de ANT ontwikkeld als wetenschapssociologisch onderzoek om de inhoud van wetenschappelijke kennis en de aard van technologische ontwikkelingen te kunnen verklaren (De Jong & Wissink, 2008: 3). De theorie legt bloot hoe actoren tot een bepaalde constructie komen door het creëren van netwerken van associaties. De ANT-benadering van de werkelijkheid is antidualistisch: haar uitgangspunt is het loslaten van verschillen die in het westerse denken doorgaans de boventoon voeren, zoals het verschil tussen natuur en cultuur. Hiermee wil zij een alternatief bieden voor het binaire denken (Doevendans, 2008: 13). Dit is de reden waarom in de ANT actoren breed opgevat worden: zowel humans (mensen) als nonhumans (dingen, de fysieke objecten) kunnen hieronder vallen, en daarom wordt gesproken van 'actanten'. De verschillende actanten kunnen ontologisch vanzelfsprekend verschillend zijn, maar kern is dat zij hetzelfde doen (ze hebben (causale) invloed op sociale praktijken) en in beginsel aan elkaar gelijk zijn⁸¹. Pas door hun uitkomsten krijgen begrippen betekenis; in deze zin kunnen de opvattingen van Latour daarom als pragmatisch worden opgevat (Dijstelbloem, 2007: 42). De ANT verwerpt het vooraf definiëren van objecten, subjecten en processen omdat zo volgens Latour te vaak een eenzijdig beeld van een probleem ontstaat – een beeld dat voorbij gaat aan de verbondenheid tussen menselijke verhoudingen in een samenleving en de positie van objecten (zoals ruimtelijke elementen en fysieke eigenschappen) daarin. In deze visie – door Latour 'relationisme' genoemd – zijn objecten niet iets, maar kunnen zij iets worden door relaties aan te gaan met andere actanten (Dijstelbloem, 2007: 43). Ook de ANT hanteert dus een relationele kijk op ruimte: "*It too sees spaces and times as emerging from processes and relations...*" (Murdoch, 1998: 359). Betekenis wordt zo pas verleend in relaties (en betekenis kan daardoor constant veranderen bij andere relaties en andere actanten); de uitkomst van interacties tussen actanten bepaalt uiteindelijk het onderscheid tussen die actanten (Dijstelbloem, 2007: 43).

---

⁸¹ Dit maakt de ANT tot een 'objectvolle' benadering; niet omdat zij object-gericht is, maar omdat zij ze serieus neemt. Objecten staan volgens de ANT juist aan de basis van de totstandkoming van zowel actoren als instituties, in plaats van dat zij er een gevolg van zou zijn (De Jong & Wissink, 2008: 10).

De ANT doet echter een toevoeging aan de gebruikelijke opvatting van relationele ruimte. Zij gaat namelijk uit van (louter) netwerken en “*sees space as constructed within networks*” (Murdoch, 1998: 359). Netwerken zijn ketens van actanten die met elkaar verbonden raken^{82,83}. De ANT bundelt alle soorten en interpretaties van netwerken en neemt de heterogeniteit van netwerken als uitgangspunt, omdat zij tracht te analyseren hoe sociale én materiële processen (subjecten, objecten en relaties) samen naadloos opgaan in complexe sets *associaties* (Murdoch, 1998: 359). Formele en informele sets associaties vormen geografische gebieden (Murdoch, 1998: 370) – de ruimte dus. Maar niet alleen ruimte wordt geconstrueerd in netwerken, alles komt in netwerken tot stand: mensen en objecten (als actanten aan elkaar gelijk) kunnen samen associaties aangaan⁸⁴ en vormen zo de samenleving. De ANT spreekt echter niet over begrippen als bijvoorbeeld ‘de samenleving’ of ‘de maatschappij’: ze spreekt slechts over netwerken.

3.6.2 Associaties

Een belangrijk kenmerk van de ANT is dat zij het vooraf definiëren van groeperingen verwerpt, zoals zojuist besproken is. Een groepering van actanten is namelijk de uitkomst van een bepaald proces; en juist dat proces (de totstandkoming van zo’n groepering) dient onderzocht te worden om sociale praktijken, en dus ook bijvoorbeeld de totstandkoming van ruimtelijke vorm, te kunnen begrijpen. Het onderzoeken van associaties is daarom essentieel voor dit onderzoek. Zij ontstaan wanneer zich een probleem of controversie voordoet (De Jong & Wissink, 2008: 5), waarmee dan ook politieke relevantie ontstaat. Zo vormen controverses het startpunt bij het opsporen van associaties in de zoektocht naar verklaring van ruimtelijke vorm.

In het proces van de vorming van een groepering (associatie) kan van alles gebeuren en invloed op zo’n proces wordt vanuit verschillende kanten uitgeoefend. Welke actoren uiteindelijk bepalend zijn voor de ontwikkeling van een bepaald proces wordt bepaald door de macht die een actor heeft weten te verwerven. In een ‘proces van translatie’ wordt op verschillende manieren bepaald welke actor uiteindelijk het gezag krijgt te spreken en handelen namens andere actanten (wat zowel andere mensen en groeperingen als dingen kunnen zijn) (De Jong & Wissink, 2008: 4)^{85,86}. In dit proces zal dan ook blijken of de actoren op een handige manier gebruik hebben weten te maken van dingen, waarvan de succesvolle actor uiteindelijk als woordvoerder kan optreden. Een actor zal hiervoor proberen associaties aan te gaan met andere actanten. Het aantal associaties, en het feit of de associaties constant of zelfs geïnstitutionaliseerd zijn, bepaalt de macht die deze (focal) actor heeft.

Dit translatieproces bestaat uit vier fasen (zie Callon, 1986). Allereerst vindt problematisering plaats. Als de ‘focal actor’ (de oorspronkelijke actor) andere actanten er van weet te overtuigen dat het oplossen van het door hem geformuleerde probleem voordelig is en dat de focal actor daarbij zelf onmisbaar is, dan is de eerste fase geslaagd. De tweede fase is het interesseren, waarin de actanten (bondgenoten) en hun relaties duurzamer worden gemaakt. De derde fase bestaat uit vastlegging van de actanten door versterking, waarbij gebruik wordt gemaakt van transacties, onderhandelingen, propaganda, manipulatie, geweld et cetera. In de laatste fase – de mobilisatie – kan de focal actor ten slotte spreken namens alle in het proces betrokken elementen. Wanneer een associatie vervolgens duurzaam en dus geïnstitutionaliseerd raakt, wordt de focal actor nog machtiger (De Jong & Wissink, 2008: 4). Op deze manier verdwijnt de associatie in een zogenaamde ‘black box’; zij is dan algemeen geaccepteerd geraakt. Wanneer dit geïnstitutionaliseerd raken over de ruimte gaat, ontstaat zo ‘readymade space’: de ruimtelijke vorm wordt als feit aangenomen⁸⁷. Hier tegenover staat ‘space in the making’: ruimtelijke vorm die nog niet duurzaam is geworden in een associatie, maar die nog gedefinieerd moet worden (het begin van een

---

⁸² Wanneer dit robuuste verbanden worden, raken ze geïnstitutionaliseerd en worden het wat wij ‘sociale verbanden’ noemen (Dijstelbloem, 2007).

⁸³ Volgens Latour (1997) spelen in het begrip van netwerk afstand en schaal geen rol: het gaat puur om de verbondenheid in netwerken. Een netwerk kan dus langer zijn of meer verbonden, maar niet groter dan een andere. Zo heeft een netwerk eveneens geen binnen- of buitenkant, maar is louter grenzen. Het gaat er om of een verbinding tussen elementen al dan niet gemaakt wordt.

⁸⁴ Hierbij is de ANT pluralistisch: veel combinaties zijn daardoor steeds mogelijk en zo kunnen zwakke actoren toch deel uit gaan maken van machtige netwerken.

⁸⁵ Met de term ‘translatie’ benadrukt de ANT dat een interactie tussen twee actoren nooit een eenzijdige overdracht is, maar een relatie waarin beide actoren aan verandering onderhevig zijn (Dijstelbloem, 2007: 43).

⁸⁶ De rol die nonhumans spelen binnen een translatieproces en binnen een associatie is vanzelfsprekend anders dan de rol van humans. Objecten spreken niet; mensen kunnen optreden als ‘spokes-person’ door namens die objecten te spreken.

⁸⁷ Dit maakt dat de politieke urgentie van een associatie geen permanente eigenschap is. De Actor-Netwerk onderzoeker richt zich daarom op de vraag hoe associaties politiek worden (De Jong & Wissink, 2008: 5).

translatieproces dus)⁸⁸. Het proces van translatie kent overigens geen eindpunt; een consensus kan te allen tijde betwist worden en daarom dienen de associaties constant onderhouden te worden (Callon, 1986: 15).

Wanneer een associatie dominant is (en er dus een black box is ontstaan), is zij – voor dat moment – leidend in bijvoorbeeld het instellen van instituties en het creëren en definiëren van objecten. Hier ligt een constructivistisch werkelijkheidsbegrip in besloten: wat waar is hangt namelijk af van de associatie die dan heersend is (Callon, 1986: 15).

Kortom: de uitkomst van een translatieproces, en dus sociale praktijken en ruimtelijke vorm, kunnen gezien worden als uitdrukking van de verschillende associaties tussen actanten. Dit maakt ruimtelijke vorm tot een uitkomst van machtsrelaties en dominantie (een eventuele andere ruimtelijke vorm van een andere associatie kan op dat moment namelijk onderdrukt zijn)⁸⁹. De dominante associatie is ontstaan in een controverse en bestaat uit een aantal actoren en daaraan verbonden ruimtelijke elementen (dingen), die – tijdelijk – bepalend zijn voor de sociale praktijken. Dit is van belang om mee te nemen in dit onderzoek.

Ruimte en (het uitspelen van) macht in associaties

Op deze plek is het relevant de rol toe te lichten die de stedelijke ruimte speelt bij macht en dominantie in processen waarbij associaties gevormd worden en bepaalde praktijken uitkomst zijn. De verschillende vormen van macht (dwang, dominantie en autoriteit bijvoorbeeld) worden namelijk uitgespeeld door de stedelijke vorm⁹⁰⁻⁹¹ (Dovey, 2001: 266). Ruimte kan zodoende dienst doen om autoriteit te versterken⁹² en zo functioneren ruimte en ruimtelijke vorm “as a metaphor of political order” (Dovey, 2001: 266) of: “a social mirror through which social reality is imagined and transformed” (Lefebvre, 1996) – zie ook 3.3.2⁹³. Vanuit het relationele ruimtebegrip is het evident dat ruimtelijke vorm zowel invloed heeft op als beïnvloed wordt door de machtsrelaties. De dominante actor kan gebruik maken van fysieke aspecten in de stad, met name van de symboliek ervan, om haar autoriteit te versterken: “Urban symbols form part of the ‘trappings’ of authority ..., where they mesh with the urban choreography of public rituals, ceremonies and symbolic displays” (Dovey, 2001: 266). En zoals in 2.4.3 al gezien (specifiek voor erfgoed), kunnen ruimtelijke aspecten (zoals erfgoed) gebruikt worden om een bepaalde herinnering te creëren om daarmee bijvoorbeeld de eigen positie te legitimeren. De stad (haar ruimtelijke vorm) als toneel met al haar fysieke aspecten en daaraan verbonden betekenissen (symboliek) kan daarmee een belangrijke actant in associaties zijn. En juist omdat er met deze fysieke dingen en symbolische praktijken niet te praten valt (het zijn immers nonhumane actanten in de associaties) heeft hun spokesperson veel macht in handen: “The most successful ideological effects are those that have no words...” (Bourdieu, 1977: 188)⁹⁴. Het ontwerp van de ruimte en de praktijken die daardoor mogelijk zijn, zijn dus van belang bij het uitspelen van macht – zowel voor de dominante associatie als in het verzet daartegen. In hoofdstuk zes zal dit aan de hand van empirie duidelijk worden.

§ 3.7 Een model op ruimtelijke vorm

In dit hoofdstuk is een relationele visie op ruimtelijke vorm gepresenteerd: ruimte komt tot stand in wisselwerking met sociale relaties en relationele ruimtelijke vorm bestaat naast de fysieke aspecten van ruimte en alle sociale relaties en interacties ook uit onderliggende structurerende mechanismen. Ruimtelijke vorm komt – uit sociale praktijken – daarom voort vanuit een wisselwerking tussen actoren en structuren (instituties). Ook fysieke objecten worden beschouwd als actoren: mensen en dingen gaan samen associaties aan, waarbij de nonhumane

---

⁸⁸ Zie Latour, 1987.

⁸⁹ Vergelijk hier de politieke betekenis die erfgoed heeft (zie 2.4.3) waarin o.a. gesteld wordt: “Nieuwe dominantie, legitimiteit en bijvoorbeeld ook nieuwe vormen van consumptie kunnen leiden tot veranderingen in steden”. Ofwel: de associatie die op dat moment de macht heeft, heeft invloed op ontwikkelingen – en zo op de ruimtelijke vorm.

⁹⁰ Dit is tijdelijk: zij liggen niet voor altijd en star vast maar zijn veranderlijk (Dovey, 2001: 266).

⁹¹ Dit geldt overigens even goed voor de andere kant van macht, voor bijvoorbeeld vrijheid, verzet en emancipatie (Dovey, 2001: 266).

⁹² Iets wat volgens Dovey (2001: 266) vaak gebruikt wordt door autoriteiten in tijden van crisis.

⁹³ Vergelijk hier de uitspraak van Bourne: “Urban structure is firstly a spatial mirror of society and its historical and organizational principles” (Bourne, 1982: 6).

⁹⁴ Dus: hoe meer machtspraktijken gemaskeerd worden, des te effectiever zullen ze zijn (Dovey, 2001: 266).

actanten (de dingen) bepaalde actoren, hun definitie en positie kunnen ondersteunen (zie ook Wissink, 2007a: 8-9). In deze voorlaatste paragraaf zal het ontwikkelde denkkader over ruimtelijke vorm toegespitst worden op de stad. Uit de theorie zal afgeleid worden hoe de stad in dit kader gezien wordt en hoe daarbinnen erfgoed beschouwd kan worden.

3.7.1 De stad als verzameling associaties en de rol van planning

Humane en nonhumane actanten samen vormen en beïnvloeden associaties. De op een bepaalde plaats en moment dominante associatie is bepalend voor (her-)vorming en (her-)definiering van instituties en objecten en het definieren van de rol en relatieve macht van andere actoren. Op deze manier is ook de (productie van) ruimte het gevolg van (acceptatie van) een bepaalde associatie. Zo staat een bepaalde ruimtelijke vorm vast totdat iets in of tussen de (dominante) associatie(-s) verandert. Een stad kan in deze visie beschouwd worden als een verzameling associaties, waarbij sommige actor-netwerken naast elkaar bestaan maar er ook strijd over dominantie is tussen verschillende netwerken. In een stad bestaan geen gescheiden fysieke objecten en humane actoren; samen zijn zij associaties waarin mensen en dingen altijd en onvermijdelijk aan elkaar gelinkt zijn. Dit maakt een stad niet simpel definieerbaar, aangezien schaal en afstand geen rol meer spelen maar alles draait om verbondenheid (alles is netwerken). Die link tussen actoren en dingen is daarbij niet (meer) altijd zichtbaar, want na algemene acceptatie van een bepaalde dominante associatie zal deze in een black box verdwijnen. Op dat moment kan de focal actor als woordvoerder namens alle actanten in de associatie spreken en wordt iets – een bepaalde praktijk – aangenomen als feit.

Ruimtelijke vorm is dus het resultaat van het ontstaan van een bepaalde dominante associatie, en daarom is stedelijke planning dat ook. Planning kan om die reden pas effectief worden als zij onderdeel uitmaakt van een bepaalde associatie, en zij dient om deze reden bestudeerd te worden in relatie tot de dominante associaties tussen humane en nonhumane actanten (Wissink, 2007a: 9).

Dit is een duidelijk andere visie op planning dan de reguliere, waarin planning voornamelijk gezien wordt als een doelgeoriënteerde instrumentele activiteit en de oorzaak van veranderingen in de ruimte (Wissink, 2007a: 9). Natuurlijk kunnen planners proberen op te treden als focal actor⁹⁵; zij zullen daarvoor echter onderdeel uit moeten maken van een dominante associatie. En zelfs dan valt volgens het hier gehanteerde denkkader de (relatieve) invloed van de planningstrategieën voor en binnen die associatie nog maar te bezien. Het hanteren van het model op ruimtelijke vorm en de stad zoals in dit hoofdstuk gepresenteerd, leidt niet alleen tot een bepaalde visie op hoe ruimtelijke vorm verklaard kan worden, maar ook tot het besef dat de planning een andere rol inneemt dan de planningtheorie ons altijd heeft doen geloven.

3.7.2 Erfgoed en associaties

Deze thesis gaat over de ruimtelijke vorm van Bangkok. Omdat alles gevangen lijkt in haast oneindige ketens van actoren, instituties en dingen en afbakening daarom moeilijk is, wordt in dit onderzoek ingezoomd op een gedeelte van al die netwerken en verbindingen in de stad. De associaties rondom erfgoed in Bangkok zullen onderzocht worden en gerelateerd aan de ruimtelijke vorm van de stad. Deze associaties zijn namelijk onderdeel van alle associaties en daarom medebepalend voor de ruimtelijke vorm van Bangkok.

Erfgoed kan volgens het geboden model op ruimtelijke vorm beschouwd worden als een verzameling fysieke objecten in de ruimte. In hoofdstuk twee (zie 2.4) is al geconstateerd dat erfgoed belangrijk is voor de maatschappij en veel verschillende betekenissen voor mensen en de stad kan hebben. Erfgoed kan als fysiek object opgaan in associaties met bepaalde actoren en zij kan als fysiek object een bepaalde waarde hebben of vertegenwoordigen in en voor die associatie⁹⁶. De actoren handelen doelbewust en hebben bepaalde preferenties: zij kunnen erfgoed met haar (voor hun waardevolle en eventueel symbolische) betekenis betrekken in een associatie en proberen woordvoerder te worden namens het ‘ding’ erfgoed. Natuurlijk spelen ook de formele en informele instituties ter plekke een rol. Zij kunnen het handelen van de netwerken structureren en eventueel beperken; ze vertegenwoordigen immers waarden uit de samenleving en zeggen zo iets over hoe met bepaalde

---

⁹⁵ Een planningproces kan dan gezien worden als een podium waarop de planner als ‘spokes person’ spreekt namens een bepaalde associatie (De Jong & Wissink, 2008: 5).

⁹⁶ Zie ook Doevendans (2008: 13): “*Soms kunnen ruimtelijke elementen met een symbolische waarde die een bepaald domein van de stad typeert immers herkenbaarheid, historiciteit en bindende kracht verlenen*”.

(voor de maatschappij belangrijke) zaken en elementen omgegaan dient te worden. Aan de andere kant kan een dominant geworden associatie de macht hebben om de instituties naar haar eigen hand te zetten.

Het object van deze studie, erfgoed, kan als ruimtelijk ding dus niet los gezien worden van de betekenis die zij representeert, de actoren waarvoor zij een rol speelt en de structurerende instituties die ter plekke gelden. Processen van strijd, die uit kunnen monden in dominantie en macht van een bepaalde associatie, zullen hierbij bepalend zijn. Die strijd, die gevoerd wordt wanneer zich controverses voordoen, is dan ook een belangrijk onderdeel van dit onderzoek naar ruimtelijke vorm.

§ 3.8 Conclusie

Als afsluiting van het theoretisch gedeelte van deze thesis zal in deze paragraaf antwoord gegeven worden op de deelvraag zoals gesteld in paragraaf 3.1: *Welk theoretisch kader is het meest geschikt om ruimtelijke vorm te onderzoeken?*

Om ruimtelijke vorm correct te kunnen onderzoeken is een relationele opvatting van ruimte cruciaal. Ruimte wordt geproduceerd in en tussen sociale relaties, en daarmee is ruimte onlosmakelijk verbonden aan de maatschappij. De relativisering van het ruimtebegrip komt tot uitdrukking in drie dimensies van ruimte die elkaar wederzijds beïnvloeden: de fysieke objecten die de ruimte vullen, ruimte die de sociale processen uitdrukt en ruimte als representatie. Ook ruimtelijke vorm wordt dientengevolge relationeel benaderd: zij bestaat uit alle fysieke aspecten, sociale interacties en - relaties, en de organiserende en structurerende mechanismen.

De verklaring van ruimtelijke vorm die hierop aansluit en bovendien tegenwicht biedt aan de eenzijdige verklaringen uit de literatuur (waaronder de *narrative of loss*) moet gezocht worden in een wisselwerking tussen vraag en aanbod, dus tussen consumenten en producenten; actoren en instituties. Als basiseenheid worden hierbij sociale praktijken beschouwd: de wisselwerking tussen actoren en structuren. De doelgerichte actoren met hun preferenties en de structurerende formele en informele instituties zijn samen bepalend voor de ruimtelijke vorm. Actoren kunnen hierbij ook gebruik maken van fysieke dingen, zoals artefacten in de ruimte en fysieke omstandigheden. Wanneer zich een controversie voordoet, zullen actoren verbindingen zoeken met bepaalde objecten in de ruimte en samen – in een proces van translatie (strijd) – een associatie vormen. De focal actor wordt machtiger als hij meer associaties aangaat en wanneer die dominant of zelfs geïnstitutionaliseerd raken.

De sociale werkelijkheid bestaat uit louter netwerken, en de stad is in dit kader te beschouwen als een verzameling associaties. Associaties zijn bepalend voor de ruimte en creëren dus de ruimtelijke vorm. Voor planning is het daarom cruciaal onderdeel uit te maken van een machtige associatie, wil zij effectief zijn. Deze invalshoek heeft als consequentie dat ruimtelijke afbakening moeilijk is; voor een begrip van de ruimtelijke vorm dient daarom de ontwikkeling van een bepaalde, dominante associatie blootgelegd te worden. Het bestuderen van de ruimtelijke vorm van erfgoed is in dit kader relevant: als een verzameling fysieke objecten maakt erfgoed onderdeel uit van het totaal aan associaties dat de stad vormt. Door het onderzoeken van de associaties die samenhangen met erfgoed kan zo een deel van de ruimtelijke vorm van de gehele stad verklaard worden. Dat zal in dit onderzoek dan ook gebeuren.

In het derde deel van deze thesis zal dit onderzoek naar de ruimtelijke vorm van erfgoed en de ruimtelijke ontwikkeling van de stad Bangkok als geheel plaatsvinden. Nu eerst zal in het volgende deel uiteengezet worden hoe dit, in lijn met de gepresenteerde theorie, onderzocht kan worden.

HOOFDSTUK VIER   Onderzoekskader

§ 4.1 Inleiding

Tot dusverre is in deze thesis een inleiding op dit onderzoek gepresenteerd, is theorie over de stad en stedelijk erfgoed behandeld en is het theoretisch kader gevormd waarmee een verklaring voor de ruimtelijke vorm gegeven kan worden. Zo is deel één, het theoretische kader voor deze studie, gevormd. Om de verzamelde informatie te kunnen spiegelen aan - en te gebruiken voor een analyse van de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok en de ruimtelijke vorm van haar erfgoed is het voor het slagen van het onderzoek cruciaal de verschillende theoretische begrippen te operationaliseren. Dit hoofdstuk fungeert als een schakel, en vormt als onderzoeksframework de brug tussen het theoretische eerste deel en het empirische derde deel van deze thesis. In dit hoofdstuk zal een operationalisering van de actoren, objecten en instituties die bepalend zijn (geweest) in de ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok gegeven worden. Tevens zal de empirische manier van onderzoeken toegelicht en verantwoord worden. Maar eerst zal in de paragrafen twee en drie bezien worden hoe ruimtelijke vorm het beste onderzocht kan worden. Want om de ruimtelijke vorm te kunnen onderzoeken en analyseren, is het allereerst belangrijk om vast te stellen uit welke aspecten die ruimtelijke vorm bestaat en hoe die benoemd kunnen worden. De beschrijving van de ruimtelijke vorm – wat centraal staat in de paragrafen twee en drie – richt zich puur op de fysieke, en dus zichtbare ruimtelijke vorm. Bij de verklaring van ruimtelijke vorm (die geoperationaliseerd wordt in paragraaf vier) zullen vervolgens ook de medebepalende maar onzichtbare praktijken en structuren meegenomen worden. De vraagstelling die in dit hoofdstuk leidend is, luidt:

Hoe kunnen de ruimtelijke vorm van Bangkok en van erfgoed in Bangkok geoperationaliseerd worden, en hoe kan de rol van erfgoed in de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok onderzocht worden?

§ 4.2 Beschrijving ruimtelijke vorm van Bangkok

In ‘Internal Structure of the City’ heeft Bourne (1982) geschreven over ruimtelijke vorm. In paragraaf 3.3 is geconstateerd dat er geen eenduidige definitie van ruimtelijke vorm bestaat. In deze thesis wordt er mee bedoeld de ruimtelijke ordening van elementen, de sociale relaties en interacties en de onderliggende structurerende mechanismen (vergelijk Bourne’s “*urban spatial structure*”). Om de ruimtelijke vorm van Bangkok, en als onderdeel daarvan de ruimtelijke vorm van erfgoed te kunnen beschrijven, dient in deze paragraaf vastgesteld te worden hoe die beschrijving plaats zal vinden op een zo volledig mogelijke en objectieve manier. Immers: “*the first task is ... to find ways of classifying and describing it [urban form] that will turn out to be useful...*” (Rodwin & Lynch, 1981: 33). Zonder analytisch systeem is het namelijk onmogelijk met het begrip urban form aan de slag te gaan: “*The seemingly elementary step of formulating an analytical system is the most crucial. Upon it hangs all the rest*” (Rodwin & Lynch, 1981: 33). Daarom zal nu getracht worden een dergelijk analysesysteem voor ruimtelijke vorm te ontwikkelen, welke vervolgens in hoofdstuk vijf toegepast kan worden.

Bourne (1982) doet een handreiking om de ruimtelijke vorm van een stad te typeren. Hij onderscheidt een aantal criteria die samen de urban spatial structure – de ruimtelijke vorm zoals die in deze thesis onderzocht wordt – bepalen.

De ruimtelijke vorm van de stad functioneert volgens Bourne in de eerste plaats als een ruimtelijke spiegel van de maatschappij en haar historische en organiserende principes (Bourne, 1982: 6). Er zijn uiteraard vele factoren van invloed op die maatschappij. Dit zijn niet alleen ruimtelijke factoren, maar ook bijvoorbeeld het verleden, politiek beleid, wet- en regelgeving, denkbeelden en economische omstandigheden. De ruimtelijke vorm reflecteert nu de complexe wisselwerking tussen de vele verschillende krachten. Sommige van die factoren zijn intern van aard, terwijl andere extern van de stad bestaan – maar geen enkele kan geëxtraheerd en in isolatie bestudeerd worden (Bourne, 1982: 6). Dit is een stellingname van Bourne die natuurlijk gedeeltelijk voortkomt uit zijn systeemtheoretische invalshoek waarin alles met alles samenhangt. De stad wordt door Bourne gezien als een ruimtelijk systeem: “*This system consists of a complex and bounded whole, encompassing a set of activities or constituent elements and the relationships among those elements*” (Bourne, 1982: 29). Deze systeemtheoretische

invalshoek is ook van invloed geweest op de criteria die Bourne heeft opgesteld voor de ruimtelijke vorm. Hoewel een systeembenadering van de stad in dit onderzoek verworpen wordt (zie 3.5), zijn Bourne's criteria hier wel degelijk bruikbaar. De criteria worden door Bourne ingedeeld op vier niveaus, waarvan de eerste drie relevant zijn voor dit onderzoek⁹⁷: de context; de macrovorm; en de interne vorm en functie.

Onder de context vallen de criteria ontwikkelingspad; functioneel karakter van de stad; externe omgeving; en relatieve locatie. Volgens Bourne kan de ruimtelijke vorm van de stad namelijk alleen volledig zijn als ook deze contextfactoren meegenomen worden in de beschouwing. Hij stelt dat zelfs alle criteria in de volgende niveaus alleen bruikbaar zijn als ze in hun context bekeken worden (Bourne, 1982: 43). Door in de beschrijving van de ruimtelijke vorm uit te wijden over de context, wordt deels echter ook een *verklaring* voor die ruimtelijke vorm gegeven⁹⁸. De context kan daarom zowel gezien worden als een niveau waarop bepaalde karakteristieken van de ruimtelijke vorm van een stad beschreven worden, en als een verzameling factoren die de ruimtelijke vorm van een stad beïnvloeden. Dit wordt wel "*path-dependency*"⁹⁹ genoemd (Liebowitz & Margolis, 2000: 981): de vorm van de stad is deels bepaald in en door het verleden. Op deze plaats mag echter niet uit het oog verloren worden dat de ruimtelijke vorm van Bangkok in hoofdstuk vijf *beschrijvend* van aard is. Er moet daarom voor gewaakt worden dat het analysekader voor de ruimtelijke vorm verklarend wordt. De invalshoek van de beschrijving van ruimtelijke vorm is ruimtelijk: aspecten hebben een zichtbare neerslag in de ruimte van de stad. De contextcriteria die Bourne noemt kunnen daarom wel meegenomen worden in de beschrijving van de ruimtelijke vorm – zij vormen immers een (fysiek ruimtelijk) onderdeel van de ruimtelijke vorm van Bangkok – maar puur als onderdeel van de beschrijving. Verklaring van de ruimtelijke vorm zal immers pas later (vanaf hoofdstuk zes) volgen en zal gebeuren aan de hand van het theoretisch kader volgens de ANT.

Het tweede niveau dat Bourne onderscheidt in de ruimtelijke vorm is het macroniveau. Hieronder vallen de criteria schaal; vorm; locatie en topografie; en het transportnetwerk. Met de schaal wordt de omvang van de stad in oppervlakte, bevolking en economie bedoeld. De vorm van het stedelijk gebied kan bijvoorbeeld lineair, ringvormig of half rond zijn. Met de locatie / topografie wordt de (fysieke) plaatsbeschrijving bedoeld en met het transportnetwerk het type en de structuur van het transportsysteem in de stad. Deze criteria beschrijven de algemene fysiek-ruimtelijke kenmerken van de stad. Echter geldt ook voor deze criteria dat ze niet alleen beschrijvend, maar ook verklarend kunnen zijn¹⁰⁰. Ook hier geldt daarom dat de criteria wel opgenomen worden in het analyseschema voor de ruimtelijke vorm van Bangkok, maar alleen de beschrijvende kant van de criteria zal benut worden: de criteria als onderdeel van de fysiekruimtelijke vorm van Bangkok.

Het derde niveau van Bourne omvat de criteria op het niveau van de interne vorm en functie in de stad. Hiervan worden opgenomen: dichtheid; homogeniteit (de mate van menging / segregatie van functies en sociale groepen);

---

⁹⁷ Het vierde niveau is organisatie en gedrag. Dit niveau geeft de onderliggende en structurerende instituties weer die vanuit de institutionele invalshoek van Bourne verklarend zijn voor de ruimtelijke vorm van de stad. In dit onderzoek wordt Bourne echter louter gebruikt voor de beschrijving van de ruimtelijke vorm; de verklaring zal vanuit het theoretisch model op ruimtelijke vorm zoals gepresenteerd in hoofdstuk drie gebeuren aan de hand van de ANT. Dit niveau is daarom niet opgenomen in het analytisch kader van dit onderzoek.

⁹⁸ Bourne zelf stelt immers al: "*if cities have dissimilar economies and production bases, these will be mirrored in diverse internal structures. Mining towns, for instance, do not look or behave like office centers or university towns. ... mining towns tend to have their major employment centers clustered around the minehead and separated from the downtown area*" (Bourne, 1982, pp. 41-42). En hij vervolgt: "*More generally ... macro-level urban structure will also differ depending on the political, socioeconomic, and cultural characteristics of the society in which it develops*" (Bourne, 1982: 42).

⁹⁹ "*Most generally, path dependence means that where we go next depends not only on where we are now, but also upon where we have been*" (Liebowitz & Margolis, 2000: 981).

¹⁰⁰ Zo kan de vorm van de stad van invloed zijn op het stratenpatroon, dat bijvoorbeeld hoofdzakelijk uit ringen bestaat, of juist blokvormig is. Het stratenpatroon werkt op haar beurt weer bepalend voor verdere bebouwing van de stad. Ook de eigenschappen van de plaats (locatie) kunnen op verschillende manieren de ruimtelijke vorm beïnvloeden. Hierbij valt te denken aan de ondergrond (is zij drassig, dan worden er bijvoorbeeld maatregelen genomen om de afwatering te bevorderen, onder andere door het graven van kanalen), en het reliëf (als sprake is van een groot, vlak kan de stad ongebreideld groeien. Wordt de stad echter omgeven door bergen, dan zal zij minder gemakkelijk in oppervlakte kunnen groeien, maar bijvoorbeeld groei bewerkstelligen door hogere dichtheden toe te laten). Ook het transportnetwerk kan op verschillende manieren de ruimtelijke vorm van een stad beïnvloeden. Hierbij geeft Bourne zelf een goed voorbeeld: "*it is apparent that a city (or suburb) that was largely developed during a period of dependence on public transit produces a different urban form – for example, different housing types, higher densities, and on-street shopping – and different patterns of interaction and behavior, than one based entirely on the automobile*" (Bourne, 1982: 42).

zonering (de mate waarin verschillend landgebruik, verschillende activiteiten et cetera zonaal zijn georganiseerd); sectorverdeling en connectiviteit (de mate van verbondenheid). Deze criteria zijn echter moeilijk objectief te meten en bovendien gevoelig voor eigen interpretatie (Bourne, 1982: 43). In feite vragen zij om een kwantitatieve beschrijving; dat wordt voor dit onderzoek niet dermate relevant geacht en gaat dus te ver. De relevantie van deze criteria zou bovendien pas echt substantieel zijn indien vergelijking van de kwantitatieve data plaats zou vinden – iets wat ook niet relevant is in dit onderzoek. Vandaar dat gestreefd zal worden naar het geven van een (kwalitatieve) beschrijving van de interne vorm en functies van Bangkok waar dit mogelijk is. Dit zal vanuit praktische overwegingen voornamelijk gebeuren met behulp van de overige subjecten uit het Bangkok-project 2008: wonen, infrastructuur (zowel weg en rails), kantoren, detailhandel en leisure.

Het in dit onderzoek gehanteerde analytisch kader voor de ruimtelijke vorm van Bangkok komt er dan als volgt uit te zien:

Tabel 4-1: Criteria voor een beschrijving van de ruimtelijke vorm van Bangkok

Niveau	Criteria	Beschrijving
Context	ontwikkelingspad	historische ontwikkeling
	functioneel karakter	dominante functie
	externe omgeving	sociaal-economische en culturele inbedding
	relatieve locatie	positie binnen het grotere stedelijke gebied
Macrovorm	schaal	grootte in bevolkingsaantal, oppervlakte en economie
	vorm	geografische vorm van het gebied
	locatie en topografie	fysische kenmerken
	transportnetwerk	typering transportsystemen
Interne vorm en functie		dichtheid; homogeniteit; zonering; sectorverdeling; en connectiviteit - waar dit mogelijk is. Aan de hand van de functies wonen, infrastructuur (weg en rails), kantoren, detailhandel en leisure

Met tabel 4-1 als richtlijn zullen in hoofdstuk vijf de context, macrovorm en de interne vorm en functie van Bangkok beschreven worden. Op deze manier zal meer bekend worden over Bangkok en zullen we zien dat het in hoofdstuk één geschetste beeld van de stad gestaafd kan worden aan de empirie. Met het beschrijven van de ruimtelijke vorm van Bangkok wordt het eerste gedeelte van deelvraag 4 beantwoord.

§ 4.3 Beschrijving ruimtelijke vorm van erfgoed

Zojuist is een analytisch kader geboden waarmee in hoofdstuk vijf de ruimtelijke vorm van een stad (Bangkok) beschreven kan worden. Daarnaast zal ook de specifieke ruimtelijke vorm van erfgoed beschreven worden, waarmee het tweede gedeelte van deelvraag 4 beantwoord wordt. Het beschrijven van de ruimtelijke vorm van erfgoed zal echter – noodgedwongen – anders geschieden dan het beschrijven van de ruimtelijke vorm van Bangkok. Idealiter zou er een zelfde soort analytisch kader ontworpen kunnen worden aan de hand waarvan de ruimtelijke vorm van Bangkoks erfgoed gekarakteriseerd kan worden. Praktisch gezien is dit echter onmogelijk, omdat er te weinig gegevens bekend en beschikbaar (in het Engels) zijn. Zij kan echter wel degelijk beschreven worden wanneer de ruimtelijke vorm opgevat wordt als ‘het object en haar neerslag in de ruimte’. Het gaat hier dan om de fysiekruimtelijke verschijningsvorm van de erfgoedobjecten. En onder erfgoed wordt verstaan (zie 2.3) de ruimtelijke historische structuren in de stad die bewust behouden en beschermd worden.

Wanneer gekeken wordt naar erfgoedobjecten in Bangkok zal onder andere haar kwantiteit aandachtspunt zijn. Ook zal onderzocht worden of erfgoedobjecten geconcentreerd of juist evenredig verspreid over de stad zijn. Er zal een beschrijving van deze lokalisering plaatsvinden. Het ontwikkelingspad van het erfgoed is eveneens een eigenschap die zichtbaar is in de ruimte en die hierbij beschreven kan worden.

Genoemde eigenschappen zijn die van erfgoedobjecten op het niveau van de stad. Als ingezoomd wordt op het niveau van het object, zal het dominante gebruik van de objecten zichtbaar worden. Ook de gebruiksfunctie heeft doorgaans een ruimtelijke neerslag en kan zo bijdragen aan een beschrijving van de ruimtelijke vorm van het erfgoed.

§ 4.4 Ruimtelijke vorm vanuit het Actor-Netwerk perspectief

In voorgaande paragrafen is duidelijk geworden hoe ruimtelijke vorm geoperationaliseerd kan worden ten behoeve van een beschrijving. Het beschrijven van de ruimtelijke vorm – van Bangkok, dan wel van erfgoed – vormt echter slechts een onderdeel van het empirische gedeelte van deze thesis. Het andere deel (hoofdstuk zes) wordt gevormd door het verklaren van die ruimtelijke vorm van erfgoed, zodat vanaf daar een lijn doorgetrokken kan worden naar de rol die erfgoed speelt in de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok. Het begrijpen van de ruimtelijke vorm van erfgoed vraagt om zowel een andere aanpak van het onderzoek ernaar als een andere operationalisering dan de beschrijving van de ruimtelijke vorm (dus: niet aan de hand van de functionele criteria van Bourne, maar aan de hand van het in hoofdstuk drie ontwikkelde theoretisch kader). De aanpak van het empirische onderzoek zal centraal staan in de volgende paragraaf; nu eerst zal deze operationalisering toegelicht worden.

Volgens de Actor-Netwerk-Theorie worden maatschappij en ruimte geconstrueerd door actoren die associaties zijn aangegaan. Een associatie kan hierbij opgevat worden als een ‘actor-netwerk’: een keten van humane actoren, objecten en instituties die verbonden met elkaar een robuuste verbinding vormen¹⁰¹. In deze thesis wordt veelvuldig gesproken over actoren, instituties, dingen, actanten en associaties. Deze termen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, maar voor een goed begrip worden zij vanuit het theoretisch kader hier elk gedefinieerd.

Actoren: de humane actanten (individuen of groepen mensen).

Instituties: de onderliggende structurerende en organiserende mechanismen binnen een samenleving; zowel formeel (bijvoorbeeld vastgelegde wet- en regelgeving) als informeel (bijvoorbeeld normen en waarden).

Dingen: de fysieke objecten in en elementen van de ruimte (niet-humane actanten) (bijvoorbeeld een gebouw, een rivier, de ondergrond, een stoplicht).

Actanten: alle menselijke en niet-menselijke actoren samen, welke causale invloed kunnen hebben.

Associaties (of actor-netwerken): de verbanden of verbindingen die actanten met elkaar zijn aangegaan.

Om te onderzoeken hoe de ruimtelijke vorm van erfgoed tot stand is gekomen is het volgens het in hoofdstuk drie geboden theoretisch kader cruciaal de actanten te duiden die hierop van invloed zijn geweest. De relaties tussen deze actanten spelen volgens de ANT een voorname rol. Wat nou de rol en invloed van de betrokken actanten is in breder perspectief – dus in de associatie waarin zij handelen en welke invloed uitgeoefend is (of geprobeerd is uit te oefenen) op de ruimtelijke vorm – is een essentiële vraag in dit verband. Hiervoor moeten de associaties onder de loep genomen worden. Associaties spelen namelijk een bepalende rol in de totstandkoming van de ruimte, zoals in hoofdstuk drie geconstateerd is. Wanneer een associatie meer macht krijgt, kan zij dominant worden. Op een gegeven moment kan zij algemeen geaccepteerd raken en zo in een black box verdwijnen.

Om de totstandkoming van ruimtelijke vorm nu te kunnen onderzoeken, zal de black box daarom open gemaakt moeten worden en de link tussen de actanten in de associatie bloot gelegd dienen te worden (zie ook Wissink, 2007a: 8-9). Door de vorming van de associatie – het proces van translatie – terug in de tijd te beschouwen, kan teruggedaan worden naar het moment dat ruimte nog niet ‘readymade’ was, maar ‘in the making’ en kan begrepen worden hoe welke associatie dominant is geraakt. Dan kan duidelijk worden wie de oorspronkelijke actor is, en met welke actanten verbindingen aangegaan zijn; namens welke actanten de woordvoerder spreekt. Op de vraag

---

¹⁰¹ In dit verband moet gewaakt worden voor een misverstand: in de literatuur wordt zowel de term ‘actor’ als ‘actant’ gebruikt. Een actor is altijd een actant: met de term ‘actant’ worden namelijk zowel menselijke actoren, instituties en dingen bedoeld: “An ‘actor’ in ANT is a semiotic definition – an actant -, that is, something that acts or to which activity is granted by others” (Latour, 1997). Een actant is ‘iets’ dat kan zorgen dat iets gebeurt, het heeft dus (causale) invloed. Met de term ‘actor’ worden doorgaans alleen de menselijke actanten bedoeld. De ANT stelt dat alle actanten, dus zowel menselijke actoren, objecten en instituties gelijk zijn aan elkaar, en gebruikt daarom de overkoepelende term ‘actor’ om deze drie verschillende soorten actanten te duiden. In deze thesis worden echter met ‘actoren’ alleen de humane actoren bedoeld; ‘actanten’ zal gebruikt worden om alle *humans* en *nonhumans* die invloed hebben, te benoemen.

hoe de associaties opgespoord kunnen worden, doet de ANT een handreiking: “*Controverses vormen een essentiële resource om sociale connecties, of associaties, opspoorbaar te maken*” (De Jong & Wissink, 2008: 5). Volgens de ANT dient op zoek gegaan te worden naar controverses wanneer de betrokken associaties blootgelegd moeten worden. Associaties zijn immers “*de verbanden die ontstaan door de opkomst van problemen of door de verbindende werking van objecten*” (Dijstelbloem, 2007: 72). Een controversie is dus een moment waarbij sprake is van tegenstrijdige en strijdende associaties, en daarmee een cruciaal moment om de totstandkoming van ruimtelijke vorm te kunnen begrijpen.

§ 4.5 Op zoek naar controverses

Nu bekend is dat vanuit het theoretisch kader op zoek gegaan moet worden naar controverses om de associaties en de daarin betrokken actanten te analyseren om op die manier de ruimtelijke vorm te begrijpen, kan de volgende stap gezet worden. Dit is het op zoek gaan naar controverses op het gebied van erfgoed in Bangkok. Binnen de grenzen van de stad spelen veel interessante ontwikkelingen – niet in de laatste plaats op ruimtelijk gebied. Voortdurend wordt in deze ruimte strijd gevoerd tussen bijvoorbeeld vernieuwing door herontwikkeling versus behoud. Door in te zoomen op dergelijke controversiële ontwikkelingen – discussies, plannen of projecten – kan gezien worden welke actanten hierbij betrokken zijn en in welke constellatie zij handelen. Dit inzoomen op micro-niveau leent zich erg goed voor het doen van case-studies. Eén betwiste plek kan dan fungeren als één casus in dit onderzoek naar de ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok.

Op de vraag hoe een casus, en specifiek de controverses die zich er in afspelen, het beste onderzocht kan worden, biedt de ANT ook antwoord. Volgens de ANT kunnen controverses beter begrepen worden nadat de actanten de controversie waarin ze zitten al ontplooid hebben. Het is alsof wij als onderzoekers tegen de actanten zeggen: “... *we will let you deploy your own worlds, and only later will we ask you to explain how you came about settling them*” (Latour, 2005: 23). Volgens Latour moet de taak van het definiëren en ordenen van de werkelijkheid overgelaten worden aan de actanten zelf, en niet uitgevoerd worden door de onderzoeker. Deze opgave die Latour ons stelt, kan in de praktijk gebracht worden door een controversie achteraf te analyseren. Het volgen van actanten om de ruimtelijke vorm te begrijpen, hoeft namelijk niet synchroon met het hier en nu samen te vallen; door het verleden in te gaan en daar controverses op te zoeken is dat mogelijk. Het biedt bovendien het praktische voordeel voor de onderzoeker dat het werkelijke tijdsbestek niet aangehouden hoeft te worden, waarbij van tevoren vanzelfsprekend niet vast staat wat dat tijdsbestek is (een controversie heeft immers geen vooraf vastgestelde duur, maar is een proces waarvan de afloop op voorhand niet bekend is). De controverses zullen dus niet middels longitudinaal onderzoek¹⁰² onder de loep genomen worden, maar door historisch onderzoek te doen. Deze keuze lijkt nog logischer in het kader van één van de onderzoeksdoelen: inzicht krijgen in de totstandkoming van de ruimtelijke vorm van erfgoed. In het woord ‘totstandkoming’ ligt immers besloten dat de ontwikkelingen al tot stand zijn gekomen. Dit analyseren van de controverses in een casuonderzoek zal leiden tot een antwoord op de vijfde, en laatste, deelvraag.

§ 4.6 Onderzoeksaanpak

In voorgaande paragrafen is verantwoord hoe de beschrijving van ruimtelijke vorm gestalte dient te krijgen, waarom in dit onderzoek op zoek wordt gegaan naar controverses en daarvoor het doen van een casestudy de geschikte manier is, en waarom gekozen is voor historisch in plaats van longitudinaal casuonderzoek. In deze paragraaf staat de manier waarop het empirisch onderzoek gedaan wordt centraal. Eerst zal toegelicht worden hoe de beschrijving van de ruimtelijke vorm van Bangkok en van erfgoed handen en voeten zal krijgen, daarna zal hetzelfde gedaan worden voor het casuonderzoek.

De ruimtelijke vorm van Bangkok zal getypeerd worden aan de hand van de in paragraaf 4.2 genoemde criteria op context-, macrovorm- en interne vorm en functie-niveau. De hiervoor benodigde gegevens zullen veelal uit

---

¹⁰² Onderzoek naar de ontwikkeling van een verschijnsel door de tijd heen.

secundaire geschreven bronnen verkregen worden ('desktop onderzoek'¹⁰³). Statistische gegevens en beschrijvingen van de stad en van haar erfgoed zullen hierbij onmisbaar zijn. Tevens zal het observeren van de stad inzicht bieden in de ruimtelijke vorm ervan. Observatie is dus ook een onderzoeksmethode die toegepast zal worden om de ruimtelijke vorm te kunnen beschrijven. Ook de ruimtelijke vorm van erfgoed zal beschreven worden met behulp van de daarvoor geldende factoren (zie paragraaf 4.3). Dit zal deels gebeuren door secundair onderzoek aan de hand van reeds geschreven bronnen over erfgoed en al bestaand statistisch materiaal. Vooral echter zal ook hier primair onderzoek plaatsvinden, in de vorm van observatie. Voor zowel de ruimtelijke vorm van Bangkok als de ruimtelijke vorm van Bangkok's erfgoed geldt dat aanvullende informatie verkregen kan worden uit interviews met sleutelfiguren.

De interviews met sleutelfiguren¹⁰⁴ vormen de belangrijkste onderzoeksmethode voor het casuonderzoek. Via onderzoek in secundaire bronnen, zoals artikelen en krantenartikelen uit (met name) de Engelstalige krant "*Bangkok Post*"¹⁰⁵, zal duidelijk worden wie belangrijke actoren in de casus zijn, en met die partijen zal indien mogelijk een semigestructureerd diepte-interview gehouden worden. Praktische voorwaarden voor het daadwerkelijk kunnen uitvoeren van deze interviews met sleutelfiguren van de casus zijn dat zij bereikbaar zijn, Engels spreken, in of nabij Bangkok zijn en beschikbaar zijn in de onderzoekstermijn. Deze voorwaarden zullen zeker een (nadelig) gevolg hebben voor het kunnen spreken met belangrijke actoren, maar in de casus zullen genoeg sleutelfiguren een rol spelen en wél beschikbaar zijn, zodat hoe dan ook voldoende informatie vergaard zal worden. Deze interviews zullen afgenomen worden door minstens twee personen, en zullen met toestemming opgenomen worden. Voor het interview zal een lijst met topics (in algemene bewoordingen, niet in ANT-terminologie) toegezonden worden om enige structuur in het diepte-interview aan te brengen; algemene voorbeelden hiervan zijn opgenomen in appendix B (bijlage I). De vragen zullen zo open mogelijk gesteld worden en (slechts) richting geven aan het gesprek, zodat vooringenomenheid zoveel mogelijk voorkomen wordt en betrokken personen vrijelijk zullen praten. De verwachting is dat de geïnterviewde sleutelpersonen niet alleen veel bruikbare informatie over de casus – haar voorgeschiedenis, de controverse en haar afloop, en de betrokken actoren, fysieke dingen en instituties – kunnen vertellen, maar ook een breder beeld kunnen schetsen van de Thaise cultuur, Thaise opvattingen over erfgoed, Thais en Bangkokiaans erfgoed en de context waarin de controverses zich afspelen. Tevens zal gevraagd worden om concrete informatie zoals relevante beleidsstukken, rapporten, wetten en plannen, en om namen en contactgegevens van mogelijke andere voor dit onderzoek interessante personen.

Voor het beschrijven en interpreteren van de casus zal naast de gehouden interviews ook gebruik worden gemaakt van ander onderzoeksmateriaal. Voor de hand ligt de bij de interviews gekregen informatie (plannen, rapporten en dergelijke), maar ook andere (achtergrond-)informatie, zoals wet- en regelgeving, bestaande literatuur over (het onderwerp van) de kwestie en krantenartikelen.

In hoofdstuk zes zal de casus uitgewerkt worden op een zo objectief mogelijke manier. Een onderzoeker wordt echter altijd in enige mate onderdeel van zijn onderzoeksomgeving, maar zal zijn rol als actor in de casus zo neutraal mogelijk proberen te houden. Het gaat er immers niet om de actanten een plaats te geven in de associatie en daarmee in de controverse; het gaat er om een werkelijkheidsgetrouw beeld te scheppen. Natuurlijk is enige subjectiviteit onvermijdelijk: dit is inherent verbonden aan selectie van de secundaire onderzoeksbronnen, de casus en de te interviewen personen, en praktische beperkingen. Getracht wordt dit te ondervangen door gebruik te maken van verschillende onderzoeksmethoden: literatuurstudie, media-analyse, observatie en diepte-interviews. Bovendien is de zwakte van kwalitatief onderzoek tegelijk ook haar meerwaarde: er wordt veel kennis opgedaan die op andere manieren niet gekend zou kunnen worden.

Na introductie van de casus en ontwikkelingsschets van de aangediende controverses zullen in de beschrijving van de casus de betrokken associaties en de motieven en doelen geanalyseerd worden. Tot slot zal een conclusie getrokken worden. Op deze manier ontstaat een zo helder en volledig mogelijk beeld van de controverse, en kan met behulp van de gepresenteerde informatie begrepen worden hoe de specifieke ruimtelijke vorm van dat stukje erfgoed in Bangkok tot stand gekomen is, en wat dat voor (ruimtelijke) consequenties met zich mee bracht.

---

¹⁰³ Het bestuderen van secundaire bronnen.

¹⁰⁴ Zie voor een overzicht van alle interviews de Interviewlijst.

¹⁰⁵ Toegang tot het dagelijkse hardcopy exemplaar in winkels, tot het archief van de krant terug tot de jaren '70 en toegang via internet: <www.bangkokpost.com>.

In voorgaande is gesproken over een casus in enkelvoud. Het is echter onmogelijk aan de hand van één enkel voorbeeld van een controversiële plek met betrekking tot erfgoed een volledig en representatief beeld te krijgen van de totstandkoming van de huidige ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok en de rol die zij speelt in de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok als geheel. Om deze reden zal niet één, maar zullen in hoofdstuk zes vier casussen onderzocht worden, waarbij gezocht wordt naar controverses in die casussen op het gebied van Bangkoks erfgoed en ruimtelijke consequenties daarvan. Aan de hand van desktop onderzoek en door de gesprekken met deskundigen zullen vier betwiste casussen aan het licht komen. In het selecteren van de casussen zal er op gelet worden dat zoveel mogelijk verschillende aspecten van erfgoed onderzocht worden. Dit kan op verschillende manieren, bijvoorbeeld door erfgoed te onderscheiden op basis van eigendomsvorm (staat, particulier of tempel) of naar vorm of functie (zoals een standbeeld, een gebouw, een gebouwencomplex, een straat of een wijk). Door de vier casussen uiteindelijk in de conclusie van hoofdstuk zes met elkaar te vergelijken zal een volledig(-er) beeld van de ruimtelijke vorm van erfgoed ontstaan.

§ 4.7 Conclusie

In dit hoofdstuk is de operationalisering van het empirische deel van het onderzoek naar de ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok en haar gevolgen voor de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok gegeven. De vraag *‘Hoe kunnen de ruimtelijke vorm van Bangkok en van erfgoed in Bangkok geoperationaliseerd worden, en hoe kan de rol van erfgoed in de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok onderzocht worden?’* stond hierbij centraal en kan nu beantwoord worden.

De ruimtelijke vorm van Bangkok en de ruimtelijke vorm van erfgoed dienen beschreven te worden, wat zal gebeuren in hoofdstuk vijf. Om deze ruimtelijke vorm gestructureerd te beschrijven dient zij getypeerd te worden – want pas wanneer een analysekader voor de ruimtelijke vorm ontworpen is, is bekend wat ruimtelijke vorm is en wat eronder geschaard wordt. De beschrijving richt zich nadrukkelijk op de fysiekruimtelijke vorm. Om de ruimtelijke vorm van Bangkok te kunnen beschrijven is een analysekader ontwikkeld dat criteria onderscheidt op drie niveaus van de stad: de context, de macrovorm en de interne vorm en functie. Deze criteria zullen deels kwalitatief en deels kwantitatief beschreven worden, waarbij gebruik gemaakt wordt van zowel primaire bronnen (observatie, interviews) als secundaire (verschillende soorten geschreven bronnen en kwantitatieve gegevens). Voor een beschrijving van de ruimtelijke vorm van erfgoed is het niet mogelijk een analysekader te gebruiken. Die ruimtelijke vorm wordt opgevat als ‘het object en haar neerslag in de ruimte’ en om haar te beschrijven, zal naar de erfgoedobjecten in de ruimte gekeken worden. Hierbij zal in het bijzonder gelet worden op een aantal eigenschappen van deze objecten, maar het resultaat zal een globale kwalitatieve beschrijving zijn – een karakterschets van Bangkoks erfgoed en haar neerslag in die Bangkokiaanse stedelijke ruimte. Ook voor deze beschrijving geldt dat primaire en secundaire bronnen gebruikt worden in het onderzoek.

Om de ruimtelijke vorm van het erfgoed in Bangkok te verklaren in het licht van het in hoofdstuk drie gepresenteerde theoretische (Actor-Netwerk) kader, wordt op zoek gegaan naar controverses. Dit zal gebeuren in casuonderzoek: vier casussen worden weloverwogen gekozen om processen van strijd rondom erfgoed te analyseren. In deze casussen zullen de associaties uit die processen naar boven dienen te komen; aan de hand daarvan kunnen de betrokken actanten en hun rol in de totstandkoming van de ruimtelijke vorm achterhaald worden. Het onderzoek naar de verklaring van de ruimtelijke vorm van Bangkoks erfgoed is een historisch onderzoek: de controverses hebben zich in het verleden afgespeeld – de betrokken actanten zullen om verschillende redenen dus niet in de huidige tijd gevolgd worden. Het onderzoek naar de verklaring van de totstandkoming van ruimtelijke vorm leunt hoofdzakelijk op interviews met sleutelfiguren, maar geschreven bronnen en observatie leveren daarnaast een belangrijk aandeel.

In het nu volgende hoofdstuk zal de ruimtelijke vorm, zowel van de stad Bangkok als van haar erfgoed, beschreven worden. In hoofdstuk zes zal vervolgens de verklaring voor de ruimtelijke vorm van Bangkoks erfgoed centraal staan.

HOOFDSTUK VIJF Ruimtelijke Vorm Beschreven

§ 5.1 Inleiding

Dit hoofdstuk vormt als beschrijving van ruimtelijke vorm een belangrijk deel van deze thesis; zij is onontbeerlijk om de hoofdvraag uiteindelijk te kunnen beantwoorden. Want om uitspraken te kunnen doen over de betekenis van erfgoed voor de ruimtelijke vorm van Bangkok en om meer te begrijpen van de relatie tussen de rol van erfgoed en de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok moet de ruimtelijke vorm allereerst bekend zijn. Daartoe dient dit hoofdstuk, die als deelvraag heeft:

Wat is de ruimtelijke vorm van Bangkok, en wat is de ruimtelijke vorm van haar stedelijk erfgoed?

De hectische, ‘24/7-stad’ Bangkok vervult op alle gebieden de belangrijkste functies voor Thailand. Achter al deze functies gaat echter meer schuil: *“The contemporary economic and symbolic functions of Bangkok, its role in the broader socialcultural system and its spatial patterning by institutions and people – in short, its urbanism – articulate in various ways with its origines and the dynamics of its transformation since its foundation as the Royal capital over two hundred years ago”* (Askew, 2002: 15). Het heden staat in direct verband met het verleden, of zoals in hoofdstuk vier al is geconstateerd: de huidige ruimte is een spiegel van de maatschappij en haar historie (zie 3.3.2). In dit hoofdstuk zal zowel de huidige stad beschreven worden als haar verleden: in paragraaf twee staat namelijk de ruimtelijke vorm van Bangkok centraal. Om deze te beschrijven zal gebruik gemaakt worden van de opgedane kennis en de ontwikkelde criteria zoals die in hoofdstuk vier gepresenteerd zijn, waarbij naast een beschrijving van huidige kenmerken ook haar historische ontwikkeling een rol speelt (zie tabel 4-1)¹⁰⁶. Hier dient echter opgemerkt te worden dat de tabel met criteria niet letterlijk ingevuld zal worden. Dit omdat de criteria niet los van elkaar gezien kunnen worden als losstaande, afgebakende onderdelen van ruimtelijke vorm, en de onderlinge verwevenheid van de criteria en niveaus voor deze analyse van grotere toegevoegde waarde geacht wordt dan een ingevulde tabel. Als leidraad van de paragraaf zullen de geformuleerde criteria onderdeel zijn van de beschrijving van de ruimtelijke vorm.

In paragraaf drie zal vervolgens ingezoomd worden op een sub-ruimtelijke vorm van Bangkok, namelijk die van het stedelijk erfgoed. Dit zal gebeuren – zoals in 4.3 toegelicht – door te kijken naar haar fysiekruimtelijke verschijningsvorm, en het zal bijdragen aan een beter begrip van de volledige ruimtelijke vorm en - ontwikkeling. Bovendien verschaft het het noodzakelijke achtergrondkader om in het volgende hoofdstuk gerelateerde associaties te kunnen onderzoeken en verklaren.

§ 5.2 De ruimtelijke vorm van Bangkok

5.2.1 Context

Bangkok ligt op 13°45’noorderbreedte en 100°28’oosterlengte (BMA), op een laagvlakte aan de Chao Praya rivier, welke uitmondt in de Golf van Thailand. Richting het zuiden rijken Bangkoks stedelijke uitlopers tot aan de kustlijn (zie afbeelding 5-1).

De omgeving van het huidige Bangkok werd oorspronkelijk gekenmerkt door een drassige ondergrond, dit omdat het in een delta gesitueerd is (Pasuk & Baker, 2002: 17). Slechts door drainage-systemen (afvoerkanalen) kon het gebied gecultiveerd worden, aanvankelijk hoofdzakelijk voor rijstteelt (idem). Wat een kleine, agrarische nederzetting aan

Afbeelding 5-1: Luchtfoto van Bangkok en haar stedelijke uitlopers

Bron: Pirasri Povatong.

¹⁰⁶ In de subparagrafen zullen aan de hand van de onderscheiden criteria de verschillende niveaus beschreven worden: context, macrovorm en interne vorm en functie.

de rivier was, werd halverwege de 17^e eeuw een vestingsstad¹⁰⁷ (BMA, 2003: 39). In 1767 werd Ayutthaya veroverd door Birmezen; noodgedwongen werd Thonburi Siam's nieuwe hoofdstad. In 1782 werd de Chakri dynastie opgericht en verplaatste koning Rama I de hoofdstad naar de overzijde van de rivier, waar zijn 'Grand Palace' werd gebouwd (Wyatt, 2002: 129; Doosadee, 1992: 4). Door de heilige Boeddhistische symbolen die Rama I er naartoe bracht¹⁰⁸, werd deze stichtingsplaats van de hoofdstad heilig (Askew, 2002: 18-19). Om dit te beschermen en af te scheiden werd er een eerste kanaal ('klong') omheen gegraven. De kern die zo ontstond werd 'Ko Rattanakosin' genoemd (Askew, 2002: 18). Vanaf deze oprichting van de nieuwe hoofdstad Krung Thep (Bangkok) heeft zij om twee specifieke redenen haar vooraanstaande positie verworven (Askew, 2002: 15). Ten eerste was zij volgens de aard van het Siamese koningschap¹⁰⁹ en de daaraan gekoppelde stedelijke focus op de legitimiteit daarvan als koninklijke stad inherent de symbolische en fysieke kern van de politieke macht, sociale hiërarchie en religieuze legitimiteit¹¹⁰. Niet alleen Rama I, maar ook zijn eerste opvolgers waren voornamelijk gefocust op het versterken van de Boeddhistische elementen van koningschap en staatsrituelen (Askew, 2002: 19). Dat hun status in de profane wereld de morele hiërarchie van het Boeddhistische *merit making*¹¹¹ reflecteerde¹¹², bevestigden zij door het bouwen van vele tempels (idem)¹¹³.

Ten tweede is Bangkok gaan functioneren als internationale havenstad en financieel-economisch centrum waar de winsten van het hele land zich verzamelden (Askew, 2002: 16). Bangkok kent een traditie van oriëntatie op de buitenwereld, wat onder andere zichtbaar was (en nog is) in de vele *communities* (gemeenschappen) van buitenlandse bevolkingsgroepen en in alle handelsactiviteiten (de haven, markten, later ook shophouses, et cetera) (Askew, 2002: 20).

Gedreven door nostalgie wilde Rama I Bangkok opbouwen naar evenbeeld van de welvarende voormalige hoofdstad: gebouwen, symbolen, ruimtes en functies van Ayutthaya werden zodoende gekopieerd (Sternstein, 1982: 8). Naar Ayutthaanse traditie werden de handels-communities gescheiden van het koninklijke machtscentrum (Rattanakosin)¹¹⁴. Van de Chao Praya zag Rama I louter nadelen, waardoor Bangkok zich maar aan één oever van de rivier mocht ontwikkelen – wat dan ook steeds verder oostwaars gebeurde (BMA, 2003: 72). Wel werden er meer nieuwe kanalen gegraven; ter verdediging, voor transport, afwatering en recreatiedoeleinden en als bron van voedsel (Doosadee, 1992: 5; BMA, 2003: 72). De klongs waren voornamelijk oost-west georiënteerd en mondden uit in de rivier. Bangkok kende in die tijd (bijna) geen straten en geen andere communicatielijnen dan de klongs; zij werd daarom wel het Venetië van het Verre Oosten genoemd (zie afbeeldingen A-1 en A-2 in Appendix A) (Fournereau, 1998: 15).

Vanwege technische vooruitgang en daardoor toenemende bereikbaarheid (zo werd de stoomboot steeds sneller) werd er steeds verder van het bestaande stedelijke gebied gebouwd, waardoor de eerste toegankelijke suburbane gebieden ontstonden (zie afbeelding A-3). Op aandringen van Europese inwoners werd in 1862 bovendien de

¹⁰⁷ Zij had twee belangrijke functies: het beschermen van een voorname waterweg en het heffen van belastingen voor kooplieden onderweg naar de toenmalige hoofdstad Ayutthaya (BMA, 2003: 39).

¹⁰⁸ Deze heilige objecten gaven bescherming aan de stad en voorspoed aan de betreffende plek; wat in het voordeel van de koning was aangezien dat dé centrale plaats van zijn macht en potentie was (Askew, 2002: 18).

¹⁰⁹ Traditioneel wordt de koning gezien als onfeilbaar en onschendbaar en heeft hij Boeddhistische plichten aan het volk te vervullen. Zo leidt hij het land aan de hand van de voorschriften van het Boeddhisme (de Chakri dynastie geeft rol aan het koningschap middels de eeuwenoude traditie van *dhammaraja*: “*the selfless king who rules by the Buddhist code of ‘dhamma’*” (Handley, 2006: 5)), verzekert de productie van voedsel, erkent de kracht van het volk, verschaft ze moraal en verzacht hun lijden (Connors, 2007: 128). Koning en religie zijn dus sterk met elkaar verweven: de koning wordt als heilig gezien, en het Boeddhisme als geleid door de koning. Dit wordt bevestigd door Chatvichai (03-04-2008): “*It’s a tradition that all farmers in Thailand can depend on their king to be looked after and to be protected, whoever you are. The second thing is that the king also is the religious head and protects all the religions...*”.

¹¹⁰ “*The Chakri kings saw themselves, and were seen as, the primary protectors and patrons of the symbolic nucleus of social order and culture – the capital*” (Askew, 2002: 19). Die bepalende rol van de monarchie op cultuur en geschiedenis heeft nog altijd veel invloed op de Thaise cultuur en maatschappij, op hoe het verleden geïnterpreteerd wordt en op hun identiteit (“*The King is in the centre of all the Thai people*” (Tip, 06-03-2008) en: “*The central core of Thai culture is the monarchy. The king is the head*” (Chatvichai, 03-04-2008)).

¹¹¹ *Merit making* is goede dingen doen zoals het Boeddhisme het bedoelt (o.a. Yongtanit, 18-04-2008). Door het geven van aal-moezen en giften, het zich houden aan de religieuze geboden en door te bidden kan *merit* vergaard worden. Meer *merit* maakt het leven gemakkelijker, zorgt er voor dat het volgende leven beter wordt en kan zelfs leiden tot het bereiken van *nirvana*; de ultieme fase na de dood.

¹¹² De koning is “*born to be king*”, wat o.a. samenhangt met zijn karmische *merit* (Connors, 2007: 128).

¹¹³ Het bouwen van tempels was daarbij een manier om macht uit te dragen en te versterken: “*In the past the King built temples as indication of his power because the one who controls the religious power is the one who controls citizen’s power - that was the same person. So declaring power over the society means you have to build temples*” (Yongtanit, 18-04-2008).

¹¹⁴ De Chinese gemeenschap werd om deze reden verplaatst naar een zuidelijker gelegen locatie aan de rivier, buiten de nieuwe stadsmuur die gebouwd was rondom de tweede kanaalring (Askew, 2002: 20).

eerste verharde weg aangelegd (Charoen Krung Road: “breng welvaart naar de stad”) (Doosadee, 1992: 13; Askew, 2002: 30). Deze wegen waren de eerste radialen van Rattanakosin en erlangs ontstonden de eerste *shophouses*¹¹⁵. Om tegenwicht te bieden aan de dreigende koloniatiedrift vond meer modernisering plaats (Chatvichai, 03-04-2008): de wegenbouw werd versneld, al zou (goederen-)vervoer over water nog lang populair blijven. Het wegenpatroon hiervoor werd (en is nog steeds) gebaseerd op de waterwegen (de wegen werden aanvankelijk langs, en later op de plaats van kanalen aangelegd), en – net als alle andere ontwikkelingen – vond ook de aanleg hiervan louter plaats onder auspiciën van het koningshuis¹¹⁶. De moderniseringsaspecten, grotendeels afkomstig uit Europa, werden vooral ingezet om de natie te verenigen¹¹⁷ (Doosadee, 1992: 15). Rama V's¹¹⁸ fascinatie voor het westen en daarmee samenhangende modernisering heeft neerslag gehad op de ruimte van Bangkok: bouwwerken in westerse stijl (zoals de Chakri Throne Hall en Dusit Palace), ijzeren bruggen over de rivier en de aanleg van de grote boulevard Ratchadamnoen Road, als Thaise Champs d'Élysée¹¹⁹, zijn hier goede voorbeelden van (o.a. Askew, 2002: 31-36). Ondanks de modernisering en toenemende internationale bedrijvigheid waren de meeste Bangkokianen nog altijd lokaal georiënteerd en leidden een traditionele manier van leven¹²⁰ (Askew, 2002: 31-36).

De staatsgreep die in 1932 gepleegd werd had een aantal belangrijke effecten op samenleving en cultuur. Eén van de ingrijpendste was dat het koningshuis praktisch verdween uit Thailand, en daarmee ook alle bijbehorende ceremonies en andere associaties (Askew, 2002: 45). Op andere manieren werd tijdens het ballingschap van de koning door het nieuwe, nationalistisch ingestelde regime wel aan natie-vorming gedaan. Zo zou de keuze voor de naam ‘Thailand’ in plaats van Siam (1939) alle Thaise etniciteiten moeten verenigen en de Thaise identiteit populairder moeten maken (Askew, 2002: 46). In 1935 was in dit kader bovendien al de eerste regelgeving ingesteld om (op nationaal niveau belangrijk geachte) monumenten van Rattanakosin veilig te stellen voor toekomstige generaties (idem). De aan de macht gekomen People's Party drukte echter ook haar eigen stempel op de ruimte: ze bouwde nieuwe, Modernistische regeringsgebouwen bij Ratchadamnoen Road en richtte monumenten op, zoals het Victory - en het Democracy Monument.

De in 1957 aan de macht gekomen maarschalk Sarit zorgde ervoor dat Bangkok een nog centralere rol kreeg in de ontwikkeling van Thailand¹²¹ (Karin, 2005: 4). Bangkok werd een industriestad¹²² waar de auto domineerde (Askew, 2002: 30). Welvaart in grote delen van (Zuid-Oost) Azië nam toe, en daarmee ook de uitwisseling van productie en goederen. Vanuit westerse landen werd bovendien geld geïnjecteerd in (met name) de industrie-sector (Askew, 2002: 56-59). Als gevolg hiervan ontstond een groeiende middenklasse en namen opleidingsniveau en consumptie toe. Bangkok dijde steeds verder uit, terwijl er te weinig regulatie (mogelijk) was om overall controle uit te oefenen op de ruimtelijke ordening, bijvoorbeeld op bouwhoogte en kavelgrootte. Daarnaast namen verkeerscongestie en vervuiling toe (o.a. Askew, 2002: 61-63). Deze factoren¹²³ zorgden voor de opkomst van de suburbane muhbnchatsans. De economie maakte een transitie door tot een exportgerichte economie, met als resultaat dat Bangkok een door de dienstensector gedomineerde, internationaal afhankelijke stad werd¹²⁴ (Askew,

¹¹⁵ Hiermee werd een evolutie van de commerciële activiteiten in Bangkok in gang gezet. De shophouse was namelijk – anders dan de markten – een permanente constructie, welke ook nog eens twee functies integreerde (wonen en werken). Bovendien werd zij, in tegenstelling tot het traditionele Thaise (houten) huis, gebouwd met stenen (wat voorheen alleen gebeurde bij paleizen, tempels en overheidsgebouwen).

¹¹⁶ In 1892 vonden echter administratieve hervormingen plaats waarbij o.a. een nieuw *Ministry of the Capital* opgericht werd die bepaalde (gemeentelijke) taken toebedeeld kreeg (Askew, 2002: 41). Dit laat zien dat er een toenemende behoefte ontstond het complexer en groter wordende stedelijk gebied te kunnen managen.

¹¹⁷ Denk hierbij bijvoorbeeld aan een postsysteem en spoorwegennet (Doosadee, 1992: 15).

¹¹⁸ Koning Chulalongkorn, op de troon van 1868 tot 1910.

¹¹⁹ Deze vergelijking wordt vaak gemaakt door Thai, bijvoorbeeld in het college van Manop over de BMA (01-03-2008).

¹²⁰ Dit had te maken met het feit dat veel inwoners vanuit het platteland (agrariërs) naar de stad getrokken waren, wat zichtbaar is in bevolkings- en bebouwde oppervlakte-cijfers uit die tijd van Bangkok: tussen 1883 en 1913 steeg het inwonertal van Bangkok tot over de 365.000 inwoners (Askew, 2002: 37). Ook haar oppervlakte nam enorm toe: van 13 km² in 1900 tot 43 km² in 1936 (Askew, 2002: 41).

¹²¹ Dit deed hij door het eerste National Economic and Social Development Plan in te voeren, met o.a. grote infrastructuur- en onderwijsprojecten (Karin, 2005: 4). Gevolg was een grote urbanisatiegolf voor Bangkok.

¹²² Rond 1945 was de Thaise economie namelijk nog grotendeels gebaseerd op de export van landbouwproducten. Dit – samen met het feit dat de bevolking nog altijd voornamelijk op of bij dezelfde locatie woonde als werkte – zijn aanduidingen dat ondanks alle moderniseringspogingen Bangkok tot aan de na-oorlogse periode vooral kenmerken van een niet-westerse stad bleef behouden (Askew, 1993: 4).

¹²³ De dominantie van de auto, de uitdijende middenklasse, verkeerscongestie – maar ook andere problemen in de binnenstad (zoals stijgende grondkosten) en nieuwe trends in de maatschappij (zie ook hoofdstuk één hierover).

¹²⁴ Door de economische crisis van 1997 is zij dan ook hard getroffen. Deze crisis leidde o.a. tot een hernieuwde aandacht voor traditioneel Thai-Boeddhistische waarden (zoals nederigheid); een publiek debat over de juiste mate van globalisering van Thailand; en een

2002: 47). Als ‘primate city’ (zie hoofdstuk twee)¹²⁵ heeft Bangkok voor zakelijke dienstverlening, handel, industriële productie, en overheidsfuncties een centrale rol in Thailand en daarmee ook in haar economie: 50% van het Bruto Binnenlands Product wordt verdiend in Bangkok en zij levert 65% van de totale belastinginkomsten (Manop, 01-03-2008). De inkomens liggen er dan ook ongeveer 3,5 keer hoger dan in de rest van het land (Koathien & Webster, 2000: 25). Daarnaast fungeert Bangkok ook nog altijd als het sociaal-cultureel centrum: het koningshuis en daar direct mee samenhangend belangrijke religieuze functies huizen in de stad. Onder het nationale motto ‘natie, religie, koning’ (zie 1.3) trekt Bangkok zodoende veel aandacht naar zich toe.

De gemeente Bangkok (Bangkok Metropolitan Administration: BMA) maakt onderdeel uit van de Greater Bangkok Administration (GBA: de provincie), welke op haar beurt samen met vijf omliggende provincies opgaat in de Bangkok Metropolitan Region (BMR) (Sternstein, 1995: 1), zie afbeelding A-4.

5.2.2 Macroform

Bangkok telde in 2008 officieel 5.710.883 inwoners¹²⁶ (Bureau of Registration Administration). Dit zijn echter de geregistreerde inwoners; naar schatting zijn er ook nog meer dan 2 miljoen ongeregistreerde¹²⁷ (Manop, 01-03-2008). Samen met ongeveer 2 miljoen dagelijkse forenzen en alle binnen- en buitenlandse toeristen¹²⁸ zijn er elke dag overdag zeker 2,5 miljoen meer mensen in Bangkok dan dat er ’s nachts Bangkokianen zijn (Koathien & Webster, 2000: 24).

Het grondgebied van Bangkok besloeg in 2007 1.569 km² (Bureau of Registration Administration), waarvan 650 km² bebouwd is (Manop, 01-03-2008). Uit afbeelding 5-2 valt op te maken dat het bebouwde gebied vanaf 1900 enorm toegenomen is. Wanneer uitgegaan wordt van circa 7,7 miljoen inwoners, wonen er momenteel gemiddeld rond de 11.850 personen per vierkante kilometer bebouwd gebied. In 1900 was dit (met een geschat bevolkingsaantal van 119.700 in 1882 (Sternstein, 1982)) al rond de 9.230 personen per km². Bangkok is dus altijd al dichtbevolkt geweest¹²⁹.

Aanvankelijk was Bangkok ruimtelijk een gestructureerde stad: stadsuitbreidingen vonden eerst plaats binnen de drie opeenvolgende kanaalringen rond de stad (Rattanakosin). Bij verdere groei van de stad volgden de stadsuitbreidingen de patronen van de klongs, en dus van het oorspronkelijke grondgebruik: de rijstteelt (Koathien & Webster, 2000: 33). Aan de grote, langwerpige kavels die aansluiten op de klongs (of inmiddels wegen) is dit nog altijd zichtbaar in de ruimtelijke vorm van Bangkok (zie afbeelding A-5) (Wissink, 2004b: 38).

---

verheving van politiek-maatschappelijke conflicten (de armen waren door de crisis disproportioneel hard getroffen, wat de noodzaak aantoonde van politieke hervormingen, een meer op mensen gerichte overheid, beter leiderschap en participatie en representatie van alle bevolkingsgroepen) (Askew, 2002, p. 93).

¹²⁵ Er kan gesteld worden dat de ongelijke ontwikkeling van Bangkok versus de rest van Thailand al begonnen is met de moderniseringsdrift van Rama V; vanaf 1932 werd zij het resultaat van de militaire strategie (Thongchai, 2007: 1-2). Een studie naar het verschijnsel van de *primate city* in Thailand door B. London stelt dat zij cultureel verklaard kan worden. De verdeling van politieke macht ligt er namelijk in de maatschappij besloten: ‘phuyai’ (belangrijke mensen) hebben macht en de ‘phunoi’ (onbelangrijke mensen) dienen zich aan hen te onderwerpen, zelfs als de bevelen van boven openlijk tegen de wet zijn (Thonchai, 2007: 3). In de loop der tijd is de verhouding tussen Bangkok en andere steden overigens alleen maar schever geworden: was Bangkok in de periode 1900-1940 10 tot 15 keer groter dan Thailands tweede stad, in 1980 was dat 51 keer (Thonchai, 2007: 2). Toen in de jaren ’80 nieuwe elites aan de macht kwamen (vaak met een vage achtergrond, waarvan velen betrokken waren bij landspeculaties), was hun eigenlijke doel volgens Thonchai allerlei soorten voordeel te halen uit de politiek. En de beste manier om dat in die periode te doen was middels land op- en verkoop rondom grote ontwikkelingsprojecten (Thonchai, 2007: 4). Die machtselites beschouwen de ongelijke ontwikkeling daarbij niet als een serieus probleem, zolang zij er voordeel van kunnen doen (wat gemakkelijk gaat aangezien de machtige politici zich laten omgeven door door hun zelf gekozen bureaucraten op hoge posities waar ze een vertrouwensband mee hebben. Op deze manier wordt ieder groot project in Thailand direct beïnvloed door de politieke top). “*Under these circumstances, what the Thai people could hope and expect for their future, or perhaps the best they could do, is to pray for something better in next life*” (Thonchai, 2007: 11-12). De bestuurlijke situatie in Thailand kan dus als behoorlijk negatief gezien worden, te meer omdat haar slechte functioneren grote (en negatieve) invloed op ontwikkelingen in het hele land heeft.

¹²⁶ De overige vijf provincies binnen de GBA hadden 4.450.811 inwoners (Bureau of Registration Administration).

¹²⁷ Een inwonertal van circa 7,7 miljoen betekent een aandeel van ruim 12% in de totale bevolking van Thailand (die in 2008 63.389.730 bedroeg (Bureau of Registration Administration)).

¹²⁸ Bangkok trekt ongeveer 10 miljoen internationale en 20 miljoen Thaise toeristen per jaar (Manop, 01-03-2008).

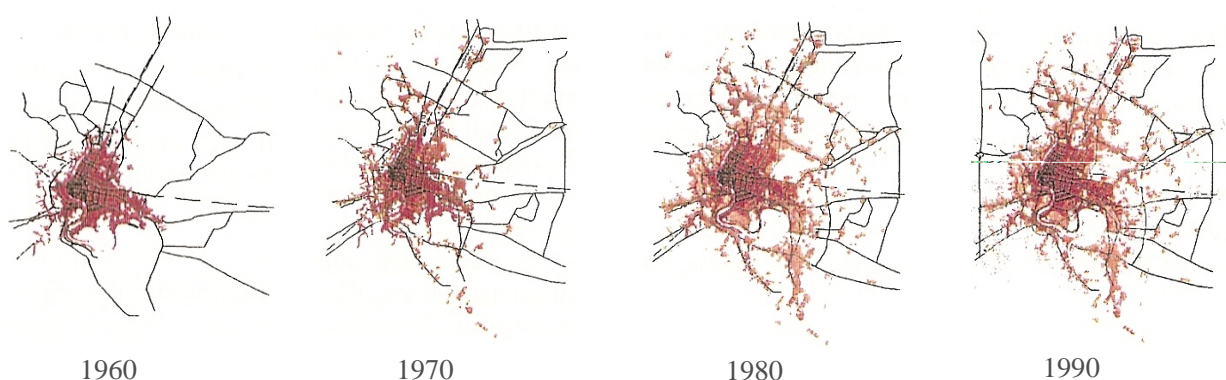
¹²⁹ Ter vergelijking: in Amsterdam woonden in 2008 4.509 inwoners per km² (DRO/O+S).

Afbeelding 5-2: Bebouwde oppervlakte Bangkok 1900 - 1971

Bron: Sternstein, 1982: 90.

Afbeelding 5-3: Stedelijke groei Bangkok 1960 – 1990

Bron: BMA, 1996: 7.

Wanneer we het beeld van 5-2 combineren met dat van afbeelding 5-3 (de stedelijke groei van 1960 tot aan 1990), is te zien dat Bangkok naar alle zijden is uitgebreid, maar vooral richting het noorden en oosten – wat natuurlijk deels te maken heeft met de ligging van de Chao Praya¹³⁰. Vooral daar zijn grote landbouwgronden opgekocht en ontwikkeld tot industriële - en huisvestingsprojecten¹³¹. Er is geen sprake van een eenduidig, dominant centrum vanuit waar de stad zich gelijkmatig ontwikkeld heeft (concentrisch model). Te zien is dat de suburbane uitbreidingen voornamelijk de wegen volgen (hoofzakelijk noordelijk en oostelijk), een axiaal groeipatroon langs wegen dus ('ribbon development') (dit is ook duidelijk te zien op afbeelding 5-1) (onder andere Thongchai, 2007: 8). Toch is de typering van de ruimtelijke groei van Bangkok niet zo eenduidig: er is tegelijkertijd namelijk sprake van meerdere kernen van concentratie die groei aanwakkeren¹³². Daarom kan wellicht nog het beste gesproken worden van een dynamische ontwikkelingsvorm tussen het Multiple Nuclei model (Harris & Ullman) en een axiaal groeimodel.

¹³⁰ Behalve de rivier zijn er geen landschappelijke kenmerken die uitbreiding van de stad in een bepaalde richting zouden beperken. Bangkok is gelegen in een rivierdelta, waardoor zij laag ligt maar wel in een vlak gebied. Dit noodzaakte aanleg van kanalen en is de reden van de slechte ondergrond (Prasong, 24-04-2008). De dreiging van het water en overstromingen (vooral in de moesson) zijn overigens wel nog steeds grote problemen (Thongchai, 2007: 4).

¹³¹ Zoals al eerder vermeld, hebben de hoge grondprijzen in de stad nieuwe ontwikkelingen (ver) buiten de stad noodzakelijk gemaakt: ontwikkelaars gingen steeds op zoek naar goedkopere grond (o.a. Thongchai, 2007: 5).

¹³² Zo is bijvoorbeeld de dienstensector in de stad al verspreid over meerdere kernen: het financiële centrum (Silom), toerisme (Kao Sarn Rd. en Sukhumvit), leisure (Sukhumvit, RCA, Ratchada Phisek) en de overheidsfuncties (Rattanakosin en Chaeng Wattana) zijn gesitueerd in verschillende zones (Wissink, 2006b: 4). Zie ook 5.2.3 hierover.

Hoewel in Thailand in 1975 het eerste juridische instrument voor de ruimtelijke ordening van kracht is gegaan (de Town and Planning Act), zijn tot 1992 geen pogingen ondernomen de ongebreidelde groei in banen te leiden¹³³ (Thongchai, 2007: 8). In 1992 werd het ‘Bangkok General Plan’ (Bangkoks eerste juridische stadsplanning) geïmplementeerd. Hieruit volgde onder andere een verbod op ontwikkeling van nieuwe industrie en fabrieken in Bangkok, vooral vanwege milieu-problemen (Thongchai, 2007: 6). Een gevolg hiervan was dat nieuwe industrie zich ging ontwikkelen buiten de juridische grenzen van dat plan (in de landbouwgebieden rondom Bangkok) en dat fabrieken die gesloten werden, vervangen werden door shopping malls en appartementencomplexen (idem). Echter, de invloed van officiële regelgeving is slechts relatief: “... door de gebrekkige instrumentering van het beleid en vooral door de zeer wijdverspreide corruptie blijkt het in de praktijk nog steeds mogelijk om toestemming te krijgen voor rendabele ontwikkelingen die niet of nauwelijks binnen de officiële plannen en regels vallen”¹³⁴ (Wissink, 2004b: 40). Sturing is moeilijk, te meer gezien de gebrekkige publieke middelen en hoge grondprijzen (idem). Hierdoor is bijvoorbeeld ook de aanleg van infrastructuur een te kostbare onderneming in Bangkok; de overheid is hier dan ook aangewezen op investeringen van private partijen¹³⁵. De locatiebepaling van die trajecten is daarmee één van de voornaamste sturingsinstrumenten van de overheid (idem). En juist de infrastructuur is erg bepalend voor de ruimtelijke ontwikkeling van de stad: die wordt namelijk – zoals zojuist al gesteld – voornamelijk gedreven door de automobilititeit (wegen) (Koathien & Webster, 2000: 23).

De wegenstructuur, grotendeels bepaald door de ligging van (voormalige) klongs, bestaat uit een beperkt hoofdwegennet. De *express-* en *highways* dienen daarbij als ontsluiting van de stad. Opvallend in Bangkok zijn de niveaunderschillen in de infrastructuur: veel van deze (tol) auto-/snelwegen bevinden zich op verhoogd niveau. Op straatniveau is een wirwar van wegen, waar particulier aangelegde zijstraten (“soi’s”) al dan niet op aansluiten (vaak lopen deze tussenstraatjes namelijk dood). Vergeleken met andere wereldsteden heeft Bangkok een relatief klein oppervlakte aan wegen. De gemiddelde autosnelheid ligt er beneden de 10 km/h: de vele verplaatsingen van auto’s, bussen, taxi’s, tuktuks en brommers¹³⁶ zorgen voor één van de grootste problemen van de stad: verkeerscongestie¹³⁷ (zie afbeelding 5-4). Ook de vele voetgangers maken gebruik van de straten, en met loopbruggen en trappen hebben zij toegang tot de verschillende railsystemen van Bangkok. Onder de grond ligt een metrolijn (MRTA) met 18 stations. Op pijlers boven de grond lopen twee lijnen van de Skytrain (BTS)¹³⁸, welke in totaal 23 stations heeft¹³⁹. Zowel metro als skytrain zijn vooral noord-zuid georiënteerd, dit is te zien op afbeelding A-6. Naast deze intra-stedelijke railverbindingen die (een deel van) de stad bedienen, rijden er treinen om Bangkok te verbinden met de rest van het land.

Behalve het vervoer op het land, vindt er ook – nog steeds – vervoer (personen en goederen) op het water plaats: op enkele klongs en op de Chao Praya varen (veer-)boten. Ook heeft Bangkok twee vliegvelden: (het oude) Don Muang en het inmiddels (sinds 2006 geopende) veel belangrijkere Suvarnabhumi vliegveld, waarmee Bangkok functioneert als een internationale hub in het vliegverkeer. Zie voor een foto-impressie van het verkeer in Bangkok afbeelding A-8.

¹³³ De periode tot 1992 was een “golden era of property speculation” (Thongchai, 2007: 8). Er wordt wel gesteld dat invoering van juridische instrumenten die stadsuitbreiding konden reguleren opzettelijk vertraagd is door de elite die belang had in de urban sprawl en bij flexibiliteit in de vastgoedsector (Thongchai, 2007: 9).

¹³⁴ Dit bevestigt bijvoorbeeld ook Yongtanit in een interview: “In Thailand it is easy to not act according to regulations, because violation of the law and regulations is easy” (omdat er geen inspectie is, of omdat er onderhands met geld geschoven kan worden) (Yongtanit, 24-03-2008).

¹³⁵ Iets wat de laatste decennia al verschillende keren haar vruchten heeft afgeworpen (bijvoorbeeld bij realisatie van de Skytrain, metro en trajecten van autowegen) (Wissink, 2004b: 40).

¹³⁶ 1,8 miljoen auto’s; 20.000 bussen; 70.000 taxi’s en maar liefst 2,3 miljoen brommers volgens Manop (01-03-2008).

¹³⁷ De vele brommer(taxi)’s bieden hier uitkomst: zij kunnen door de opstoppingen heen manoevreren.

¹³⁸ Hoewel de skytrain in het straatbeeld behoorlijk dominant is (zo ontleent het verhoogde traject de onderliggende straten van bijna al het daglicht, zie afbeelding 5-5), is het aantal passagiers dat gebruik maakt van de skytrain (nog?) niet zo imponerend, zie hiervoor de modal split van het openbaar vervoer in Bangkok (afbeelding A-7) in Appendix A.

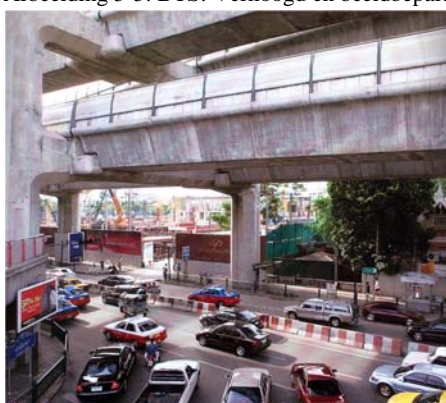
¹³⁹ Op één station (Siam Square) kruisen de twee BTS-lijnen elkaar; op drie stations zijn er overstapmogelijkheden met de metro. De BTS bestaat overigens sinds eind 1999; de MRTA is in 2004 opgeleverd.

Afbeelding 5-4: Verkeerscongestie als dagelijks beeld

Bron: Kitty van der Pluijm.

Afbeelding 5-5: BTS: Verhoogd en beeldbepalend

Bron: Pirasri Povatong.

5.2.3 Interne vorm en functie

Vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw heeft zich binnen Bangkok een belangrijke verandering voorgedaan: de (binnen-)stedelijke gebieden hebben te maken gehad met een bevolkingsafname, terwijl door de *urban sprawl* de suburbane gebieden juist een hoog groeicijfer kennen (Thongchai, 2007: 5). Was Bangkok in de jaren '60 nog te typeren als een compacte stad waar mensen in de binnenste kern in een hoge dichtheid woonden (65.300 – 84.000 personen per km²); in 1990 was de bevolking er zoveel afgenomen dat de dichtheid er bijna twee keer zo laag was (39.800 – 41.200 personen per km²) (idem). Deze verandering komt natuurlijk voort uit de al besproken ontwikkelingen: de sociale veranderingen (bijvoorbeeld de trend om subuurbaan te wonen in de muhahnchatsans) en de problemen van de binnenstad (vervuiling, congestie, hoge grondprijzen)¹⁴⁰.

In 5.2.2 is geconstateerd dat Bangkok een dichtbevolkte stad is. In de jaren '90 is daarbij de gemiddelde *floor area ratio* (vloeroppervlakte-verhouding) toegenomen: ten tijde van de economische bubbel vond er een heuse 'high-rise building boom' plaats^{141, 142} (zie afbeelding A-9). De dichtheid in vloeroppervlakte is dus toegenomen, en tegelijkertijd is met de opkomst van hoogbouw de diversiteit in bebouwingstypes toegenomen. Hoog- en laagbouw en mengvormen bevinden zich naast en door elkaar in de stad (zie afbeelding 5-6). Het BMA Bangkok Comprehensive Plan (2006) tracht nu met strengere regulatie de vastgoedontwikkeling te sturen, met name ten aanzien van open te laten ruimte en de vloeroppervlakte-ratio¹⁴³ (Thonchai, 2007: 11). Gevolg hiervan zal zijn dat ontwikkelingen in (te) hoge dichtheid zich niet langer in de binnenste delen van Bangkok, maar eerder "*in the middle of the paddy field*" zullen manifesteren (idem).

Uit voorgaande subparagrafen is al duidelijk geworden dat Bangkok een heterogene stad is die verschillende belangrijke functies vervult; op financieel, economisch, industrieel, cultureel, religieus, politiek en toeristisch vlak. Al deze functies hebben een plaats in Bangkok, en hoewel de BMA beleid heeft ten aanzien van grondgebruik en zonering¹⁴⁴ zijn de verschillende stedelijke functies er gemengd: "*Thus the BMA comprehensive*

¹⁴⁰ Momenteel doen zich overigens veranderingen voor in de sociale structuur in de Thaise maatschappij die voor de toekomst effect zullen hebben op de stedelijke ruimte. Zo is er een grote krimp in de gemiddelde huishoudensgrootte: van 6,2 in 1960 is zij gedaald naar 2,3 personen in 2005 (wat samenhangt met de verschuiving van huishoudens bestaande uit de traditionele, uitgebreide familie naar ééngesinshuishoudens) (Thongchai, 2007: 6). Deze ontwikkeling heeft te maken met de veranderende leefstijl (zie hoofdstuk twee) en brengt natuurlijk gevolgen voor de vraag naar woningen met zich mee. Een ander effect op de woningbehoefte zal de ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd zijn: in 2005 was nog geen 10% van de Bangkokianen ouder dan 60, maar de komende 25 jaar zal dit naar verwachting stijgen tot ongeveer 25%: "*Bangkok metropolitan region is moving to the aging society*" (Thongchai, 2007: 7).

¹⁴¹ De *floor area ratio* staat in direct verband met bouwhoogte, aangezien zij wordt berekend door de totale vloeroppervlakte (van alle verdiepingen van alle gebouwen) op een bepaald kavel te delen door de kavel oppervlakte.

¹⁴² Overigens heeft het instorten van de economie in 1997 grote gevolgen gehad voor de bebouwde ruimte van Bangkok. Volgens schattingen zijn er meer dan 100 grote gebouwen niet afgebouwd (zgn. 'see-through buildings', zie bijvoorbeeld afbeelding A-10). Meer dan 300.000 woonunits konden niet verkocht worden en staan verlaten aan de grenzen van Bangkok (Thongchai, 2007: 6).

¹⁴³ Dit sturen gebeurt vooral middels het Zoning Plan. Voor een uitleg van de werking daarvan zie bijvoorbeeld Nexus Property Consultants Co., Ltd., 2004: 12-15.

¹⁴⁴ Dit is opgenomen in het Land Use Plan conform het Bangkok Comprehensive Plan, zie afbeelding A-11.

plan has very little influence in shaping urban form. The plan advocates homogeneous segregated land uses yet Bangkok is characterised by mixed land use” (Koathien & Webster, 2000: 33).

Een kenmerk van Bangkok is dat zij geen eenduidig stadscentrum heeft waar de belangrijkste activiteiten geclusterd zijn. Rattanakosin (dit gebied wordt in de volgende paragraaf specifiek behandeld) is weliswaar van oudsher de stadskern (zie ook 2.2.2) en nog steeds het kloppende hart van de stad op cultureel, religieus, ceremonieel en toeristisch gebied; zij functioneert niet als stadscentrum omdat veel belangrijke stedelijke functies zich niet (meer) in dit gebied bevinden. Die functies zijn niet samengevoegd in één specifiek gebied: Bangkok is een stad die constant in ontwikkeling is, en de locatie van die belangrijke functies laat zich leiden door een goede bereikbaarheid. Waar dat in het verleden verschillende (uitvals-)wegen waren¹⁴⁵, lijkt de vestigingsplaats voor veel functies nu geleid te worden door het skytrain-traject en haar stations: “*Changes in built environment will be found on the large plots of land along the mass transit system*” (Thongchai, 2007: 10) (zie 5-7). Waar de twee BTS-lijnen kruisen – bij Siam Square – heeft zich een commercieel centrum ontwikkeld (zie 5-8). Verschillende shopping malls zijn met loopbruggen direct verbonden aan de stations, en ook elders in de stad is te zien dat shopping malls gevestigd zijn bij en aan stations. Maar ook in de op de auto gerichte suburbs zijn sinds de jaren '80 veel shoppingmalls verrezen. Naast moderne urbane en suburbane vormen zijn er echter ook nog veel traditionele vormen van retail aanwezig overal in de stad: shophouses, markten en straatventers zijn hier de belangrijkste.

Ook de kantorenmarkt in Bangkok kent geen eenduidig centrum (CBD). Waar de zakelijke dienstverlening zich voorheen verplaatste langs de belangrijkste wegen, lijkt het er nu op dat zij zich laat leiden door het openbaar vervoer: “... *the extending routes of metro is [are] becoming the new corridor of office buildings and apartment blocks*” (Thongchai, 2007: 10). Dit geldt daarmee ook voor de woningbouw in centraal Bangkok.

Huisvesting in Bangkok is er in alle denkbare hoedanigheden (zie ook A-14): traditioneel in houten huisjes, informeel in een zelfgemaakt ‘huis’, boven in een shophouse, in massale woningbouwprojecten van de overheid, rustig en vaak tot middelhoog in een *soi*, suburbaan in laagbouw, of juist midden in de stad in een *condominium*. Een trend die zich op de woningmarkt aftekent is dat er steeds meer gebouwd wordt voor één specifieke doelgroep, onderscheiden naar inkomensklasse (Wissink, 2004b: 41)¹⁴⁶. Ook in de moderne vormen van leisure in de stad is te zien dat niet alle leisure voor alle doelgroepen fysiek of financieel toegankelijk is¹⁴⁷. Deze leisure heeft zich veelal geclusterd op enkele plaatsen in de stad

Afbeelding 5-6: Alle typen bebouwing door elkaar

Bron: Danny Schipper.

Afbeelding 5-8: Bebouwing bij Siam Square

Bron: Kitty van der Pluijm.

5-7: De skytrain is leidend voor vestigingslocaties

Bron: Jan-Kees de Wit.

¹⁴⁵ Bijvoorbeeld Charoeng Krung Road (zie afbeelding A-12), en later Sukhumvit en Sathorn (A-13).

¹⁴⁶ Hierbij worden de lage inkomens overigens niet vergeten, ondanks dat de huizenmarkt vooral een privaat ontwikkelde markt is. Door het bouwen van grote, monotone overheidsprojecten wordt geprobeerd de armsten uit de slums te krijgen. Met wisselend resultaat: afgaand op de slums en de vele informele ‘huisjes’ daar, zijn er nog altijd veel mensen die een dergelijke woonomgeving, dicht bij de plek waar gewerkt wordt en in een hechte community, verkiezen boven een formele woning in een anonieme buurt en bovendien vaak ver weg van de arbeidsplek.

¹⁴⁷ Te denken valt hier aan de vele ‘clubs’ en ‘societies’ die Bangkok rijk is, maar ook aan bepaalde, exclusieve horeca of shopping malls met allerlei inpandige vormen van leisure (zoals fitness, een bioscoop of een kleine attractie).

(bijvoorbeeld in barstraten of complexen). Naast de commerciële vormen van leisure is er ook niet-commerciële leisure. Zo wordt er intensief gebruik gemaakt van de stadsparken¹⁴⁸. Ook traditionele vormen van leisure zijn nog altijd erg belangrijk voor de Bangkokianen, en zijn bovendien in de hele stad aanwezig en zichtbaar in het straatbeeld. In de *soi* zitten om te praten, te drinken of een te spelletje spelen – en vooral te eten: altijd en overal kan en gebeurt dit als sociale activiteit bij uitstek. Zie voor een impressie van de leisure-vormen in Bangkok A-15.

Uit bovenstaande kan geconcludeerd worden dat Bangkok een gesegmenteerde stad is: niet alle gebieden en functies zijn voor iedereen fysiek en financieel toegankelijk en bereikbaar¹⁴⁹. Tegelijkertijd bevindt de grote diversiteit aan functies, vormen en activiteiten zich er wel naast elkaar, aangezien er ruimtelijke menging van zowel functies als bebouwingsvormen is. Er is in Bangkok dus sprake van gemengde segmentering. Dit lijkt nog het minste het geval te zijn voor het erfgoed in de stad, waarvan de ruimtelijke vorm in de nu volgende paragraaf centraal staat.

§ 5.3 Beschrijving ruimtelijke vorm van erfgoed

In deze paragraaf staat een beschrijving van de ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok centraal. Al eerder (zie 4.3) is gesteld dat die beschrijving vanwege praktische redenen niet analytisch zal zijn. Met alle relevante informatie die voorhanden is, zal getracht worden een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van het erfgoed als object en haar neerslag in de ruimte. Dit beeld van deze sub-ruimtelijke vorm is nodig als achtergrondkader bij het verklaren van erfgoedpraktijken in de ruimtelijke vorm van Bangkok en voor een beter begrip van de ruimtelijke vorm van Bangkok.

5.3.1 Algemeen beeld van erfgoed

Om de ruimtelijke neerslag van erfgoed te kunnen bestuderen, is het allereerst noodzakelijk helder te krijgen wat in Bangkok verstaan wordt onder erfgoed. Het Aziatische denken over erfgoed is namelijk tegenovergesteld aan het westerse denken (zie daarvoor hoofdstuk twee) (Davies, 03-03-2008; Yongtanit, 24-03-2008 / 18-04-2008). Waar het westen het belang van het fysieke aspect vooropstelt, gaat het in Azië over de geest – het a-fysieke – van de plek. Oorspronkelijk beschouwen Thai wat oud is als iets slechts (Davies, 03-03-2008). Dit heeft natuurlijk te maken met merit making, waarbij het doen van goede dingen goed is voor het *kharma*. In het bijzonder met betrekking tot de religie: “*keeping the religion is not keeping the temple but building a new one*” (Yongtanit, 18-04-2008). Een nieuw bouwwerk in plaats van het oude zal dan groter, mooier en beter zijn – resulterend in meer merit. Een andere reden waarom er van oorsprong weinig oude structuren aangetroffen kunnen worden heeft te maken met de bouw zelf. Door het gebruik van hout als bouw materiaal kunnen veel bouwwerken niet ouder worden dan ongeveer 40 jaar (Chapman, 25-03-2008; Yongtanit, 18-04-2008).

Ten tijde van de People’s Party (zie 5.2.1) is de eerste officiële regelgeving voor erfgoed van kracht geworden. In 1961 is de ‘Act on Ancient Monuments, Antiques, Objects of Art and National Museums’ ingesteld. Volgens deze wet is een ‘ancient monument’ “*an immovable property which, by its age or architectural characteristics or historical evidence, is useful in the field of art, history or archaeology*”¹⁵⁰. De ‘Regulations for Monument

¹⁴⁸ Hoewel het aantal stadsparken op twee handen te tellen is, oogt Bangkok toch als een groene en natuurrijke stad. Dit komt door het water en de bomen in de stad, maar zeker ook door de braakliggende plots. Door de vele (her-)ontwikkelingen, speculaties en vertraagde bouwprojecten zijn die overal in Bangkok te vinden; óók op de toplocaties langs de BTS-lijnen.

¹⁴⁹ De manier van wegenontwikkeling draagt hier nog eens aan bij. Wegen worden namelijk privaat aangelegd en dus individueel, van geval tot geval – met als risico dat er selectieve verbindingen ontstaan (Wissink, 2004b: 38). Dit in plaats van publieke wegen die integraal / volgens een plan aangelegd worden om de *hele* samenleving te bedienen.

¹⁵⁰ Een ‘ancient’ monument is niet per sé oud om toch waardevol te zijn: de karakteristieken die voor erfgoed van belang zijn, zijn ouderdom, karakter van het gebouw, geschiedenis van het gebouw, of een religieuze, culturele of koninklijke / politieke betekenis (Trungjai, 31-03-2008). Maar: “*The FAD began with a mindset of preserving monuments, palaces, and temples; very old. They didn’t care much about modern architecture, even though they’re more than 50 years old*” (Pirasri, 07-04-2008). In de praktijk komt het er dus wel op neer dat het FAD het belang van een gebouw voornamelijk beoordeelt op ouderdom, vooral omdat dit het gemakkelijkste is (Vasu, 21-04-2008). Want beoordeling op ouderdom is het minst subjectief; zowel Vasu (21-04-2008) als Yongtanit (18-04-2008) merkten namelijk op dat de beoordeling van monumenten erg subjectief is. Uiteindelijk bepaalt de directeur-generaal van het FAD over een monumenten-status (Vasu, 21-04-2008).

Conservation' (1985) van het Fine Arts Department (FAD)¹⁵¹ zijn belangrijk voor de omgang met monumenten. Het definieert 'conservation' als "*the act of keeping and maintaining a monument in order to retain its values*" (Wimonrart & Yukio, 2006: 4). De officiële statuten komen dus wel degelijk in de buurt van wat eerder in deze thesis gedefinieerd is als erfgoed (ruimtelijke historische structuren die bewust behouden en beschermd worden, zie 2.3) en zijn verwant aan de internationaal dominante opvattingen over erfgoed – maar zij komen niet overeen met de traditionele visie vanuit de Thais-Boeddhistische cultuur. Die 'oude' Thaise opvatting over erfgoed is momenteel echter wel aan het veranderen richting de meer westerse benadering van erfgoed¹⁵² (Yongtanit, 18-04-2008; Chapman, 25-03-2008) – vooral onder invloed van internationale gedachte(wisselinge-)n hierover.

Niet alle bouwwerken die in Bangkok (Thailand) aangetroffen kunnen worden of aangemerkt zijn als erfgoed zijn gebouwd in een typisch Thaise bouwstijl. Zo zijn er bijvoorbeeld ook tempels in Chinese stijl¹⁵³ (Chatvichai, 03-04-2008). Dit is mogelijk omdat de Thaise samenleving gewend is aan menging en het opnemen van nieuwe invloeden¹⁵⁴. Bovendien zijn Thai over het algemeen erg *open-minded*, met als resultaat invloeden van andere culturen (Tip, 06-03-2008). Deze culturele eigenschappen zorgen ervoor dat ruimtelijke discoursen erg vloeibaar zijn: "*Places often have several names which persist in common usage (formal and informal; royal and common), serving different interests with contradictions left in play*" (Dovey, 2001: 269). Naast de Chinese is met name ook de Europese stijl zichtbaar in belangrijke monumenten (zie bijvoorbeeld A-16), vooral omdat de machtselite sterk georiënteerd was op het westen in de tijd dat veel toevoegingen aan de ruimte zijn gedaan (in de periode van modernisering).

De (gepropagandeerde) drie-eenheid van de waarden 'natie, religie, koning' maakt een romantische opvatting van erfgoed dominant in Thailand. Dit is zichtbaar in het feit dat paleizen en tempels er het meest belangrijke erfgoed vormen¹⁵⁵ (Davies, 03-03-2008; Yongtanit (2007): 360). In overheidsbeleid om de Thaise cultuur, religie en historisch bewustzijn te promoten, speelt het oude en koninklijke machtscentrum van Krung Thep dan ook een grote rol (Askew, 2002: 284). Conservering van Rattanakosin is daarmee onderdeel van de officiële opvatting van het 'Thai-zijn' geworden, wat gebaseerd is op een "*historical narrative of cultural, territorial and royal dynastic continuity*"¹⁵⁶ (Askew, 2002: 284). Hiermee wordt aan erfgoed een culturele betekenis gegeven (zie 2.4.1); erfgoed hangt dan direct samen met cultuur als "... *simply the ensemble of stories we tell ourselves about ourselves*" (zie 2.4.1). De Thaise historie en de daaraan verbonden drie-eenheid natie, religie, koning worden echter – zoals later in deze thesis nog duidelijker zal worden – gedeeltelijk gepropagandeerd en daarmee van bovenaf opgelegd¹⁵⁷. Omdat erfgoedconservering direct gekoppeld is aan de officiële opvatting van de Thaise cultuur, speelt erfgoed dus tevens een belangrijke rol om nationale gedachten te manipuleren (zie 2.4.3); daarmee is het een machtsmiddel.

5.3.2 Krung Rattanakosin

In heel Bangkok zijn door het FAD 189 monumenten geregistreerd¹⁵⁸. Het belang van tempels als erfgoed blijkt uit het feit dat meer dan 100 van die monumenten tempels zijn (Vasu, 21-04-2008). Van alle 189 nationale

¹⁵¹ Het FAD is als departement onder het Ministerie van Cultuur officieel het meest invloedrijke orgaan voor conservering. Zij is o.a. verantwoordelijk voor (nieuwe) regelgeving, onderzoek en benoeming van monumenten, uitvoering en controle.

¹⁵² "*That the inner area of Bangkok is enhanced as a physical artefact by recent conservation regulations suggests something about changing values in Thai society in keeping something of the past in the wake of modernity*" (Askew, 1993: 2).

¹⁵³ Chinezen vormen namelijk al vele eeuwen een belangrijke groep in Thailand, die op verschillende gebieden veel invloed heeft – zo ook op de architectuur (Chatvichai, 03-04-2008; Askew, 2002).

¹⁵⁴ "... *the [Thai] culture is characterized by a remarkable capacity to absorb new ideas, beliefs, names and meanings without displacing existing ones*" (Dovey, 2001: 269). Dit zorgt ervoor dat in verschillende lagen verschillende waarden of kenmerken domineren, zoals Thais / westers; traditioneel / modern; autoritarisme / democratie; en bijvoorbeeld geërfde macht / macht verkregen uit *merit* (idem).

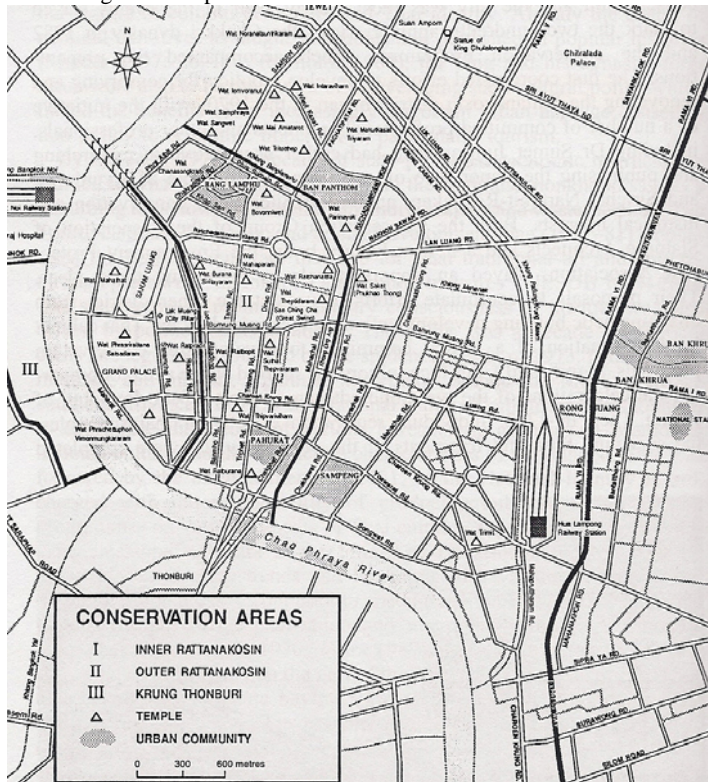
¹⁵⁵ "*Since much Thai heritage conservation stems from either religious belief or the king's activity, it is obvious that most registered monuments are either temples or works related to the monarch*" (Yongtanit, 2007: 360).

¹⁵⁶ Dit 'typisch Thaise' erfgoed wordt ook wel '*Moradok Thai*' genoemd: de fysieke structuren die herinneren aan de Thaise geschiedenis van de eerste vijf Rama's.

¹⁵⁷ De "we" in het citaat "... *simply the ensemble of stories we tell ourselves about ourselves*" correspondeert dus niet volledig met de werkelijkheid waarin de dominante machtsgroepering top-down nationale herinneringen creëert (2.4.3).

¹⁵⁸ Het FAD onderscheidt vier niveaus van monumenten: 1. National treasures; 2. Most important cultural properties; 3. Important cultural properties; 4. Conservation monuments (Vasu, 21-04-2008). De eerste drie zijn van nationaal belang, de vierde lokaal. Monumenten van de eerste drie niveaus zijn geregistreerd, wat betekent dat ze officieel aangekondigd zijn in de State Gazette. De eigenaar krijgt in dat geval

Afbeelding 5-9: Tempels in Rattanakosin

Bron: Askew, 2002: 290.

monumenten in Bangkok bevinden zich er ongeveer 100 in Rattanakosin. Afbeelding 5-9 geeft een indruk van de dichtheid aan tempels in het binnenste deel van Rattanakosin¹⁵⁹. Omdat bij onderzoek naar erfgoed in Bangkok Rattanakosin direct en volledig de aandacht naar zich toe trekt vanwege de enorme hoeveelheid aan historiciteit (vooral vergeleken met de rest van de stad waar – zoals al eerder vermeld (1.3) – bijna geen sporen van ouderdom aangetroffen kunnen worden) zal in deze subparagraaf ingegaan worden op dit gebied.

Zoals in 5.2.1 al beschreven, is vanaf de oprichting van de Chakri dynastie en de stichting van Krung Thep Rattanakosin al vervlochten met de monarchie¹⁶⁰ en met religie¹⁶¹. Voor Thai heeft zij dan ook een heilige status en fungeert niet eens als spiegel van de Thaise identiteit, volgens Ajarn Tip *is* zij de Thaise identiteit (Tip, 06-03-2008). Er zijn veel historisch belangrijke structuren zoals paleizen, tempels en heiligdommen, maar ook private winkels en bruggen te vinden (Yongtanit, 1997: vii)¹⁶² en de belangrijkste monumenten van de stad bevinden zich er. Circa 40% van het land van het

binnenste gedeelte van Rattanakosin¹⁶³ bestaat uit historische en religieuze plaatsen (Bangkok Post). Rattanakosin heeft vanwege haar cultureel belang een speciale status, die officieel is vastgelegd in het BMA Zoning Plan conform het Comprehensive Plan: zij is benoemd tot ‘National Identity and Cultural Conservation Zone’ (zie A-11). Bij kabinetsbesluit is in 1976 een comité opgericht¹⁶⁴ (hier te noemen: Rattanakosin Committee) dat waakt

een brief dat hij een nationaal monument bezit en verantwoordelijk is voor het onderhoud en dat de status van het monument gelijk moet blijven (in goede conditie). Eventueel kan binnen 30 dagen bezwaar worden aangetekend. De lokale monumenten worden alleen op een lijst geplaatst door het FAD (‘listen’) en niet officieel bekend gemaakt; de eigenaar wordt dan ook niet aangeschreven (idem).

¹⁵⁹ Helaas bestaat geen kaart of ander overzicht van de lokalisering van deze monumenten.

¹⁶⁰ “From its inception as the seat of the Chakri dynasty, the royal capital of Krung Thep was the pre-eminent focus of the monarchy’s legitimizing symbols and rituals” (Askew, 2002: 286).

¹⁶¹ Zo betekent ‘Rattanakosin’ letterlijk ‘Toevluchtsoord van de Smaragde (Emerald) Boeddha’ (BMA, 2003: 69) en heeft iedere koning een eigen wat in Rattanakosin (Tip, 06-03-2008).

¹⁶² Volgens de BMA (2003: 68) spelen daarnaast ook de stadsmuren en slotgrachten een belangrijke rol in de geschiedenis van de natie – hoewel geen van Bangkoks forten en muren ooit gebruikt is als verdedigingswerk (BMA, 2003: 71).

¹⁶³ Rattanakosin is beleidsmatig opgedeeld in drie gedeelten (zie afbeelding A-17): Inner - (1,8 km², binnen de eerste kanaalring), Outer Rattanakosin (2,3 km², binnen de tweede kanaalring) en de Thonburi Sub-area tegenover Rattanakosin (1,7 km²) en in totaal beslaat zij 5,8 km² (ONEP, 2004: 35).

¹⁶⁴ Na vele naamsveranderingen heet dit comité sinds 1998 officieel het ‘Committee for the Conservation and Development of Krung Rattanakosin and the Old Towns’. Het valt direct onder de vice-premier die voorzitter is; secretariaat is het ONEP (Office of Environmental Policy and Planning). Verder worden ieder ministerie en de BMA in het comité vertegenwoordigd, en daarnaast zijn er nog zes zetels voor experts (op het gebied van architectuur, planning, cultuur, milieu, etc.) (Rachavadee, 23-04-2008) (volgens Pirasri (07-04-2008) zijn de leden allemaal oude en machtige mannen en is het moeilijk om lid te worden). In het comité is geen inbreng vanuit het lokale niveau (communities zijn bijvoorbeeld niet vertegenwoordigd), waardoor het erg top-down werkt (Yongtanit, 04-03-2008). Het comité is erg machtig (Yongtanit, 04-03-2008; Pirasri, 07-04-2008; Rachavadee, 23-04-2008) al lijkt er over de precieze macht en verhoudingen onduidelijkheid te zijn. Volgens de meeste geïnterviewden kan het comité de BMA passeren (o.a. Pirasri; Rachavadee), maar volgens Prasong (expert-lid van het comité) is dit (natuurlijk) niet het geval: “The Committee doesn’t have authority, so the BMA cannot be pushed to implement. The Committee has no power, we cannot force the local agency” (Prasong, 24-04-2008). Officieel is het comité onafhankelijk (o.a. Prasong, 24-04-2008), maar in de praktijk kan zij wel veel samenwerken met de BMA omdat ze dezelfde visie delen (Pirasri, 07-04-2008): “The vision of the Committee on Rattanakosin is to stop the developments. Extending the beauty of Rattanakosin” (Prasong, 24-04-2008), wat volgens Yongtanit (04-03-2008) neerkomt op “just one reason to talk about conservation. They only pay attention to the physical development (without mentioning the social, cultural or even economic”.

over de ruimtelijke kwaliteit van Rattanakosin en verantwoordelijk is voor beleid ten aanzien van conservering en ontwikkeling in het gebied¹⁶⁵ (ONEP, 2004: 32). Dit doet zij vooral middels het door haar opgestelde Masterplan voor Rattanakosin¹⁶⁶.

Over erfgoedconservering buiten deze conservation zone is weinig bekend, maar zij richt zich vooral op oude tempels en oude markten (Sakeson & Surasak, 02-04-2008).

De administratieve BMA districten komen niet overeen met de grenzen van het historische gebied van Krung Rattanakosin, waardoor het niet mogelijk is een beschrijving te geven van kwantitatieve gegevens die verder gaat dan het aantal mensen dat er leeft en werkt; dit zijn er ongeveer 200.000 (Bristol, 2007: 3)¹⁶⁷. Twee historische indrukken van het gebied kunnen echter wel beschreven worden. Allereerst een beschrijving van de Franse architect en ambtelijk inspecteur Lucien Fournereau die in 1892 Bangkok bezocht: *“Here then we are fully in the Royal city; we see it unfold its magical scenery, without a disparate spot, only with the regret that the whole of Bangkok is not like this: what a sight! ... this dream of azure and gold, which the most delicate brush could not depict in its exquisite details ...”* (Fournereau, 1998: 56). En een krantenartikel over Rattanakosin van 81 jaar later: *“The population explosion has caused overcrowding, the city’s air is being increasingly polluted by automobile exhaust fumes, the water in the river and canals has become polluted and putrid with the dumping of refuse into it. Even more disastrous is the tolerance of defilement to the beauty of the city by neglect in the maintenance of its arboreal verdure and shade allowing trees lining the roads to die or to be shorn, affecting their natural beauty, and allowing the vandalising of architectural treasures as well as objects of arts, the handiwork of our forebears”* (Bangkok Post, 11-02-1973).

Wellicht zijn deze beschrijvingen niet objectief, maar binnen een eeuw is veel veranderd in Rattanakosin. In de tijd van Fournereau regeerde Rama V. Het was de tijd dat Bangkok nog niet veel groter was dan de drie kanaalringen en de koning als absolute monarch het onbetwiste hoofd van het land en de religie was, waarbij het koninklijk gebied Rattanakosin als stralend middelpunt fungeerde¹⁶⁸. Rama V was uit op modernisering en van een gebied dat louter draaide om het koningshuis¹⁶⁹, transformeerde het tot (werk-)locatie voor de regering (Doosadee, 1992: 16). Paleizen werden overheidsgebouwen en moderne elementen werden toegevoegd aan de ruimte. De (geforceerde) omschakeling van een absolute monarchie naar een constitutionele democratie gaf ook Rattanakosin een andere, minderwaardige, betekenis. Na de coup van 1957 verslechterde de staat van het erfgoed nog verder¹⁷⁰ (Karin, 2005: 4). De voortdurende modernisering, industrialisering en groei van Bangkok deden het overige en resultaat was een deplorabele staat van de oude binnenstad in de jaren '70. Vanuit de samenleving stond toen een groep¹⁷¹ op die haar zorgen uitte over het verdwijnen van het culturele erfgoed in Thailand en pleitte voor conservering van Rattanakosin¹⁷² (Yongtanit, 24-03-2008; Prasong, 24-04-2008). Hieruit is het eerste

---

¹⁶⁵ Het feit dat in Bangkok, een stad met een slechte planningstraditie, *zoning* regels van kracht konden worden, heeft veel te maken met het grondbezit in dit gebied; dit is grotendeels in handen van de overheid of kroon (CPB) (Askew, 2002: 284-285). Maar het heeft natuurlijk ook te maken met het prestige van de monarchie, dat belangrijk was voor het creëren van eenheid onder de doorgaans verdeelde en strijdende bureaucraten (idem).

¹⁶⁶ In dit Masterplan zijn verschillende deelprojecten geformuleerd, welke de BMA moet implementeren (en bekostigen). Uitvoering van de deelprojecten verloopt, ondanks de macht en status van het comité, moeizaam. Dit heeft te maken met het grondbezit en de verhoudingen tussen de partijen (Pirasri, 07-04-2008) en met de eenzijdige focus op de esthetiek van de ruimte zonder alle stakeholders in de plannen te betrekken (Yongtanit, 18-04-2008).

¹⁶⁷ Khet Phra Nakhon is één van de 50 gemeentelijke districten. Dit district beslaat heel Inner en Outer Rattanakosin plus een noordelijk deel tot aan de derde ring van Rattanakosin (het gedeelte tussen Chao Praya en Ratchadamnoen Rd. (zie A-18). Daarmee zijn gegevens van dit district nog het meest bruikbaar om een indruk van Rattanakosin te krijgen: in 2008 telde zij 62.966 inwoners op in totaal 5,54 km². Daarmee had zij een gemiddelde dichtheid van 11.374 personen per km², die woonden in 18.433 huizen (Bureau of Registration Administration, 2008). In 1993 (het oudste jaartal waar statistische gegevens over te verkrijgen zijn) had het district overigens nog 89.076 inwoners (idem). Een forse afname van 26.110 in slechts 15 jaar.

¹⁶⁸ Zie 5.2.1 voor een uitgebreidere historische beschrijving.

¹⁶⁹ Zo woonden er zelfs bijna alleen mensen die in relatie stonden tot de koninklijke familie.

¹⁷⁰ Door de nieuwe machtshebbers werd namelijk geprobeerd de maatschappij afstand te laten doen van het Boeddhistische principe van ‘contentment’ (genoegzaamheid), wat moderniseringsprocessen moest bevorderen maar daarmee ook leidde tot verval van erfgoed (Karin, 2005: 4). Tegelijkertijd werd overigens wel geprobeerd het koningshuis weer in ere te herstellen en de nationale eenheid aan te wakkeren.

¹⁷¹ SCONTE: society for conservation of natural treasure and environment; vooral academici en voormalig ambtenaren (Yongtanit, 24-03-2008).

¹⁷² Hiermee was zij de eerste speler in het veld die in Thailand bewustwording creëerde rondom erfgoedconservering.

conserveringbeleid voor het gebied ontstaan¹⁷³. Dit betekende voor Inner Rattanakosin onder andere een verbod op bepaalde industrie en een bouwverbod voor alle soorten woongebouwen; regulatie van commerciële activiteiten en stimulatie van traditioneel Thaise en culturele activiteiten; vaststelling van een bouwhoogtelimiet van 16 meter en bepaalde vloer-oppervlakte verhoudingen; bevordering van behoud, renovatie, het visuele landschap en open ruimten; en ‘opschoning’ van het gebied (ONEP, 2004: 38-39). Later zijn de regels uitgebreid en aangescherpt en is ook voor Outer Rattanakosin en het Thonburi-gebied conserveringsbeleid ontwikkeld¹⁷⁴. De viering van het 200-jarig bestaan van Krung Thep in 1982 vormde voor de overheid de perfecte aanleiding de conservering van Rattanakosin naar een hoger plan te tillen en het gebied mooier te maken – want de Thaise cultuur inclusief haar koninklijke aspecten¹⁷⁵ moest vooral gepresenteerd worden als *mooi*. Het Rattanakosin project was dan ook voornamelijk gericht op het creëren van een visueel pronkstuk van culturele monumenten en esthetisch aangename vergezichten (Askew, 2002: 285)¹⁷⁶. De esthetische beleving van historiciteit (zie 2.4.1) is – na de culturele betekenis van erfgoed en haar rol als machtsmiddel om gedachten te manipuleren – dus de derde rol van erfgoed in het conserveringsbeleid.

In toenemende mate is het conserveringsbeleid en daarmee Rattanakosin zich gaan richten op internationaal toerisme¹⁷⁷ (Askew, 2002: 285), waarmee duidelijk getracht wordt een vierde betekenis van erfgoed te benutten: erfgoedtoerisme of -recreatie (zie 2.4.2)¹⁷⁸. “*And now again, Thai are used to using culture for other purposes, like tourism. Tourism plus nationalism and propaganda are the worst thing you can do to culture*”¹⁷⁹ (Chatvichai, 03-04-2008). Hiermee werd Rattanakosin ook op economisch gebied interessant voor de overheid, waarmee erfgoed tevens een rol is gaan spelen als instrument in de economische ontwikkeling (zie 2.4.2)¹⁸⁰. Ook voor de ruimtelijke vorm van tempels heeft de ‘toeristificering’ van Rattanakosin gevolgen: de historische bebouwing wordt in sommige gevallen (in het bijzonder bij de rijke, commerciële, ‘attractie-tempels’ zoals Wat Pho) opgeofferd aan vercommercialisering van de ruimte binnen het tempelcomplex (Pirasri, 07-04-2008)¹⁸¹. De symbolische kracht die schuilt achter de conserveringspraktijken van Rattanakosin rust dus op een verering van de (volgens de Thaise cultuur) traditionele koninklijke stedelijkheid; tegelijkertijd reflecteren die praktijken westerse trends in het inzetten van erfgoed als ontwikkelingsinstrument voor en ter promotie van steden. Het esthetische denken dat hiermee gepaard gaat wekt daarbij een beeld van ruimte op dat lijkt op het dominante westerse stedelijk erfgoed-paradigma – wat getypeerd wordt door een abstracte, gedecontextualiseerde plaatsing van een visueel decor en sfeer (Askew, 2002: 291); vergelijk de (evocatieve) binnenstad als ‘toeristisch-recreatief product’ die met behulp van een symbooleconomie visueel geconsumeerd wordt (zie 2.6).

Waar vroegere conserveringspraktijken in Thailand zich hooguit richtten op een enkel gebouw, richt zij zich nu in Rattanakosin op een stedelijke ruimte (Wimonrart & Yukio, 2006: 4). Hiermee verschuift de focus van een object naar een gebied. Maar hierin schuilt een gevaar: “*Critics argue that the overall concept of the plan appeared to remove the ‘liveliness and soul’ from Krung Rattanakosin and turn this old living city into a dead historical park*” (Karin, 2005: 6).

---

¹⁷³ Een Kabinetsbesluit uit 1978 voor tijdelijke overheidscontrole op bouwplannen van overheidsgebouwen, gevolgd door een Kabinetsbesluit uit 1981 dat grondgebruik-regels instelde voor Inner Rattanakosin en locaties aan de Chao Praya op de Thonburi-oever (ONEP, 2004: 37-38).

¹⁷⁴ Voor de Thonburi Sub-area zijn de regulaties overigens slechts beperkt, zij gaan vooral over bouwhoogte-limieten.

¹⁷⁵ Het koppelen van koninklijke ceremonies aan de conserveringsprojecten zorgde voor een hernieuwde en versterkte associatie van Bangkok met de monarchie (Peleggi, 2002: 54).

¹⁷⁶ Volgens de BMA: “*The conservation of Rattanakosin focuses on maintaining its uniqueness, restoring the beauty of the city, opening up spaces and creating scenery for the public recreation*” (BMA, 2000).

¹⁷⁷ Ten aanzien van deze ambitie is een tegenstrijdigheid in het beleid voor Rattanakosin haar slechte bereikbaarheid. Door haar ligging aan het water is zij natuurlijk wel goed per boot bereikbaar, maar zowel met de auto als met railverbindingen schiet de bereikbaarheid ernstig tekort – en de overheid lijkt geen verbeterplannen te hebben (verder dan een suggestie tot het aanleggen van een railverbinding, wat een ingrijpende fysieke ingreep is, heeft het nooit mogen komen). Terwijl Rattanakosin niet alleen een woon- en werkgebied is voor veel Thai, maar vooral ook veel toeristen dient aan te trekken.

¹⁷⁸ Wat zich hier onder meer uit in de vele Engelstalige informatie- en voorlichtingsborden en andere propaganda en in de musealisering van (voormalige) koninklijke paleizen of transformatie tot toeristische attractie gekoppeld aan nostalgie (wat overigens volgens Peleggi (2002: 56) in veel (voormalige) monarchieën een veelvoorkomend fenomeen is).

¹⁷⁹ Hierbij refererend aan de Thaise natie-vorming van de People’s Party (zie bijvoorbeeld Askew, 2002: 45-47).

¹⁸⁰ En hiermee werd Bangkok neergezet als een (toeristisch-recreatief) product en erfgoed (specifiek: Rattanakosin) gebruikt ter promotie van dat product (zie 2.4.2 en 2.6.3).

¹⁸¹ Denk bijvoorbeeld aan het bij- of aanbouwen van een winkel, massage-salon of museum.

Het lijkt erop dat de balans in Rattanakosin te ver is doorgeslagen naar conservering: “*It is weird that the ... Conservation Area has to be like around 1782 and they forgot to take into account the last 200 years and all its developments*” (Pirasri, 07-04-2008). En: “*It [Rattanakosin] is not an open air museum, it’s a living city, it’s a historical city with a long history, but we should also continue it for the future*” (Vasu, 21-04-2008). Het beeld dat de overheid heeft van Rattanakosin en uit wil dragen, sluit niet aan bij de actuele werkelijkheid waarin in die ruimte ook mensen een rol spelen¹⁸². Het conserveringsbeleid mag dan wel gericht zijn op een hele ruimte; zij kijkt alleen naar losstaande ruimtelijke elementen daarin¹⁸³. Zo gaat conservering van erfgoed ten koste van de bewoners, communities en andere ruimte-gebruikers op lokaal schaalniveau.

Wanneer alle conserveringsplannen bovendien uitgevoerd hadden kunnen worden¹⁸⁴, had Rattanakosin er nog meer ‘opgeschoond’, gerenoveerd en *gestyled* uitgezien dan nu (al) het geval is. Echter, interpretatie van de ruimte en meningen over het conserveringsbeleid voor Rattanakosin zijn natuurlijk altijd relatief: hoe Rattanakosin gezien en ervaren wordt, is afhankelijk van de persoon, gezichtspunt, sociale status, et cetera. Bijvoorbeeld: “*rich people don’t want to live there because it’s dirty and there is no possibility for car parking. The government sees it as a living museum where people perform their traditional activities...*” (Chapman, 25-03-2008). Dit maakt het scheppen van een eenduidig, objectief beeld van de ruimtelijke vorm van erfgoed precair.

§ 5.4 Conclusie

Dit hoofdstuk brengt uiteindelijke beantwoording van de onderzoeksvraag een grote stap dichterbij. Hier kan immers antwoord gegeven worden op de vraag ‘*Wat is de ruimtelijke vorm van Bangkok, en wat is de ruimtelijke vorm van haar stedelijk erfgoed?*’. Nu is niet alleen bekend wat de ruimtelijke vorm van Bangkok en haar erfgoed zijn, maar kan ook de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok begrepen worden – om dit in hoofdstuk zeven uiteindelijk door te trekken in de conclusie.

In de ruimtelijke ontwikkeling van Bangkok heeft infrastructuur altijd een leidende rol gespeeld. In de tijd dat Bangkok een waterstad was, waren de klongs bepalend voor stedelijke ontwikkeling. Toen de weg de klongs verving en dominant werd, vonden nieuwe stadsontwikkelingen plaats: aanvankelijk waren vooral de (radiale) uitvalswegen sturend voor stadsuitbreidingen, later werd daarnaast (auto-)bereikbaarheid in de stad bepalend voor vestigingslocaties. Bangkok heeft geen eenduidig, gefixeerd centrum en de populairste vestigingslocaties verschoven daardoor in de tijd mee met nieuwe infrastructuur-ontwikkelingen. Daarmee kent Bangkok een mengvorm tussen een axiale - en een op meerdere kernen gebaseerde groei. Nu de skytrain een belangrijkere rol lijkt te krijgen in de stad, is te zien dat de rails de dominantie van de weg als sturende factor in de ruimtelijke ontwikkeling overneemt. De ruimtelijke vorm van de stad is in functies, vormen en activiteiten gemengd; maar niet alle segmenten zijn voor iedereen bereikbaar en toegankelijk. Een uitzondering hierop vormt erfgoed. Zij bevindt zich vooral in het specifieke gebied Rattanakosin en beleid is er juist op gericht zoveel mogelijk mensen haar schoonheid te laten zien.

De concentratie van het erfgoed in Rattanakosin hangt samen met de betekenis die zij vanaf haar stichting al heeft gespeeld en die van bovenaf wordt gebruikt voor het creëren van een nationaal verhaal over de Thaise cultuur en identiteit. Vanwege de waarde die aan dit verhaal wordt gehecht, worden vooral paleizen en tempels beschouwd als erfgoed: zij dragen dat verhaal uit en legitimeren de onlosmakelijke drie-eenheid ‘natie, religie, koning’ en daarmee de rol van de koning in de samenleving. De koning heeft zijn vooraanstaande positie te danken aan veel merit, wat bevestigd en versterkt wordt door de bouw van veel (koninklijke) tempels en uitgedragen wordt door conservering van de koninklijke bouwwerken (paleizen en tempels).

Andere bouwwerken, die veelal niet van steen maar juist van hout werden gebouwd, zijn daarbij minder duurzaam omdat de manier van bouwen (hout) zorgt voor een maximale ouderdom van ongeveer 40 jaar en de slechte ondergrond en terugkerende wateroverlast in deze delta van de Chao Praya bouwwerken kwetsbaar maken. Maar

---

¹⁸² “*Interesting is that the vision of the [Rattanakosin] Committee and the BMA on the history there is much romanticized, with open and green spaces. That was never here. The residents tried to fight their vision of history: a local history which is totally conflicting with the BMA-vision*” (Pirasri, 07-04-2008). Er is hier dus duidelijk sprake van een conflict tussen door van hogerhand opgelegde herinneringen en de genegeerde herinneringen van ondergeschikten (zie 2.5).

¹⁸³ “*In Rattanakosin it’s just about saving objects and artifacts*” (Chapman, 25-03-2008).

¹⁸⁴ De economische crisis van 1997 heeft wat dat betreft veel roet in het eten gegooid (zie Karin, 2005: 6).

ook de Boeddhistische regel van het merit maken heeft invloed op de kleine hoeveelheid erfgoed in heel de stad. Wanneer een tempel geen specifieke koninklijke betekenis heeft, zal zij namelijk in een streven naar meer merit juist vervangen worden door een verbeterde versie ervan. Volgens de oorspronkelijke Thaise opvatting ontleent erfgoed namelijk niet haar betekenis aan het fysieke aspect, maar juist aan de geest van de plek.

De ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok reflecteert de gecreëerde Thaise cultuur en legitimeert de centrale positie van de koning in de natie en religie. Het uitdragen van dit verhaal door Rattanakosin wordt daarnaast gebruikt als economisch instrument om toerisme aan te trekken. Hiervoor wordt de esthetiek vooropgesteld en wordt erfgoed daarmee getransformeerd in een visueel decor en sfeer vol symboliek. Dit maakt erfgoed in Bangkok (Rattanakosin) tot een postindustrialistisch product.

Het conserveren en 'opschonen' van dit gebied reflecteert de verandering richting een bredere opvatting van erfgoed (van een object naar een gebied), maar zorgt er voor dat de genius loci dreigt te verdwijnen: de lokale ruimtegebruikers worden het slachtoffer van zo'n 'levend museum'.

In het nu volgende hoofdstuk zullen casussen aantonen dat erfgoedconservering in Bangkok een praktijk is met meerdere – en achterliggende – betekenissen en dat (daardoor) de ruimtelijke vorm van erfgoed kwetsbaar en om veel verschillende redenen betwistbaar is.

HOOFDSTUK ZES De Casussen als Verklaring

§ 6.1 Inleiding

Nu de theoretische kaders en de ruimtelijke vorm van Bangkok en haar erfgoed beschreven zijn, zal in dit empirische hoofdstuk gezocht worden naar verklaringen voor de ruimtelijke vorm van Bangkoks erfgoed¹⁸⁵ en daarmee voor de ruimtelijke vorm van de stad als geheel. Zoals in hoofdstuk drie gesteld is, dienen ruimte en ruimtelijke vorm relationeel benaderd te worden en zijn zij het product van associaties die actoren aangaan met instituties en dingen. Bij de verklaring van ruimtelijke vorm spelen associaties dan ook een cruciale rol (zie 3.6.2). Om deze associaties en daarmee de ruimtelijke vorm te onderzoeken, wordt daarom op zoek gegaan naar controverses – zoals volgt uit de paragrafen 3.7.2 en 4.4. Dit gebeurt door casussen te onderzoeken (zie 4.5). Aan de hand daarvan kan uiteindelijk de laatste deelvraag van dit onderzoek beantwoord worden:

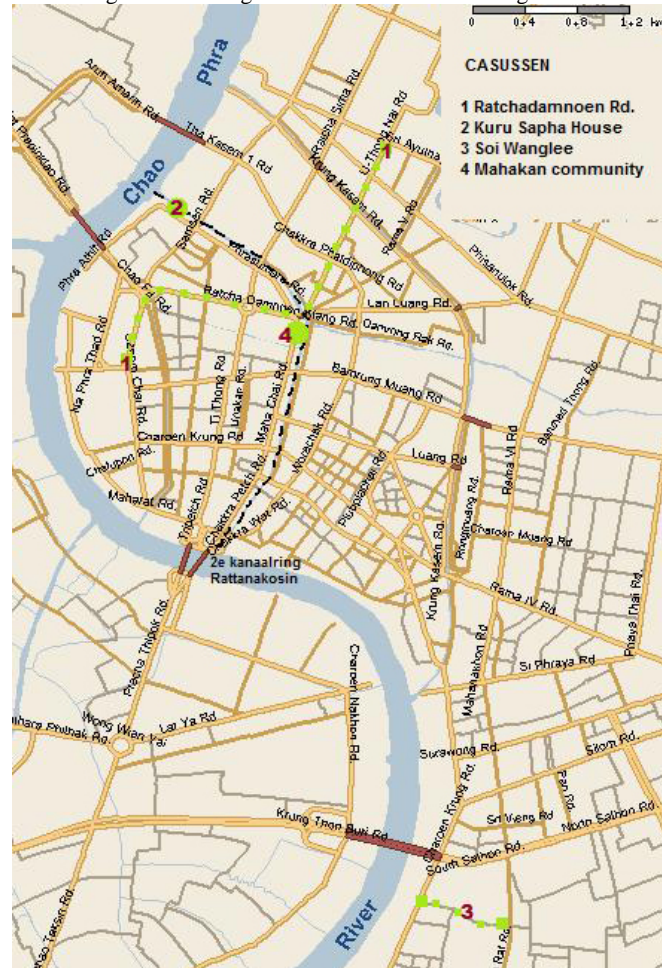
Hoe kan de ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok verklaard worden?

De resultaten van dit hoofdstuk zullen samen met de conclusie van het vorige empirische hoofdstuk tot beantwoording van de vraagstelling van dit onderzoek leiden (hoofdstuk 7).

De casussen die in dit hoofdstuk centraal staan dienen als middel om de ruimtelijke vorm van Bangkoks erfgoed te verklaren. Analyse ervan zal een beter beeld verschaffen van de controverses die zich in Bangkok afspelen met betrekking tot erfgoed en van de daarin betrokken actoren, instituties en dingen. Uiteindelijk doel is te begrijpen welke associaties de voor erfgoed belangrijke actoren zijn aangegaan en welke rol dat heeft gespeeld in de ontwikkeling van de betwiste casus.

Het model waarin dit casuonderzoek vorm heeft, is als volgt: de stad Bangkok dient in dit onderzoek als studiegebied voor meer begrip van haar ruimtelijke vorm en een sub-ruimtelijke vorm (erfgoed). In Bangkok, dus in gelijke context, bevinden zich vier casussen van betwist erfgoed. Erfgoed is, zoals blijkt in 3.7.2, een verzameling fysieke objecten in de ruimte; een erfgoed-casus is daarmee een bepaald ‘ding’ of een verzameling fysieke entiteiten in Bangkok. En fysieke ‘dingen’ worden opgenomen in bepaalde associaties (zie 3.6). De casus is dus een (verzameling) fysiek(-e) ding(-en) waar andere dingen, actoren en instituties aan verwant zijn. In paragraaf 4.5 is uitgelegd dat historisch onderzoek zich goed leent voor een casus-onderzoek volgens het gehanteerde theoretisch kader. In het casus-onderzoek wordt daarom gekeken naar gestolde stukjes ruimte en tijd waar bepaalde associaties aan gerelateerd zijn. In 4.6 is uiteengezet hoe de casussen in dit onderzoek gekozen worden (middels desktop onderzoek en gesprekken met deskundigen); doel

Afbeelding 6-1: Situering van de vier casussen in Bangkok

Bron: eigen bewerking Thinknet 2007.

¹⁸⁵ Voor de duidelijkheid: wanneer hier gesproken wordt over erfgoed, wordt de definitie zoals gegeven in hoofdstuk twee (ruimtelijke historische structuren die bewust behouden en beschermd worden) bedoeld. Dit stemt niet per definitie overeen met het officieel erkende en benoemde erfgoed (de monumenten) in Bangkok (zie 5.3).

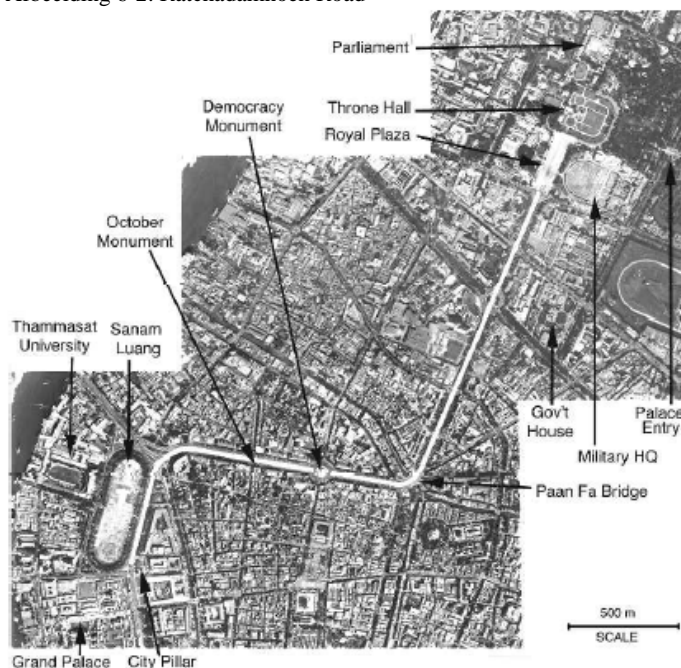
van de selectie is zoveel mogelijk verschillende aspecten van erfgoed in Bangkok te ondervangen in dit casusonderzoek (zie 4.6). Er wordt aangenomen dat op deze manier in de verschillende casussen andere actoren een rol spelen en de ‘focal actor’ (zie 3.6.2) steeds verschillend is – waardoor er per casus verschillende associaties naar voren zullen treden. Hierdoor zal een goed en omvattend beeld van alle verschillende associaties en daarmee verschillende ontwikkelingen rondom controverses in erfgoed ontstaan. De vier gekozen casussen behelzen elk een ander aspect van ‘historisch Bangkok’. De casus die als eerste behandeld wordt, is tevens de meest omvattende en zal daarom uitgebreid behandeld worden. Dit is een historische straat; één van de eerste uitvalswegen van Rattanakosin. De andere casussen zijn achtereenvolgens een gebouw (in handen van een overheidsdepartement maar zonder functie), een rij shophouses waarvan de tempel eigenaar is, en een community op een bijzondere locatie, gehuisvest op andermans grond. De situering van de vier casussen ten opzichte van elkaar is weergegeven op afbeelding 6-1.

§ 6.2 Ratchadamnoen Road

6.2.1 Beschrijving

Ratchadamnoen Road is één van de uitvalswegen van Rattanakosin richting het noorden, dit is te zien op afbeelding 6-1. De straat is door Rama V aangelegd tussen 1899 en 1903. De weg bestaat uit drie delen die in opeenvolgende fasen gebouwd zijn: Ratchadamnoen Nai (het binnenste deel dat begint op de hoek van Sanam Luang (zie afbeelding 6-2) en de Grand Palace, en in noordelijke richting parallel loopt aan Sanam Luang), Ratchadamnoen Klang (het middenstuk dat oostwaarts loopt) en Ratchadamnoen Nok (het buitenste gedeelte vanaf de Paan Fa Bridge over de tweede kanaalring; dit gedeelte verschaft 1,5 km. uitzicht op het eindpunt van de weg: Royal Plaza en de achter dit plein liggende Dusit Palace Throne Hall (zie 6-2, A-19 en A-20).

Afbeelding 6-2: Ratchadamnoen Road

Bron: Dovey, 2001.

Ratchadamnoen is een belangrijke verkeersweg: per jaar komen er zo'n 25 miljoen mensen over (Amnard, 17-04-2008). Van de passagiersauto's hiervan is 70% doorgaand verkeer; slechts 30% is dus bestemmingsverkeer (NESDB, 2003: 20). Het is een meerbaansweg (2x5 banen) die één rotonde kent (op Ratchadamnoen Klang). Op deze rotonde bevindt zich het Democracy Monument, zie A-21. Langs beide zijden van de weg en (bij het Klang- en Nok-gedeelte) in de middenberm staan bomenrijen. De grond en de gebouwen aan weerszijden van de weg zijn – op één kavel uitgezonderd (de BMA City Hall) – in eigendom van het Crown Property Bureau (CPB)¹⁸⁶. Het grondgebruik is gemengd. Aan Ratchadamnoen Nai bevindt zich aan één zijde Sanam Luang (zie A-22), aan de overzijde zijn enkele overheidsinstanties (waaronder het Supreme Court Building, zie A-23) ondergebracht in grote, statige panden (A-24). Ratchadamnoen Klang wordt voornamelijk gekenmerkt door grote, moderne betonnen structuren, veelal vier lagen hoog (zie A-

¹⁸⁶ Met het verdwijnen van de absolute monarchie in 1932 is het CPB opgericht; zij kreeg veel eigendommen die voorheen van het koningshuis waren in haar bezit. Dit heeft er toe geleid dat zij tot de dag van vandaag de op-één-na grootste grondbezitter in Bangkok is (Yongtanit, 24-03-2008). Officieel valt zij onder het Ministry of Finance – Treasury Department, maar voor een groot deel valt zij buiten de Thaise wetgeving. Zo hoeft zij bijvoorbeeld geen belasting te betalen (Pirasri, 07-04-2008). Als half publieke / half private instelling heeft zij een bijzondere – en gunstige – positie: zij kan zowel profiteren van het feit dat ze een overheidsorganisatie is (“*being beyond the regulations*”) als dat ze privaat is (minder bureaucratie, meer flexibiliteit) (Yongtanit, 24-03-2008). Officieel wordt het CPB dan wel gecontroleerd door een *board* – omdat deze benoemd is door de koning heeft hij nog altijd veel invloed op het CPB (o.a. Pirasri, 07-04-2008).

25). Aan dit gedeelte bevinden zich veel commerciële functies (bedrijven, een auto showroom, loterij-winkeltjes en financiële instellingen). Langs Ratchadamnoen Nok zijn veel overheidsfuncties gehuisvest (vooral veel ministeries); over het algemeen in grote, vrijstaande panden die verder van de weg liggen (A-26). Langs de hele weg verspreid bevinden zich verder enkele convenience stores, hotels, restaurantjes en tempels.

6.2.2 Ontwikkeling in controverses

Om niet gekoloniseerd te worden, voerde de sterk door westerse cultuur beïnvloede Rama V een moderniseringsplan uit, wat veel impact heeft gehad op de ruimtelijke vorm van Bangkok. Onderdeel van dit plan was uitbreiding van het machtscentrum. Rama V kocht een perceel grond van boeren op, circa 4 kilometer ten noordoosten van het Grand Palace. Hierop liet hij het nieuwe paleis (Dusit) bouwen. Voor de locatie van dit nieuwe paleis worden een aantal redenen genoemd: om botsingen tussen de oude en de nieuwe setting te voorkomen, werd een grote afstand als noodzakelijk gezien (Karin, 2005: 2); de rivier ten noorden, westen en zuiden van Rattanakosin maakte veel uitbreidingsrichtingen moeilijk (Prasong, 24-04-2008); en achter de noordoostelijke richting gaan een symbolische en religieuze betekenis schuil¹⁸⁷. De twee paleizen werden verbonden door Ratchadamnoen Road (“Kingswalk Avenue”) (Karin, 2005: 2). De weg staat daarom symbool voor het verbinden van ‘oud Siam’ aan ‘nieuw Siam’¹⁸⁸ (Chatri, 2008: 2). De exacte routing van de weg is bepaald door de ligging van de klongs (Rob Krung en Lot) en de aanwezigheid van de stadsmuur en een fort, die de bocht in de weg verklaart (Kemtat & Voravithaya, 23-04-2008). De ruimtelijke vorm van deze boulevard-achtige weg is geïnspireerd op het (westerse) Verlichtingsdenken: moderniteit, zichtbaarheid en grootschalige geometrische patronen zijn hieruit afgeleid (Dovey, 2001: 270). Ratchadamnoen was de koning zijn visie op civilisatie; Rama V zag het dan ook als statussymbool (NESDB, 2003: 1) waarover hij graag paradeerde: de opzet van Ratchadamnoen was dan ook “*to host the spectacles of royalty*” (zie ook A-19) (Askew, 2002: 36). De machtselite volgde de koning: aan Ratchadamnoen Nok werden paleizen, militaire hoofdkwartieren en later ook overheidsgebouwen ontwikkeld (Dovey, 2001: 272) – wat daarmee een functieverhuizing betekende: Rattanakosin bleef het historisch en religieus centrum, maar was niet langer het bestuurlijk middelpunt.

Door de nieuwe machtshebbers van na de coup van 1932 werd eind jaren '30 Ratchadamnoen Klang geopend voor verkeer, bomen werden er weggehaald en moderne gebouwen in art deco stijl werden aan beide zijden van de weg opgetrokken (Dovey, 2001: 269). De architectuur van deze gebouwen brak duidelijk met de traditionele stijl: de platte vlakken en afwezigheid van decoraties reflecteren het idee van gelijkheid en daarmee werd status verworpen (Chatri, 2008: 3). Het centrale aspect van deze ontwikkeling was de oprichting van het Democracy Monument (1940) om de coup te herdenken. Het monument was bedoeld als legitimatie van de waarden van het regime; zij combineert beelden van de coup, de grondwet, het militaire gezag¹⁸⁹, Boeddhisme en nationalisme (Dovey, 2001: 273). Meest opvallend is de afwezigheid van tekenen die naar de monarchie verwijzen. Het monument verwerpt daarmee de ‘heilige’ drie-eenheid natie, religie, koning, en bovendien onderbreekt haar locatie de koninklijke as. Na de breuk met de absolute monarchie had het koningshuis als institutie geen macht meer. De koning was in ballingschap, en het CPB had dan wel alle grond aan beide zijden van Ratchadamnoen in haar bezit; zij stond onder strenge controle van het ministerie (Chatri, 2008: 4). Er was dus geen plaats om de koninklijke symbolen aan het publiek te representeren; de “*royal spectacles*” verdwenen van de kalender (Askew, 2002: 287).

Na de coup was een conflict ontstaan over de betekenis van Ratchadamnoen. De People’s Party wilde met het creëren van nieuwe herinneringen – zichtbaar in de ruimte – (zie over herinneringen 2.5.1 en over de rol die ruimte hierbij kan spelen 3.6.2) duidelijk maken dat de beschaving die Rama V had gebracht (zichtbaar in en langs Ratchadamnoen), niks was vergeleken met het nieuwe ‘democratische’ systeem als politieke vooruitgang. Het Democracy Monument waarmee ze die herinnering fysiek wilde opleggen aan het volk, was in haar eerste

---

¹⁸⁷ Het oosten wordt door Thai gezien als heilig en puur; de progressie van zuid naar noord is tegelijkertijd een progressie van autoriteit en macht (Dovey, 2001: 269).

¹⁸⁸ En daarmee reflecteert het de verandering in politieke idealen (van een rijk bestaande uit gemeenschappen naar een absolute monarchie) (Chatri, 2008: 2).

¹⁸⁹ Door het monument te omgeven met 75 half in de grond geplaatste kanonnen is zij ‘veranker’ door militaire macht (Dovey, 2001: 273). Het reflecteert de visie van het regime: de ideale democratie wordt militair verdedigd.

jaren echter niet geliefd (Dovey, 2001: 273). Voor het volk symboliseerde het het militaire dictatorschap met haar propaganda, tekens van fascisme en valse belofte van democratie¹⁹⁰ (idem).

Na de regeringswijziging van 1947 kreeg Rama IX (de huidige koning Bhumibol) meer macht omdat conservatieven die zichzelf profileerden met 'koninklijke' politiek een grotere rol kregen. Tussen koningshuis(-gezinden) en de politieke machtshebbers ontstond een conflict over de herinnering aan de oorsprong van de grondwet en democratie in Thailand¹⁹¹. Door het (uiteindelijk afgewezen) voorstel een standbeeld van Rama VII (1925-1935) met de grondwet in zijn hand op Ratchadamnoen te plaatsen, werd getracht in de nabijheid van het Democracy Monument de herinnering aan de oorsprong van de democratie fysiek om te buigen¹⁹²⁻¹⁹³.

Na 1947 werden er langs Ratchadamnoen Nok veel ministeries en andere overheidsgebouwen ontwikkeld; zij werden gebouwd in de 'Thai Applied Architecture'-stijl (Chatri, 2008: 6), welke teruggrijpt op het verleden. Dit was een poging van de koningsgezinden om het 'Thai-zijn' te versterken, en tegelijkertijd reflecteert het de terugkeer van de koninklijke macht (zoals alle fysieke veranderingen aan Ratchadamnoen uit de periode 1947-1956 daaraan herinneren)¹⁹⁴. Een andere praktijk die de groeiende macht van de koninklijke institutie reflecteert, is de onafhankelijke status die bij wet in 1948 aan het CPB werd gegeven (Chatri, 2008: 6)¹⁹⁵. De management *board* werd vanaf toen aangewezen door de koning. Voor Ratchadamnoen betekende dit dat bijna alle aangelegen grond onder directe controle van het paleis kwam.

De jaren '50 zijn niet alleen de jaren van het herstel van de macht van het koninklijk instituut; het zijn ook de jaren waarin de ontevredenheid over het militaire regime toenam. De eerste plek van democratisch verzet was Thammasat University¹⁹⁶ (gevestigd bij Sanam Luang, zie 6-2). Op Sanam Luang hield de 'Peace Movement' protest-toespraken en over Ratchadamnoen organiseerden zij marsen (Dovey, 2001: 274)¹⁹⁷. In 1973 was de macht van de 'staat' in handen gevallen van een dictatoriale militaire groep die haar legitimiteit claimde door het koningshuis te ondersteunen (Chatri, 2008: 6). Het koningshuis was intussen weer de kern van de Thaise natie geworden en daarmee het belangrijkste nationalistische instituut. Resultaat was dat vanaf de jaren '60 weer (openbare) koninklijke ceremonies gehouden werden en een koninklijke optocht over Ratchadamnoen plaats vond¹⁹⁸. De macht over de 'staat' moest dus wel leunen op de koninklijke macht.

In oktober 1973 vonden de eerste grote demonstraties tegen het regime plaats¹⁹⁹: 400.000 mensen marcheerden van Sanam Luang naar het Democracy Monument (zie A-27). Zij droegen de nationale vlag en portretten van de koning, en juist doordat ze in naam van de koning demonstreerden voor democratie waren zij succesvol – ondanks dat de koning inmiddels al een langdurige alliantie met het militair regime had (Dovey, 2001: 275). Het instituut 'monarchie' werd dus als symbool gebruikt om tegen de macht van de staat te vechten. De meer dan 100 doden

---

¹⁹⁰ De coup was aanvankelijk dan wel gepleegd door een alliantie van intellectuelen en militairen; na enkele jaren was het intellectuele leiderschap al aan de kant gezet (de leider werd zelfs verbannen) en ontpopte het regime zich tot een dictatuur aan de zijde van Japan en geïnspireerd door de fascistische politiek van Mussolini (Dovey, 2001: 272).

¹⁹¹ Door koningshuisgezinden werd geprobeerd de herinneringen aan de 1932-coup te veranderen door te stellen dat het koningshuis (Rama VII) al democratisch was vóór de People's Party (Chatri, 2008: 5).

¹⁹² De voormalige leider van het militaire regime was toen (1951) minister-president. Door te stellen dat er geen geld was voor dit monument kon hij oprichting ervan voorkomen (Chatri, 2008: 5).

¹⁹³ Deze poging past overigens in een bredere, koningsgezinde trend vanaf 1947 om standbeelden op te richten die herinneren aan 'vaders' (die bovenaan de traditionele Thaise sociale structuur staan, vergelijk de koning als vader van de natie, zie 1.3) in verschillende velden die de oorsprong van de huidige Thaise samenleving verklaren (Chatri, 2008: 5). De kracht van de herinnering die hiermee ontstaat, droeg bij aan het beeld dat deze leden van het koningshuis buitengewoon en belangrijk zijn: de status van het koningshuis werd er dus mee versterkt. Hiermee werkt deze symboliek in de ruimte zoals gesteld is in 3.6.2.

¹⁹⁴ Gelijktijdig werden herinneringen aan de People's Party op Ratchadamnoen bijna volledig gewist (Chatri, 2008: 6).

¹⁹⁵ Een ander voorbeeld zijn de 'Royal Projects' die in 1951 geïnitieerd werden – projecten die direct interveniëren bij het oplossen van problemen van burgers (Chatri, 2008: 9).

¹⁹⁶ 'Thamma' is een Hindoeïstisch-Boeddhistisch begrip voor rechten; Thammasat University is in 1933 opgericht door de intellectuele leider van de 1932-coup en was een politiek-sociale elite universiteit (Dovey, 2001: 274). Die elite – de 'nieuwe middenklasse' – was in de jaren '50 en '60 opgekomen als gevolg van de grote economische veranderingen.

¹⁹⁷ Deze demonstraties waren niet gewelddadig en veelal succesvol. Het resulteerde o.a. in een nieuwe grondwet (1969) (Dovey, 2001: 274).

¹⁹⁸ Hiermee werd Ratchadamnoen dus weer in ere hersteld als koninklijke route van de stad; de straat werd aangekleed met sierbogen en andere versiering die gelinkt was aan het koningshuis. Deze optocht is een belangrijk symbool in de constructie van een collectief geheugen waarin het koninklijk geheugen de kern van het Thai-zijn werd; Ratchadamnoen speelde hier een belangrijke rol in.

¹⁹⁹ Voor een uitgebreide beschrijving van de demonstraties, zie bijvoorbeeld Handley, 2006.

die door toedoen van militairen en politie zijn gevallen voordat de koning ingreep werden met toestemming van de koning gecremeerd op Sanam Luang²⁰⁰. Fysiek hadden de oktober-demonstraties neerslag in het feit dat zij een belangrijke verkeersas ernstig ontregelden – wat symbool staat voor het falen van het stedelijk beleid (idem). Door de ruimtelijke vorm van Ratchadamnoen kreeg het Democracy Monument (oorspronkelijk onbedoeld) een belangrijke betekenis in de protesten. Oorspronkelijk was zij slechts een ‘pauze-plaats’ voor de demonstranten op weg naar het daadwerkelijke machtscentrum aan het einde van Ratchadamnoen Nok. Door de vormgeving van Ratchadamnoen Nok (door een soort afrastering is zij ondoordringbaar, daarbij werd zij geflankeerd door bomen) werden demonstraties daar kwetsbaar, gefragmenteerd en slecht zichtbaar. Bovendien had de Paan Fa brug een trechter-effect waardoor het er gemakkelijk tot confrontaties met de politie en militairen kwam (idem). Ook het Royal Plaza zelf, als ommuurd plein, was niet geschikt omdat een menigte daar gemakkelijk gebarricadeerd kon worden. Het centrale gedeelte van Ratchadamnoen, bij het Democracy Monument, is daarentegen vanuit een netwerk van straten goed toegankelijk met veel toegangs- (en dus ook ontsnappings-)wegen. Daarom werd dit de centrale plek van de demonstraties.

De demonstratie heeft er voor gezorgd dat ‘democratie’ even legitiem werd als het militaire regime (beiden hadden zich immers verbonden aan de koning), dat het Democracy Monument eindelijk haar ware betekenis kreeg, en dat Ratchadamnoen Road het symbool werd van de strijd en eisen van de nieuwe middenklasse²⁰¹. De ruimtelijke lijn van de gebeurtenissen vanaf Thammat over Ratchadamnoen werd het ‘pad van de democratie’ (Dovey, 2001: 276). Door de plaatsen die ermee verbonden worden, ontstaat een herinnering die spirituele legitimiteit, intellectuele autoriteit, de koninklijke origine van de Thaise natie, en moderniteit en democratie verenigt²⁰².

In oktober 1976 escaleerden protesten op Thammasat en Sanam Luang opnieuw²⁰³. Nu werden de betrokken studenten echter in de pers neergezet als anti-koningshuis en communistisch (Dovey, 2001: 276). Meer dan 4000 rechtse koningshuisgezinden en huurlingen, gesteund door politie en militairen, gingen in de aanval: de studenten werden verbrand of doodgeslagen op Sanam Luang en er aan de bomen opgehangen²⁰⁴. Dit keer vonden er geen officiële crematies plaats op Sanam Luang²⁰⁵. Deze gruwelijke gebeurtenis betekende een scheiding tussen de monarchie en staat aan de ene kant en de studenten en intellectuelen aan de andere kant. Een van de gevolgen was dat plannen voor een 14 October Memorial (1973) afgeblazen werden (Chatrri, 2008: 7). Een ander gevolg was dat de legitimiteitscrisis van zowel de monarchie als de militaire institutie vergroot werd (Dovey, 2001: 276). Door haar rol in de demonstratie van 1973 en door de ‘Royal Projects’ had de (‘constitutionele’) monarchie intussen veel meer macht vergaard dan zij volgens de grondwet behoorde te hebben. Er is wel gesteld dat het werkelijke resultaat van die demonstratie het ontstaan van een discourse van de superieure macht van het koningshuis als een “*Royalist Nationalist Democracy*” was (Prachak, 2005: 533). Dit als een combinatie van de ‘koninklijk nationalisme’ - en ‘monarchistische democratie’ discourse²⁰⁶. De legitimiteitscrisis leidde tot een nadruk op de monarchistische democratie discourse²⁰⁷, en verschillende pogingen om daar uitdrukking aan te geven kregen ruimtelijk gestalte. Zo was in 1973 al de National Assembly (het parlamentsgebouw) gebouwd. Zij werd echter achter de Throne Hall aan een onbelangrijke straat gesitueerd, afwijkend aan de (zicht-)as en nog eens

²⁰⁰ Normaal vinden hier alleen koninklijke crematies plaats.

²⁰¹ Deze middenklasse wilde naar aanleiding van die gebeurtenissen naast de herinneringen aan monarchie en ‘staat’ die Ratchadamnoen al herbergde, een fysieke herinnering in diezelfde ruimte. Vanaf 1974 werd daarom gepleit voor een “14 October Memorial” (Chatrri, 2008: 7).

²⁰² Deze verbinding begint bij een spirituele boom en het standbeeld van de oprichter op Thammasat University, voert langs Sanam Luang over Ratchadamnoen naar het Democracy Monument: “...there is a spatial narrative which connects dharma [dhamma], Thamma, king, earth and nation in the march to modernity and democracy” (Dovey, 2001: 276).

²⁰³ Directe aanleiding hiervoor was de terugkeer aan de macht van één van de militaire leiders die een hoofdrol speelde in het bloedbad van oktober 1973 (Dovey, 2001: 276).

²⁰⁴ Het exacte aantal doden is niet bekend; schattingen lopen uiteen van 43 tot 500 (Dovey, 2001: 276).

²⁰⁵ Maar natuurlijk zijn herinneringen aan deze gruweldaad wel gekoppeld aan de fysieke plek, waardoor volgens Dovey voor velen de betekenis van Sanam Luang (als zijnde de plaats van koninklijke autoriteit, vruchtbaarheid en koninklijke crematie) definitief veranderd is (Dovey, 2001: 276).

²⁰⁶ De eerste discourse heeft voornamelijk betrekking op de herinnering aan Rama V: het behoud van Siam’s onafhankelijkheid en het pad naar beschaving. Het discourse van de monarchistische democratie gaat over de herinnering aan de oorsprong van democratie en doelt vooral op de (democratische) handelingen van Rama VII om de Thai een grondwet te geven (Chatrri, 2008: 9).

²⁰⁷ Zo voelde de regering zich gedwongen haar democratische grondslag te benadrukken, wat ze deed door een definitie uit de (geslonken) grondwet aan te halen: dat democratie een regeringsstelsel is met de koning als staatshoofd (Handley, 2006: 261).

extra onzichtbaar door een laag dak (Dovey, 2001: 277). Dit reflecteerde bij uitstek de machteloosheid van het parlement²⁰⁸. In 1980 werden er enkele ruimtelijke aanpassingen aan gedaan: een voorplein werd gecreëerd en er werd (eindelijk) een standbeeld van Rama VII geplaatst. Maar de compositie van het parlamentsgebouw dat verscholen gaat achter zowel het grote standbeeld als achter de Throne Hall marginaliseert haar betekenis en positioneert democratie bovendien binnen een groter hiërarchisch systeem waarvan de koning aan het hoofd staat. Deze opvatting van democratie wordt ook in een andere gebeurtenis gereflecteerd: in 1982 classificeerde het FAD het Democracy Monument als “*not worthy of conservation*” (Bangkok Post, 24-06-1999). Er werd een poging ondernomen het middelpunt van het monument, de grondwet, eraf te slopen en te vervangen door een beeld van Rama VII (Dovey, 2001: 277). Dit ging uiteindelijk niet door, maar zegt veel over de manier waarop de koning in Thailand wordt neergezet als verbonden aan democratie: het beeld van de monarchie als “*Thai-style democracy*”²⁰⁹ (Hewison, 1997). Kasian (1996: 11) stelt dat door afwezigheid van echte democratische instituties de betekenis van democratie door het volk verankerd werd in de plaatsen die het toneel van de strijd vormden: Thammasat, Sanam Luang, Ratchadamnoen en specifiek het Democracy Monument zijn daardoor waardevol geworden²¹⁰.

Het instellen van het Rattanakosin Committee in 1978 (zie 5.3.2) kan beschouwd worden als een andere poging om de monarchie als institutie te versterken – wat zij vooral probeert door terug te grijpen op het nationale verleden uit hoofdzakelijk de periode Rama I – Rama V (1782-1910). Dat dit verstrekkende gevolgen voor de ruimte heeft, is in hoofdstuk vijf al geconstateerd²¹¹. Ook de sloop van het Chalerm Thai Movie Theatre aan Ratchadamnoen in 1989 is een gebeurtenis die in dit kader gezien kan worden. “*The Cinema Theatre – Chalermthai Theatre – at the end of the street is demolished by the government, ... it’s a pity. Now you can see from there on a wat, it’s more open. They created an avenue, but didn’t think about the significance of the building*” (Trungjai, 31-03-2008). Het was namelijk één van de modernistische People’s Party gebouwen en heeft moeten wijken om open ruimte te creëren in Rattanakosin. “*They wanted to open the side up for tourists and they needed a place for a ceremony to presenting the key to the city. That demolishing brought a lot of rumour about conservation of modern architecture*” (Pirasri, 07-04-2008). De koninklijke macht en het streven naar bevestiging van het koninklijk nationalistische discours vervaagden zo steeds meer de herinneringen aan de People’s Party.

Na een militaire coup in 1991 ging de oppositie-leider in 1992 in hongerstaking op het Royal Plaza, met als resultaat 100.000 demonstranten tussen dat plein en Sanam Luang. Vasten is in het Boeddhisme een vorm van merit making en door deze tactiek toe te passen, verbond de demonstratie-beweging zich aan de nationale religie en werd niet alleen spirituele verhevenheid geclaimd, maar werd tevens het contrast tussen enerzijds de militaire kracht gebaseerd op dwang en anderzijds de innerlijke kracht van de democratie-beweging zichtbaar gemaakt (Dovey, 2001: 278). Bovendien werden aan de bomen langs Ratchadamnoen linten vastgemaakt zoals bij heilige bomen, waardoor de hele straat er uit zag als heilige ruimte (Askew, 1994).

Wederom werd door de demonstranten gebruik gemaakt van de ruimtelijke vorm van Ratchadamnoen: de modernistische open structuur en de doordringbaarheid ervan in het centrale gedeelte van de straat maakten het mogelijk dat het verzet tegen de optredende militairen en politie lang volgehouden kon worden²¹².

Ondanks de wens die al sinds 1974 bestond is er lange tijd geen plaats geweest aan Ratchadamnoen die herinnerde aan de belangrijke gebeurtenissen die er hebben plaatsgevonden en de slachtoffers die daarbij zijn gevallen. Het grootste meningsverschil over dit monument ging niet over de locatie (daarvoor werd een plek gereserveerd op een kavel van een bij de 1973-demonstratie afgebrand CPB-gebouw), maar over de naam (Dovey, 2001: 280) – en dus eigenlijk over waar dat monument aan zou herinneren. Dit heeft alles te maken met de rol van

---

²⁰⁸ Helemaal vergeleken met bijvoorbeeld het militaire hoofdkwartier – dat zich aan het Royal Plaza bevond.

²⁰⁹ De Thaise cultuur maakt het, zoals al eerder (zie 5.3.1) geconstateerd, mogelijk dat zaken tegelijkertijd verschillende betekenissen kunnen hebben. Zo ook het bestaan van de contradictie ‘democratische koning’.

²¹⁰ De betekenis die ruimte krijgt voor democratie en daarmee de relatie tussen democratie en openbare ruimte is hier dus een heel andere dan het westerse denken hierover (de openbare ruimte als plek voor het vrije woord en politieke weerstand, zie 2.2.1), zoals in 2.2.1 al naar voren kwam.

²¹¹ Chatri, architectuur-docent aan Silpakorn University, schetst dit als volgt: “*Roaming Bangkok streets, you will see only ancient temples and vintage villas that are well preserved. It is as if the history of our nation is all about religion and old establishments. Any buildings that are not temples and palaces are regarded as not historically valuable and they can be demolished*” (in: Bangkok Post, 18-04-2008).

²¹² Uiteindelijk heeft deze ‘Bloody May’ gebeurtenis toch 50 tot 100 doden gekost (Dovey, 2001: 279).

het koningshuis bij de verschillende demonstraties. Uiteindelijk is beslist dat het het '14 October Memorial' moet heten, en dus alleen 'mag' herinneren aan 1973, en niet aan de gebeurtenissen (en de discutabele rol van het koningshuis) in oktober 1976²¹³.

In 3.6.2 is uitgelegd waarom (juist) symbolen een belangrijke rol kunnen spelen in het uitdragen van macht en dat ruimte daarin intermedieert. In de ruimte van Ratchadamnoen worden symbolen nog altijd gebruikt om de koninklijke macht tentoon te spreiden; meest in het oog springend zijn de koninklijke sierbogen die herhaaldelijk over Ratchadamnoen prijken (zie A-28). Al die beelden worden op een dusdanige manier naar de samenleving gecommuniceerd dat ze perfect passen in traditionele Thaise gebruiken en de Boeddhistische symboliek. De monarchistische institutie behandelt haar koninklijke macht daarmee volgens de principes van oude koningen en Siamese heersers, waarbij ze gefocust is op haar traditionele heilige macht. Hierdoor presenteert zij zichzelf als meer ouderwets dan bijvoorbeeld Rama V (Chatri, 2008: 11) en gaat de symboliek van het koningshuis dus 100 jaar terug in de tijd.

Een recent voorbeeld van de symboliek om de koninklijke macht te representeren, waren de plannen die bestonden om het Supreme Court gebouw – ook een People's Party-gebouw – te slopen²¹⁴. Het gebouw zou te klein zijn en in slechte staat verkeren (Bangkok Post, 12-10-2007), maar de sloopplannen kunnen ook gezien worden om bepaalde herinneringen uit te wissen om nieuwe te versterken. *"The Supreme Court Building is not listed²¹⁵. It's a difficult site too. The building was constructed in many parts, which are built in different parts – originally 1940, but also younger years. The building can be saved and restored ... The FAD can list ... but so far the FAD resisted because the owner [CPB] didn't wanted to. So the FAD is not really fair, because they listen to the parties involved by making their decision about listing"* (Pirasri, 07-04-2008). Het gebouw is – ook volgens de officiële eisen van het FAD – echter wel degelijk conservering waard: *"The building characterises democracy, and is important because of the history as modern architecture and because it tells a story"* (Trungjai, 31-03-2008)²¹⁶. In 5.3.1 is namelijk al gesteld dat er verschillende karakteristieken zijn waarop gelet dient te worden bij benoeming van monumenten: *"For heritage there are many characteristics of significance ... For example the [modernist] buildings along Ratchadamnoen Road do have significance: nowhere else in Thailand you can see that kind of buildings. Because they have a unique character, all the buildings along the road must be preserved"* (Trungjai, 31-03-2008). Ook veel andere academici erkennen het belang van de modernistische gebouwen, bijvoorbeeld: *"The land on both sides of Ratchadamnoen Road belongs to the CPB, the buildings are built around '39. That should acquire historical status, but it's not listed... The FAD can list them with the consent of the CPB but they probably want to keep their options for the future. Some 'leftist' thinkers see this as a Monarchist attempt to erase the memories to 1932"* (Pirasri, 07-04-2008). De toekomst van de modernistische gebouwen langs Ratchadamnoen is dus discutabel: wanneer de gebouwen gesloopt zullen worden, zal dit door velen gezien worden als weer een poging van het koningshuis om de ruimtelijke vorm van de stad te gebruiken ten behoeve van haar eigen positie.

Afgelopen decennium is veel te doen geweest over de inrichting van Ratchadamnoen en de toekomst van de aanliggende bebouwing. Dit heeft te maken met het 'Masterplan for Land Development: Ratchadamnoen Road and Surrounding Area' dat de NESDB²¹⁷ in 2003 heeft gepresenteerd. Tot besluit van deze subparagraaf zal dit omstreden masterplan voor Ratchadamnoen toegelicht worden omdat deze meest recente controversie een afspiegeling is van de actuele omgang met historiciteit en ruimtelijke ontwikkeling in Bangkok.

---

²¹³ Pas in 2001 is dit monument uiteindelijk geïnaugureerd. Het belangrijkste aspect aan het monument is *"the heroes' stupa"* (Chatri, 2008: 8). De stupa is een symbool van het Boeddhisme en *"when you look at it, it invokes a feeling of peace and emptiness of mind"* (idem). Het ontwerp slaagt er daarmee niet in een krachtige uitdrukking van de massa die gevochten heeft voor democratie te geven, en daarmee onderbelicht het de noodzaak van het verzet tegen de 'staat', de dictatuur, en het geweld dat daarbij gebruikt is tegen het volk.

²¹⁴ Het gebouw symboliseert de ideële opvattingen van de People's Party. Niet alleen door haar platte vlakken en afwezigheid van details, maar ook door de zes zuilen die symbool staan voor de zes partij-principes (die op A-23 overigens schuil gaan achter de immense afbeelding van de koning) (Bangkok Post, 12-10-2007).

²¹⁵ Zie 5.3.2 voor een uitleg van de handelingsmethode van het FAD in het benoemen van monumenten.

²¹⁶ Zelfs Prasong, lid van het Rattanakosin Committee, is van mening dat het gebouw bewaard moet blijven: *"...I think this building should be kept. It reflects part of our history. Like it or not, it represents what we have been through"* (Bangkok Post, 12-10-2007).

²¹⁷ De National Economic and Social Development Board; in 1950 opgericht als de Economic Development Board. De NESDB valt direct onder de Prime Minister's Office en haar hoofdtaak is formulering en planning van ontwikkelingsstrategieën; zij maakt o.a. elke 5 jaar het National Economic and Social Development Plan.

Zoals al vermeld, is het CPB de grootste grondbezitter aan Ratchadamnoen. In 2000 liepen veel van haar huurcontracten af, en dit zag het CPB als een kans voor verandering (Amnard, 17-04-2008). Vooral een economische kans op hoge winsten²¹⁸; de gebouwen aan Ratchadamnoen zijn vanwege hun statige uitstraling en goede locatie namelijk een gunstige vestingsplek. Het CPB constateerde daarnaast veel problemen in het gebied: onder andere conflicterend grondgebruik, verkeersproblemen, een te hoge dichtheid en vervuiling (idem). Voor het ontwikkelen van een plan vroeg het CPB in 2000 de NESDB om het projectsecretariaat te zijn, hoewel de NESDB als nationaal orgaan niet op lokale schaal werkt en geen ervaring had met dergelijke projecten (Yongtanit, 24-03-2008). Het CPB had wellicht een achterliggende, tactische reden om de NESDB te vragen het project te ontwikkelen: "... *the CPB thought they would get problems with the Rattanakosin Committee (which wants the buildings being intact and no economic development, no hotels...).* Their regulations are very strict: economic function (offices and retail) is allowed for only 200 m² at Ratchadamnoen Road, while it [the CPB-plan] contains 10.000 m²" (Yongtanit, 18-04-2008). Het grootste gedeelte van Ratchadamnoen (of voor het CPB in ieder geval het economisch interessantste gedeelte: Nai en Klang) ligt immers binnen de officiële grenzen van de Conservation Area. Wat betekent dat: "*All the governmental projects need approval of the Rattanakosin Committee – you can interpret this very broad. But you have to look at how the system works: the Committee is established by Cabinet resolution. At that time the NESDB acted as the secretary of the Cabinet for mapping the future development of the whole nation. So a NESDB project can be made through a Cabinet resolution too. So for a 'bypass' for a faster track the CPB needed the NESDB, so that the political and legal status would be equal to the Committee and they have no authority to stop the project*" (Yongtanit, 18-04-2008). Al geeft het NESDB zelf een andere verklaring voor haar betrokkenheid: het vigerende nationale plan richtte zich niet langer louter op economische ontwikkeling, maar ook op sociale en culturele aspecten waardoor er ook mogelijkheden ontstonden voor 'pilot projects' gericht op sociale en culturele waarden (Amnard, 17-04-2008).

Het gezamenlijke masterplan focuste zich op internationaal toerisme²¹⁹, maar naast winst maken was het ook de bedoeling maatschappelijk waardevolle (openbare) ruimte te ontwikkelen (idem). Officiële doelstellingen waren: het grondgebruik sociaal en economisch optimaliseren; een duurzame en aangename stedelijke ruimte ontwikkelen; commerciële en sociale ontwikkelingen (met name wetenschappelijke en toeristische) stimuleren; en activiteiten organiseren om het koningshuis te eren (NESDB, 2003: 2). Verering van het koningshuis – met alle bijbehorende traditionele symbolen en gebruiken – zou dus een plek moeten vinden naast de (moderne) ontwikkelingen op sociaal, economisch, toeristisch, wetenschappelijk, commercieel en milieukundig vlak. Hierbij zouden de oorspronkelijke gebouwen bewaard blijven maar functie-veranderingen ondergaan²²⁰.

Volgens Karin (2005: 1) reflecteert dit masterplan twee zaken: het huidige beleid van de Thaise autoriteiten om monumenten en hun settings te veranderen in toeristische attracties, en (daarmee) de crisis waarin erfgoedbehoud in Thailand zou verkeren. Zij riep dan ook niet verrassend veel tegenstand op bij wetenschappers, lokale bewoners en in de pers. Want het plan is dan wel commerciëler ingesteld dan de visie van het Rattanakosin Committee; uiteindelijk streven zij gezamenlijke doelen na en de kritieken op dit masterplan zijn dan ook van gelijke aard – samen te vatten als het veranderen van een levende stad in een Disney-achtig, dood historisch themapark zonder aandacht te schenken aan de waarde en authenticiteit van het gebied of aan de bewoners (in: Karin, 2005: 1).

In 2004 keurde het kabinet het masterplan goed, maar uiteindelijk kon het project toch geen doorgang vinden. Volgens Yongtanit (18-04-2008) zijn er teveel fouten gemaakt en bleek de strategie van het CPB niet goed²²¹. Het project is nu opgedeeld in 19 deelprojecten, en zelfs daarvan zijn de meesten (nog) niet uitgevoerd.

---

²¹⁸ Want hoewel er na de economische crisis van 1997 een omslag in de filosofie en werkwijze van het CPB heeft plaatsgevonden ("*before they were just thinking about the highest profit and use your properties for that. After the crisis, they were also willing to think about keeping old buildings just because of the cultural value of them. So it could also be about social and cultural profits*") (Yongtanit, 24-03-2008)) ging het CPB wat betreft Ratchadamnoen nog steeds om de hoogste winst (Yongtanit, 18-04-2008).

²¹⁹ Het zou jaarlijks 1 miljoen toeristen naar het gebied moeten trekken (Karin, 2005: 1).

²²⁰ Door de gebouwen te ontwikkelen tot "*cultural centers, museums, art galleries, theaters, shopping malls, international trade exhibition centers, IT business centers, luxury hotels, restaurants, duty free shops, luxury offices, service apartments, and tourist centers*" (Karin, 2005: 1) hoopten het CPB en de NESDB de doelstellingen te kunnen bereiken. Bovendien zouden er metro-lijnen aangelegd worden.

²²¹ Het project was simpelweg te groot (zo zou het ongeveer 10 biljoen baht kosten, wat volgens de huidige koers (maart 2011) bijna 234,9 miljoen euro is) en er waren teveel belanghebbenden, terwijl er te weinig met stakeholders overlegd is. Naast het Treasury Department zou de BMA als uitvoerende instantie het project moeten co-financieren (Amnard, 17-04-2008). Het plan strookte echter niet met de BMA regulaties (die de BMA ontleent aan het Rattanakosin Committee) waar het plan – zelfs met de bypass – aan moest voldoen. De gemaakte

De ontwikkeling van Ratchadamnoen laat bij uitstek zien dat een plaats als symbolische ruimte (zie 3.2.2) meerdere betekenissen kan hebben, en haar geschiedenis bewijst dat machtsrelaties uitgespeeld worden in de ruimtelijke vorm en met behulp van symbolen (zie 3.6.2) – ondersteund door gecreëerde herinneringen (zie 2.4.3²²² en 2.5²²³). De rol van de ruimtelijke vorm is altijd ondoorzichtig, maar kan grotendeels beschouwd worden als neutraal. Echter: “*Yet even the apparent neutrality of urban form also lends it potency as a resource for the practice of politics in public space. This is particularly so in the Thai context, where fluid meanings and multiple identifications are common practice*” (Dovey, 2001: 280). Ratchadamnoen Road is ver verwijderd van de geïdealiseerde westerse openbare ruimte van de agora, waar “*words are not empty and deeds are not brutal*” (Arendt, 1958: 200) (zie 2.2.1). Zij is echter óók een ruimte waar “*... deeds are ... used ... to establish relations and create new realities*” (idem).

6.2.3 Analyse van de associaties

Nu de ruimtelijke vorm van - en ontwikkelingen op en bij Ratchadamnoen Road achterhaald zijn, kan hier een analyse gemaakt worden van de betrokken partijen, mechanismen en factoren die hierop van invloed zijn geweest. Er wordt op zoek gegaan naar de actoren, instituties en fysieke dingen die een rol hebben gespeeld in de huidige ruimtelijke vorm van Ratchadamnoen. Als bekend is wie, wat en waarom betrokken is geweest bij de geschetste ontwikkelingen, kunnen deze ontwikkelingen pas ten volle begrepen én verklaard worden. Om haar ruimtelijke vorm te verklaren, zijn in voorgaande subparagraaf de controverses opgezocht en de black boxen geopend, zoals het theoretisch kader voorschrijft (zie 3.6.2) en uit de operationalisering naar voren komt (zie 4.4 en 4.5). Er is teruggegaan naar de momenten dat de ruimte er nog niet ‘readymade’ was. Nu kunnen de laatste puzzelstukjes ingevuld worden: de associaties zullen benoemd worden waarmee de ruimtelijke vorm verklaard wordt.

De wortels van Ratchadamnoen liggen bij het koningshuis. Rama V ging als bescherming tegen kolonisatie-dreiging een verbinding aan met civilisatie en de daaruit voortkomende ruimtelijke aspecten: moderne toevoegingen aan de stedelijke ruimte zoals de bouw van een nieuw paleis en de noodzakelijke nieuwe verbinding tussen het oude en nieuwe machtscentrum. Die verbindingsweg is Ratchadamnoen. Locatiekeuze voor het paleis en het exacte traject van de weg werden vooral vanuit praktische, locatiegebonden redenen gemaakt (vooral het stroombed van de rivier en de ligging van de kanalen en verdedigingwerken) – maar traditionele en Boeddhistische symboliek speelden ook mee. Van oudsher ontleent de Rama zijn rol en positie aan de duurzame associatie die hij vormt met de waarden natie en religie: de koning als ‘vader’ van de natie en leider van de nationale religie Boeddhisme (zie 1.3). De associatie tussen Rama V (het koningshuis), nationalisme en Ratchadamnoen Road werd versterkt door de straat te gebruiken voor koninklijke ceremonies en optochten – ‘Ratchadamnoen’ betekent letterlijk ‘*Kingswalk*’ dus hiermee was haar voornaamste doel vanaf het begin al bezegeld.

Door de coup van 1932 kwam een einde aan de absolute monarchie en daarmee aan de machtige rol en unieke positie van de koning binnen de samenleving. De monarchie werd als dominante institutie succesvol bevochten door een militair regime. De politieke partij die hiermee de macht kreeg, pretendeerde in naam van ‘het volk’ te spreken door zich de ‘*People’s Party*’ te noemen. Haar dominantie heeft effecten op de ruimtelijke vorm van Ratchadamnoen gehad. Zij drukte haar waarden namelijk fysiek uit in de architectuur van nieuwe gebouwen; daarmee maakte zij handig gebruik van nonhumane actanten (dingen; de rol van de stedelijke ruimte) om haar positie te bevestigen en versterken, zie 3.6.2²²⁴. De gebouwen die zij bouwde waren modernistische structuren – gekenmerkt door platte vlakken (gelijkwaardigheid symboliserend) en de afwezigheid van details (de afwezigheid van (koninklijke) status symboliserend). De partij had zes principes (vrijheid, gelijkheid, eenheid, vrede, econo-

---

fouten reflecteren de verouderde manier van werken van het CPB, die nog steeds denkt dat ze de macht heeft maar vergeet dat dat onder de nieuwe grondwet en met steeds machtiger wordende burgers niet meer het geval is (Yongtanit, 18-04-2008).

²²² Een politieke betekenis van erfgoed is macht: zij kan gebruikt worden om (nationale) herinneringen te manipuleren en om (machts-)posities te legitimeren.

²²³ Conservering van erfgoed hangt af van de door de dominante associatie gewenste herinnering. Vaak wordt bijvoorbeeld geprobeerd nationale herinneringen op te wekken door autoriteiten die erfgoed willen laten herinneren aan een invloedrijk of glorieus verleden.

²²⁴ Zoals in 3.6.2 gesteld, zijn juist fysieke dingen en symboliek in de ruimte succesvol in het uitdragen van een ideologie omdat ze als nonhumane actanten niet kunnen praten. Een spokesperson (de focal actor) kan hier op inspelen (in dit geval de People’s Party), en zo kunnen fysieke ruimte en dingen in die ruimte veel macht verschaffen.

mie en onderwijs²²⁵); ook het getal zes is op verschillende manieren terug te vinden in de ruimte rondom Ratchadamnoen. Het Democracy Monument dat de partij ‘als kers op de taart’ op Ratchadamnoen oprichtte, verwees symbolisch niet alleen naar deze zes principes, maar had als belangrijkste doel herinneringen aan de coup, de grondwet, het militarisme, het nationalisme en het Boeddhisme als nationaal geloof te verenigen. Zo wilde het militaire regime een nieuwe, brede associatie aangaan – waar het koningshuis geen deel van uitmaakte. Dat deze associatie niet door het volk ondersteund werd, blijkt uit het feit dat het fysieke ding dat als representatie centraal stond binnen deze associatie niet geliefd was.

Ondanks aanvankelijke buitensluiting van de koning (ballingschap) bleef de drie-eenheid (de associatie) natie, religie, koning voor het volk bestaan. Het dominante dictatoriale regime is dan ook nooit zo ver gegaan om de symboliek en representaties van de institutie koningshuis te vernietigen.

Nieuwe politieke spelers die aan de macht kwamen probeerden zich te profileren door een associatie aan te gaan met het instituut koningshuis. De koning (Rama IX) begon als actor daardoor weer onderdeel uit te maken van een machtiger wordende associatie. Binnen die associatie streden beide actoren (koning en militair regime) om een succesvolle associatie met de oorsprong van democratie in Thailand. Geen van beiden slaagden hierin. De macht van het koningshuis werd wel op andere manieren versterkt: door oprichting van standbeelden van ‘vaderfiguren’ voor de natie en door de traditionele Thaise architectuurstijl die weer werd gehanteerd bij nieuwe overheidsgebouwen langs Ratchadamnoen Nok – een stijl die afwijkt van de bouwstijl die de People’s Party gebruikte om haar waarden (institutes) uit te drukken. De koning gebruikte daarmee dus fysieke dingen (standbeelden en gebouwen) om zijn positie te versterken. Door het weer houden van koninklijke ceremonies in het openbaar werd de macht van de koning als actor nog sterker (dit resulteerde onder andere in het gebruik van zowel Sanam Luang als Ratchadamnoen voor koninklijke ceremonies; wat natuurlijk gepaard ging met symbolen ter herinnering aan het koninklijke instituut zoals koninklijke versiering langs de weg). Uiteindelijk ging het koningshuis op in een associatie met het militaire regime. In 1973 ging het volk echter massaal protesteren tegen dat militaire regime, dit deed zij door in naam van de koning te demonstreren voor de institutie democratie. Het militaire regime heeft haar waarde ‘democratie’ dus nooit in een black box gekregen om er een robuuste associatie mee aan te kunnen gaan. Twee associaties vochten nu openlijk met elkaar; beiden gebruikten daarbij het instituut koningshuis ter legitimatie van hun handelen.

Enkele fysieke eigenschappen van de ruimte zorgden ervoor dat democratie (als zijnde een institutie²²⁶) uiteindelijk duurzaam gekoppeld is geraakt aan ruimtes – in plaats van aan een bepaalde actor. Het start- en beoogde eindpunt (Thammasat University respectievelijk het Royal Plaza en de omliggende gebouwen waar de macht zetelde) van de demonstratie werden namelijk met elkaar verbonden door Ratchadamnoen, wat haar de straat maakte waarover gedemonstreerd werd. Fysieke dingen zoals afrastering, bomen, de ommuring van het Royal Plaza en de smalle Paan Fa brug zorgden ervoor dat de demonstranten in de breed opgezette, goed toegankelijke ruimte rondom het Democracy Monument bleven. Ook bij latere demonstraties bewees de modernistische vormgeving van Ratchadamnoen haar nut voor demonstranten. Het monument en Ratchadamnoen werden zo de tastbare symbolen van de strijd voor democratie. Voor het volk werd democratie door haar demonstratie in een associatie gekoppeld aan religie, intellect, het koningshuis en Thai-zijn, en moderniteit.

In 1976 kwam die associatie van het volk (deze kreeg ‘handen, voeten en een stem’ door studenten en intellectuelen) echter wederom in botsing met het dominante militaire regime. De plekken Thammasat en Sanam Luang speelden als ‘bron’ en uitvalsbasis van de democratiebeweging een hoofdrol. Dit versterkte voor het volk (de demonstranten) de associatie die ze hadden met deze plekken als symbolisatie van hun strijd voor democratie. De associatie met deze plekken vol herinneringen werd verder versterkt doordat een officiële herinnering aan de strijd in de vorm van een fysieke plek op Ratchadamnoen door het dominante regime tegengehouden werd. Die herinnering zou niet passen bij de herinneringen die zij wilde dat Ratchadamnoen oproep (zie 2.5.1 over de macht die de dominante associatie kan hebben in het bepalen van herinneringen). Herinneringen bleven daarom noodzakelijkerwijs gekoppeld aan de plekken van strijd. Pas in 2001 is er een herdenkingsplek op Ratchadamnoen opgericht. Zowel naam en vormgeving van dit monument duiden erop dat de dominante actor (de koning) de herinnering een bepaalde richting op wil sturen. Het fysieke ontwerp van het monument (een stupa) verwijst

²²⁵ Zie bijvoorbeeld Dovey, 2001: 273.

²²⁶ Democratie zijn immers spelregels (normen) die de (inrichting van de) maatschappij en de omgang met macht structureren en het vertegenwoordigt onderliggende waarden. Zie voor meer over instituties 3.5.1.

namelijk geenszins naar de noodzaak van strijd en de harde en bloedige manier waarop die strijd voor democratie door het volk gevoerd moest worden. De naamgeving staat symbool voor de verschillende rollen die het koningshuis als actor heeft aangenomen bij de verschillende momenten van strijd. Het duidt erop dat de koning de associatie waar hij in 1976 deel van uit maakte (de rechtse, gewelddadige groeperingen die uit naam van de koning de demonstranten aanvielen) liever wil (laten) vergeten.

De koning trachtte als gevolg van een legitimiteitscrisis van zijn koningshuis zijn associatie met democratie te versterken. Dit heeft geresulteerd in het ontstaan van een 'koninklijke nationalistische democratie' als institutie: de koning werd voorgoed verbonden aan democratie. Ruimtelijk werd deze (in westerse ogen merkwaardige) associatie van een democratische koning bijvoorbeeld zichtbaar in de bouw en symboliek van het parlamentsgebouw. Voor legitimatie van het koningshuis in de gebouwde omgeving werd zelfs een officieel comité (het Rattanakosin Committee) opgericht dat beleid maakte voor Rattanakosin – de oorsprong van Bangkok en de bron van de succesvolle, eeuwenoude Chakri dynastie. Het teruggrijpen op ruimtelijke aspecten uit het nationale verleden van de eerste vijf Rama's was niet alleen bedoeld om een nationale herinnering te creëren – het moest ook mooie (als in: toeristisch aantrekkelijke) ruimte opleveren. Sloop van fysieke objecten uit de People's Party-periode (inmiddels niet meer de dominante actor) behoorde ook tot de maatregelen die genomen werden om de associatie van het koningshuis met het nationalisme (het creëren van een Thaise identiteit) en de democratie te versterken. Echter, aan de ruimtelijke vorm van het Democracy Monument kon zelfs de koning niks veranderen. Dit geeft het belang van dit monument en al haar eraan gekoppelde herinneringen voor alle verschillende associaties aan.

Aan waarden, symboliek (bijvoorbeeld de sierbogen over Ratchadamnoen) en gebruiken (instituties) uit de historie en het Boeddhisme ontleent Rama IX zijn positie binnen de Thaise natie. Er zou dus gesteld kunnen worden het de koning de institutie religie gebruikt om een duurzame associatie te kunnen vormen met de natie (koning, religie, natie); maar dat zou een wel heel cynische visie zijn. Wel staat vast dat de koning als dominante actor de ruimtelijke vorm van Bangkok (en specifiek: Rattanakosin en Ratchadamnoen) gebruikt ter versterking van zijn eigen positie en rol in de samenleving. Dit gaat ten koste van structuren die (in het verleden) geen onderdeel uitmaken of uitmaakten van een associatie met de koning (de gebouwen van de People's Party; zoals de recente discussie over sloop of behoud van het Supreme Court gebouw). Die fysieke structuren verwijzen niet naar de gewenste herinnering en kunnen (mogen) er daarom geen deel van uit maken (zie 2.5.1). Het FAD, dat met haar wet- en regelgeving (instituties) de officiële (en officieel onafhankelijke) actor is die bepaalt over erfgoedconservering, lijkt deze rol van de koning fysiek te (willen) ondersteunen – gezien haar keuzes voor het al dan niet 'listen' (Supreme Court) of simpelweg het verklaren dat iets conservering niet waard is (Democracy Monument).

Het Masterplan voor Ratchadamnoen dat het CPB met de NESDB heeft opgesteld, betekende in dit opzicht een breuk met de zojuist geschetste trend. In dit plan zouden de modernistische gebouwen langs de straat namelijk behouden blijven maar (slechts) functieveranderingen ondergaan. Hierdoor was een associatie ontstaan tussen het CPB (en dus de koning), de NESDB, de modernistische gebouwen en moderne herontwikkelingspraktijken (vooral economisch ingegeven, gericht op toerisme). Dit betekent een verandering in de betekenis waarvoor de gebouwen langs Ratchadamnoen werden ingezet²²⁷. Werd voorheen de ruimte van Ratchadamnoen gebruikt als machtmiddel om gedachten te manipuleren om daarmee een herinnering te creëren ten behoeve van een culturele betekenis ("*stories we tell ourselves about ourselves*"; zie 2.4.1 (in dit geval over de historie en de daarmee verweven positie van de koning in de samenleving)) – wat ten koste ging van de niet in de herinnering passende modernistische gebouwen. Nu was het plan deze gebouwen te gebruiken als instrument in de economische ontwikkeling (volgens 2.4.2) en de ruimte van Ratchadamnoen in te zetten voor esthetische kwaliteit (2.4.1) en het aantrekken van toeristen (2.4.2).

Deze nieuwe associatie is echter niet robuust gebleken; zij was namelijk dermate strijdig met andere associaties dat het ruimtelijk uitdrukking geven aan de associatie vooralsnog niet mogelijk is (het masterplan is immers in de uitvoering mislukt). Een associatie waar zij strijdig mee is, is de BMA – die als actor niet alleen gebonden is aan

---

²²⁷ Voor de verschillende betekenissen die historische structuren (zoals erfgoed) kunnen hebben, zie paragraaf 2.4.

haar middelen (geld) maar vooral ook aan haar eigen regelgeving (instituten). Een andere associatie waar het masterplan strijdig mee is, bevindt zich op lager schaalniveau: het volk. Dit zijn de gebruikers, arbeiders, bewoners en communities op of langs Ratchadamnoen. Zij maken de omgeving levend en zijn authentiek, en hebben hun eigen (lokale) geschiedenis en bijbehorende herinneringen. Aangezien de (nationale) associatie van het CPB en de NESDB dominant is over de (lokale) burgers, zou deze associatie op lager schaalniveau bij doorgang van de plannen waarschijnlijk het onderspit delven – ondanks protesten van allerlei actoren (de bewoners, gebruikers, arbeiders, academici, de pers) die samen, in een gevormde associatie, opkomen voor de lokale belangen op dit micro-niveau.

6.2.4 Concluderend

De ruimtelijke vorm van Ratchadamnoen is een verhaal over de geschiedenis van Thailand. Aan haar ruimtelijke structuren kleven herinneringen; als symbolen weerspiegelen zij dit verhaal.

Fysieke structuren werden en worden door de actoren gebruikt om een verhaal, en daarmee de eigen positie, te communiceren naar en in de maatschappij. Hiermee gaat Ratchadamnoen over identiteit. Aan de ene kant zijn er de dominante actoren op nationaal niveau die een nationale identiteit van ‘Thai-zijn’ proberen te creëren conform de drie-eenheid natie, religie, koning; aan de andere kant is er het volk: de burgers die hun eigen, lokale identiteit en cultuur hebben. Het is een verhaal van koninklijke gebruiken en vooruitgang (of dat nou verwestering is of economische groei) van de Rama’s en de strijd voor waarden van het volk: gelijkheid, democratie en authenticiteit.

De historische fysieke structuren van Ratchadamnoen worden ingezet door de dominante associaties om hun ideologie en autoriteit te versterken en hun positie te bevestigen en uit te dragen. De symboliek (de symbolische betekenis die ruimtelijke vorm kan hebben) is hierbij van groot belang. De ruimtelijke vorm wordt dus beïnvloed door de machtsrelaties (zie 3.6.2), maar tegelijkertijd heeft zij er ook invloed op. Het is namelijk diezelfde ruimtelijke vorm van Ratchadamnoen waar de demonstraties van het volk voor hun waarden en idealen plaatsvonden. De ruimtelijke vorm heeft er gelijktijdig meerdere betekenissen en het is afhankelijk van de op een moment meest succesvolle associatie hoe de fysieke structuren – ‘dingen’, zoals erfgoed – hiervoor ingezet worden. Hun lot is dus nooit zeker.

§ 6.3 Kuru Sapha Printing house

6.3.1 Beschrijving

De tweede casus, het Kuru Sapha Printing house, is gesitueerd aan de drukke verkeersweg Phra Sumen Road, op de hoek met Soi Pom Phra Samen, aan de klong Banglamphu en daarmee net binnen de 2^e kanaalring van Rattanakosin. Zij bevindt zich naast het Phra Sumane Fort en maakt deel uit van de Banglamphu community. Zie afbeeldingen 6-1 en 6-3 voor haar situering. De buurt Banglamphu is een druk, gemengd en toeristisch gebied waar zich verschillende tempels, historische structuren en andere (toeristische) trekpleisers bevinden, bijvoorbeeld Phra Sumane Fort als historisch *landmark* (zie A-29). Dit fort wordt omringd door een klein park dat reikt tot aan de oever van de Chao Praya. In de directe nabijheid van Kuru Sapha bevinden zich rijen traditionele shophouses uit de periode van Rama V.

De eigenaar van het kavel met daarop twee gebouwen is het Treasury Department (Ministry of Finance) (Sittichai, 04-03-2008). Momenteel doen de twee gebouwen dienst als opslagruimte van het Treasury Department, al wordt haar capaciteit danig ondergebruikt aangezien het grootste deel van de ruimtes leeg staat (Davies, 2008b: 3). Het oudste gebouw is aan Phra Sumen Rd. gelegen, is L-vormig en bestaat uit baksteen en stucwerk. Het andere gebouw is een langwerpig houten gebouw dat parallel loopt aan de klong. Zie afbeelding 6-4.

6.3.2 Ontwikkeling in controverses

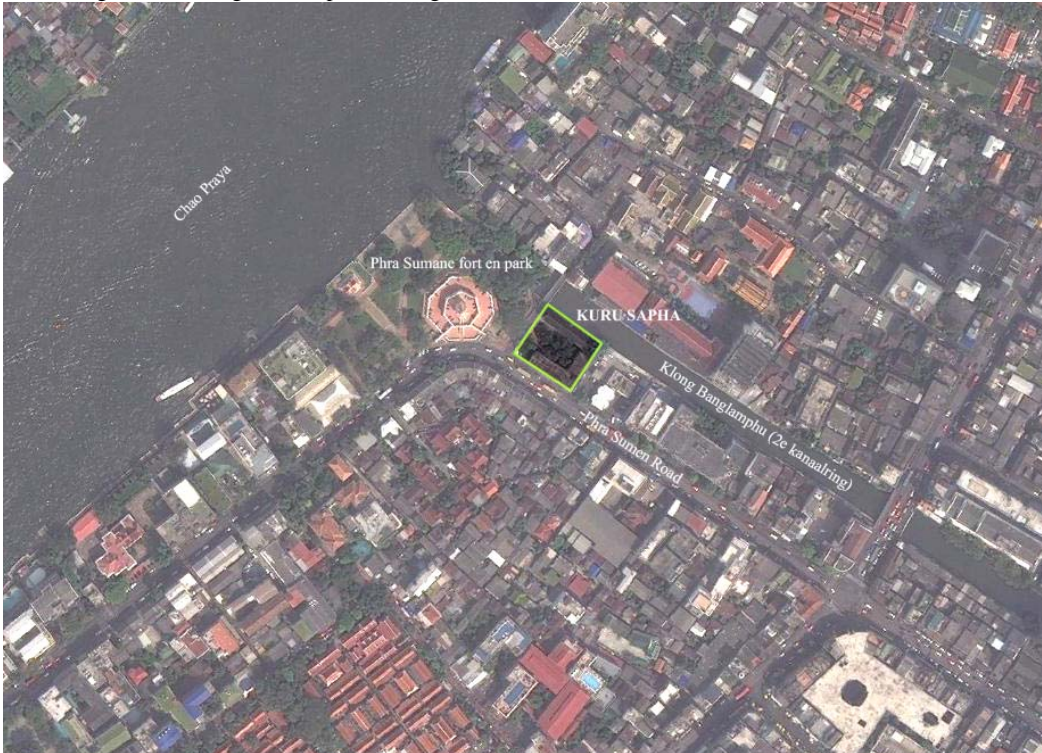
Zoals al eerder naar voren is gekomen (zie 5.2.1), stond de periode van eind 19^e - begin 20ste eeuw in Thailand in het teken van modernisering en daarbij horende (technische) vooruitgang, en deed een meer westerse cultuur haar intrede²²⁸. Tevens ontstond in deze periode een groter wordende ontevredenheid over de absolute macht die de

---

²²⁸ “A mass commercial culture was emerging in the late 1920’s which soon came to define urban life” (Askew, 2002: 44).

koning had²²⁹. Deze ontwikkelingen zorgden samen voor een groeiende behoefte aan het vergaren en verspreiden van informatie en ideeën, waarin het moderne fenomeen de drukpers en de uitgeverijindustrie konden voorzien (Davies, 2008b: 16).

Afbeelding 6-3: Situering Kuru Sapha Printing house

Bron: eigen bewerking Google Earth.

Afbeelding 6-4: De twee gebouwen van Kuru Sapha Printing house

In die tijd (1925) werd het eerste gebouw van wat hier het Kuru Sapha complex genoemd wordt, gebouwd. Zij is opgetrokken uit baksteen en aan de buitenkant gestuukt. Het gebouw is ontworpen door belangrijke architecten (Bangkok Post, 13-07-1999) die elementen uit de westerse moderne architectuur gebruikten, zoals een plat dak (erg on-Thai)²³⁰. Haar simpele vorm reflecteert de economische toestand van Thailand op dat moment (Davies, 2008b: 18) en tegelijkertijd reflecteert haar vorm de functie waarvoor zij bedoeld was: vanwege haar industriële

²²⁹ Wat uiteindelijk resulteerde in de coup van 1932.

²³⁰ De vergelijking met de bouwstijl van de latere People's Party-gebouwen is wel gemaakt (Bangkok Post, 18-04-2008).

doeleinden heeft zij grote ramen en toegangen (Davies, 2008b: 6). Vanaf 1926 is Kuru Sapha namelijk dienst gaan doen als drukpers. In 1932 is er een tweede gebouw op het kavel bijgebouwd, dat vanaf 1933 in gebruik werd genomen als drukwerkschool. Deze “*Wat Sangwet*” *printing school* was de eerste in Thailand (Davies, 2008b: 13). Dit gebouw is vervaardigd van hout, en vanwege haar situering langs de klong is het aannemelijk dat zij dienst deed voor overslag van goederen tussen de drukpers en de klong (Davies, 2008b: 9). Het ontwerp van dit gebouw drukt de traditioneel Thaise stijl uit. In 1946 is het onderwijs op de drukwerkschool gestopt, waardoor de enige focus nog het drukken zelf was; wat vanaf 1950 alleen nog maar voor onderwijs-tekstboeken gebeurde²³¹ (Davies, 2008b: 13). In 1973 is helemaal gestopt met printen; vanaf dit moment zijn de magazijnen slechts nog gebruikt als opslagplaats voor de (nieuwe) eigenaar, het Treasury Department. Rond deze tijd waren er overigens nog vier gebouwen bijgebouwd op het kavel, waarvan bouwjaar en precieze functie niet bekend zijn (Davies, 2008b: 13). De overwegingen om te stoppen met printen zijn onbekend; waarschijnlijk speelt mee dat de focus van het Banglamphu gebied in deze tijd verschoof van industrie naar toerisme, waardoor het er veel drukker werd en bijvoorbeeld het gemotoriseerd verkeer er toenam.

In 1998 presenteerde het Rattanakosin Committee plannen om op de plek van Kuru Sapha, dat zich in de *Outer Rattanakosin area* – en daarmee binnen de *conservation area* – bevindt, een toeristisch attractief park te ontwikkelen om daarmee in 1999 de 72ste verjaardag van de koning te kunnen eren (Davies, 2008b: 13; Bangkok Post, 21-07-1999). Met toestemming van het Rattanakosin Committee begon de eigenaar, het Treasury Department, daarom in maart 1998 met de sloop – waar ze echter mee stopten door protest vanuit de samenleving (Bangkok Post, 07-06-1998). In mei 1998 hebben zowel de BMA, het FAD, de Federation of Thai Printing Industries en de Kurusapa Business Organisation petities ondertekend om het Treasury Department om uitstel van sloop te vragen (Bangkok Post, 07-06-1998). Halverwege 1999 wilde het Treasury Department opnieuw beginnen met slopen, dit keer belde het FAD de politie die sloop kon verhinderen (Bangkok Post, 13-07-1999)²³². Buurtbewoners, burgergroeperingen en studenten van Thammasat University hebben toen actie gevoerd voor behoud en een onderzoek van het FAD naar de waarde van de gebouwen (Bangkok Post, 21-07-1999). De buurtbewoners wilden voor eigen gebruik graag een community centrum maken van de gebouwen, en met een al opgesteld ontwikkelingsplan daarvoor zou sloop van het volgens hen waardevolle complex voorkomen kunnen worden (Bangkok Post, 13-07-1999). Voor andere burgergroeperingen was er echter nog een andere, achterliggende, reden om op te komen voor behoud: “*Piti Kulsirorat, a representative of the community, said civic groups in many districts supported their move to claim the right to take part in any project affecting their community*” (Bangkok Post, 21-07-1999). Het ging de burgers dus niet alleen om de historische of architectonische waarde van het printing house, maar om een principe: zij wilden meer betrokken worden bij - en inspraak krijgen in planvorming.

Het FAD heeft hieropvolgend een uitgebreid onderzoek naar de gebouwen uitgevoerd. Naar aanleiding daarvan heeft zij besloten dat alle later bijgebouwde gebouwen gesloopt konden worden – deels omdat ze te onveilig waren, deels omdat ze geen waarde hadden (Davies, 2008b: 4). De twee originele gebouwen werden echter wel als waardevol beschouwd, en daarom in 2000 op de (lokale) monumentenlijst geplaatst²³³⁻²³⁴. Idee van het FAD was de waardevolle gebouwen na een opknapbeurt te verhuren om ze zo rendabel te maken, maar dit bleek vanwege teveel regels en beperkingen niet mogelijk (Sittichai, 04-03-2008). De twee gebouwen waren nu dus wel veilig gesteld voor conservering, maar hadden (nog steeds) geen functie.

---

²³¹ Pas vanaf dit moment is het complex het ‘Kuru Sapha Printing house’ gaan heten (Davies, 2008: 13).

²³² Hoewel Kuru Sapha toen niet officieel geregistreerd was als monument, kunnen historische structuren volgens de Act on Historical Sites and Historical Objects toch beschermd worden – het FAD is het orgaan dat hier toezicht op houdt (Vasu, 21-04-2008).

²³³ Dit *listen* is iets anders dan het officieel registreren van erfgoed (zie 5.3.2). Dit laatste is officieel en gebeurt alleen bij erfgoed van nationaal belang; het *listen* geldt voor monumenten van lokaal belang, en is alleen een aankondiging dat het FAD zich er op aan het bezinnen is of de structuur wellicht geregistreerd gaat worden (Vasu, 21-04-2008). In de praktijk is dit *listen* echter ook een eindstadium voor veel monumenten, simpelweg vanwege organisatorische redenen (het FAD is officieel verantwoordelijk voor behoud van en onderhoud aan nationale (geregistreerde) monumenten. Dit moet zij betalen indien de eigenaar dat niet kan (of zegt te kunnen); terwijl de lokale overheid verantwoordelijk is voor de *geliste* monumenten. Het FAD komt middelen en mankracht te kort om dit allemaal op zich te kunnen nemen) (idem).

²³⁴ Volgens Borvornvate Rungrudee van het FAD is het gebouw op de lijst geplaatst: “... *as an historical building due to its significance as the first printing school in the country and also because of its architectural characteristics*” (The Nation, 06-09-2004); het houten gebouw is bijvoorbeeld het grootste oudste houten gebouw in Bangkok.

Vanaf 2000 is met de komst van een nieuwe gouverneur van Bangkok het BMA beleid ten aanzien van lokale gemeenschappen veranderd. Vanaf half jaren '90 stond de BMA open voor plannen en projecten waar de plaatselijke bevolking in betrokken werd²³⁵ (Davies, 2008b: 20). De verkiezingen van 2000 betekenden echter een ommekeer in het beleid: de nieuwe gouverneur was gericht op het (visueel) aantrekkelijk maken van de stad voor toeristen – wat volgens hem ook kon zonder lokale aspecten²³⁶. Deze koerswijziging had ook gevolgen voor Kuru Sapha: haar voortbestaan kwam opnieuw onder druk. Het Rattanakosin Comité bleef tegelijkertijd namelijk vasthouden aan haar wens voor een nieuw park, en zag bovendien de waarde van Kuru Sapha niet. Zo zegt een lid van het comité: *"Historical buildings should be older than 100 years, have an important historical background or meet the fine art standard ... But the building is only an old wooden edifice that was built in 1932. Its unpleasant appearance just improved recently when the Treasury Department, which is responsible for the plot, repainted it"* (The Nation, 06-09-2004). Volgens het comité passen architectuur en structuur van Kuru Sapha niet bij het Phra Sumane fort; sloop zou het decor rondom het fort sterk verbeteren (idem). Het comité zou voor sloop echter een kabinetsbeslissing nodig hebben om Kuru Sapha van de monumentenlijst af te kunnen krijgen. De community zelf had nog steeds de wens de gebouwen te transformeren tot muziek- en kunstmuseum, cultureel centrum en bibliotheek. De buurtbewoners hadden echter ook nog een andere reden om de plannen van het comité te voorkomen: *"Most residents ... not want a park since they already had one next to Phra Sumane fort, which has become a hangout for drug addicts at night"* (Bangkok Post, 07-06-1998). Dit wordt bevestigd door een local: *"The new public park will eventually become a gathering place for drug addicts who will cause us more trouble"* (idem). Naast de culturele plannen van de buurt hebben meerdere overheidsafdelingen goedkeuring aan het Treasury Department gevraagd er kantoor te kunnen houden (Bangkok Post, 08-02-2003). Al deze plannen zijn echter in de ijskast gezet door het Rattanakosin Comité (Bangkok Post, 08-12-2003).

Een wisseling van de wacht binnen het comité lijkt nu voornamelijk gunstig uitpakend te hebben voor Kuru Sapha: *"In the Rattanakosin Committee meeting last month, the new committee chairman, Deputy Prime Minister Chaturon Chaisang, delayed the proposal to de-list the building. He said he doubted whether a new one-rai [²³⁷] public park would be worth the demolition since there is already Santi Chaiprakarn Park next to Phra Sumane Fort"* (The Nation, 06-09-2004). Sindsdien is niks van de ontwikkelingen rondom Kuru Sapha vernomen en in 2008 stonden de twee gebouwen er – weliswaar ongebruikt en vervallen – nog steeds. Haar toekomst lijkt dus ongewis, maar zij wordt, voor wat het waard is, in ieder geval beschermd door haar status als (lokaal) monument²³⁸.

6.3.3 Analyse van de associaties

De zojuist geschetste ontwikkelingen rondom de betwiste casus van Kuru Sapha zullen hier – net zoals in de derde subparagraaf van de vorige casus – geanalyseerd worden volgens het theoretisch kader. Op zoek naar de associaties die de huidige ruimtelijke vorm verklaren, zullen de betrokken actoren, instituties en dingen dus geduid worden.

Om de huidige ruimtelijke vorm te kunnen begrijpen, dient eerst de oorspronkelijke ruimtelijke vorm van Kuru Sapha geanalyseerd te worden. Zij dankt haar bestaan aan de opkomst van de modernisering en westerse cultuur. In de jaren '20 van de vorige eeuw is een associatie ontstaan tussen de opkomende massa-media en de behoefte aan (vrijheid van eigen) informatie uitwisselen, ook over bijvoorbeeld politieke ideeën tegen de absolute monarchie. Waarom Kuru Sapha op exact deze plek is gesitueerd, is niet bekend²³⁹ maar wel is duidelijk dat er gebruik gemaakt werd van de fysieke locatie; het ontwerp van het tweede gebouw (1932) is er zelfs op gebaseerd

²³⁵ Al eerder bestond wens hiertoe vanuit de lokale gemeenschappen; vooral vanwege het pertinent genegeerd worden in de Rattanakosin plannen zijn er verschillende burgergroeperingen gevormd met community leiders aan het hoofd. Het Bangkok Forum is hiervan de bekendste en laat het vaakst van zich horen (Davies, 2008: 20).

²³⁶ Vergelijk de visie van het Rattanakosin Comité die al toegelicht is in 5.3.2.

²³⁷ Eén rai is 1.600 m².

²³⁸ Zij valt hiermee, zoals al vermeld, onder de verantwoordelijkheid van de BMA. Maar juist de BMA is een actor die een inconsistent (ruimtelijk) planningsbeleid voert – ingegeven door de politieke agenda en vier-jarlijkse verkiezingen. Beleid is daarmee korte-termijn gericht en op eerder genomen beslissingen bestaat geen garantie voor de toekomst.

²³⁹ Destijds was Bangkok ruimtelijk lang niet zo uitgespreid als nu (zie 5.2.2) en daarom is het in ieder geval niet vreemd dat Banglamphu – ondanks haar centrale ligging – een industrieel karakter had.

(langwerpig in de lengte van de aangrenzende klong). De vormgeving van het oudste gebouw (1925) is een uitdrukking van de tijdsgeest (sober vanwege de economische toestand, en westerse elementen vanwege de moderniseringsinvloeden) en haar oorspronkelijke (industriële) functie.

Vanaf 1998 hebben verschillende actoren geprobeerd een dominante associatie te vormen met het fysieke ‘ding’ Kuru Sapha Printing house om haar toekomst – en daarmee haar vorm – te bepalen.

Allereerst is dat het Rattanakosin Committee, dat bij alle ruimtelijke ontwikkelingen binnen de *conservation area* in Bangkok een rol speelt – op de achtergrond als regelstellende en controlerende instantie of duidelijk op de voorgrond waarbij ze haar eigen plannen presenteert en bij monde verdedigt, zoals hier. Al eerder in deze thesis (5.3.2) is de visie van het comité op Rattanakosin beschreven: een focus op ‘*Moradok Thai*’ (zie 5.3.1) en het opschonen en (toeristisch) aantrekkelijker maken van de ruimte. In deze visie past de wens voor een park dat – naar eigen zeggen – (visueel) aansluit bij het naastgelegen fort. Door aan dit plan een koninklijk tintje te geven (de gelegenheid voor het park is immers de verjaardag van de koning), versterkt het comité haar positie. De koning wordt op deze manier immers uitdrukkelijk opgenomen in de associatie: het comité handelt voor de op een voetstuk staande koning – en gebruikt de betekenis die dat heeft. Dat uitvoering van dit plan sloop betekent van de moderne, on-koninklijke²⁴⁰ structuur die bovendien esthetisch afwijkt van haar historische omgeving past alleen maar in de visie van deze associatie. Net zoals in de casus van Ratchadamnoen (zie 6.2) zou de ruimte ook hier een bepaalde, door deze associatie gewenste, herinnering moeten uitdragen²⁴¹. Een herinnering aan de huidige koning en aan ‘*Moradok Thai*’, door het ‘decor’ (de ruimte) aansluiting te laten zoeken bij het naastgelegen fort.

Tot twee keer toe is als gevolg van dit Rattanakosin-plan de eigenaar, het Treasury Department, begonnen met sloop. Als eigenaar speelt het Treasury Department geen eigen rol; zij lijkt eerder onverschillig en onpartijdig uit te voeren wat andere overheidsautoriteiten haar opleggen (Davies, 2008b: 23). Het Rattanakosin Committee kan het Department vanwege haar autoriteit daarom gemakkelijk in haar associatie opnemen om ten behoeve van de fysieke ruimte (Rattanakosin, en de monumenten met het fort in het bijzonder) Kuru Sapha te slopen. Het comité (de ‘focal’ (oorspronkelijke) actor’ zie 3.6.2) treedt dus op als spokesperson van deze ruimte. Die rol als pleitbezorger van sloop werd bovendien gelegitimeerd omdat het conform het Rattanakosin Masterplan (als institutie onderdeel van de associatie; het plan is door het comité zelf ontworpen maar de regering bekrachtigd) was. Het ‘mooier’ en aantrekkelijker maken van Rattanakosin wordt binnen deze associatie gezien als gunstig voor de economie, in het bijzonder omdat dit toeristen aan zou trekken²⁴². Het comité treedt zo tevens op als woordvoerder (belangenbehartiger) van ‘de toerist’²⁴³.

Het FAD kon de sloop uiteindelijk tegenhouden door zich te beroepen op nationale instituties (wetgeving over historische structuren). De in deze casus cruciale rol in de strijd voor de toekomst van Kuru Sapha wordt echter ingenomen door de Banglamphu community en andere burgergroeperingen. Zij erkennen het historisch en architectonisch belang van Kuru Sapha als waardevol en uniek erfgoed van Bangkok. Zoals echter al naar voren is gekomen gaat het de locals echter niet (alleen) om de waarde dat historisch waardevolle structuren behouden dienen te worden; ook andere belangen zijn in het spel. Zo willen de omwonenden de kans voor ontwikkeling van een eigen cultureel centrum aangrijpen (wat een functie-verandering van de gebouwen zou betekenen). Bovendien vrezen zij overlast en onveiligheid van het door het comité gewenste park. Voor deze eigen belangen gebruiken zij het fysieke ding Kuru Sapha. Andere communities komen – naast conservering – op voor het principe (de waarde) van burgerparticipatie bij overheidsplannen. Zij grijpen de gelegenheid (de strijd om het ding Kuru

---

²⁴⁰ Deze drukpers heeft immers nooit ten dienste gestaan van de koning. Integendeel, de voorstanders van een constitutionele democratie gebruikten de massa-media in de jaren '20 om hun ideeën tegen het koningshuis te verspreiden.

²⁴¹ Vergelijk hier de theoretische overeenkomsten met de eerste casus: er bestaan verschillende soorten herinneringen die in de ruimte uitgedragen kunnen worden (zie 2.5.1); ruimtelijke vorm en fysieke aspecten kunnen als ‘dingen’ en symbolen gemakkelijk dienst doen om de door de dominante actor gewenste herinneringen op te roepen en daarmee machtsposities te versterken (zie 3.6.2)

²⁴² Interessant is overigens de stelling die de nieuwe voorzitter van het Rattanakosin Committee in 2004 inneemt. Helaas is verder niks bekend over deze mening (noch over de uiteindelijk definitieve afloop van de strijd), waardoor zij moeilijk geplaatst kan worden (zo is bijvoorbeeld niet duidelijk of de aanwezigheid van Kuru Sapha nu wel in het beeld van het comité voor de *conservation area* past, of dat er door het comité als spokesperson van de associatie alsnog een andere oplossing voorgesteld is voor het kavel).

²⁴³ ‘De toerist’ bestaat natuurlijk niet en is een (te) breed begrip; een container-begrip waarmee beleid gemakkelijk gelegitimeerd kan worden. Toerisme wordt gezien als een positieve ontwikkeling (over het algemeen door haast elke zichzelf respecterende stad, maar in Bangkok is dit zéér zeker het geval) en omdat niemand weet wat ‘de toerist’ wil of omdat verschillende soorten toeristen allen iets anders in de fysieke omgeving wensen, is het natuurlijk een gemakkelijk excuus voor het doen van allerlei ruimtelijke ingrepen.

Sapha) dan ook aan om hun standpunt duidelijk te maken. Ook mensen van de universiteit protesteerden tegen sloop²⁴⁴, zodat de protest-stem uit meerdere sociale groepen te horen was en zij meer (academische) betekenis kreeg. Natuurlijk werd hierbij gebruik gemaakt van de massa-media. Samen met een aantal maatschappelijke organisaties die belang hadden bij een (culturele) functie-verandering voor Kuru Sapha vormen de actoren van dit lokale schaalniveau een brede associatie. Zij stredden deels voor andere, achterliggende waarden maar konden een gemeenschappelijk geluid laten horen: het ding Kuru Sapha moet behouden blijven. Zij gebruiken dus niet alleen dit historische gebouw, zij doen tevens een beroep op de geldende instituties (wetgeving) en daarmee op het FAD. Het FAD zou als (enig) officieel overheidsorgaan dat bevoegd is over het erfgoedbeleid in Thailand een onafhankelijke positie in dienen te nemen en haar mening vormen op basis van zelf uitgevoerd onderzoek en deskundigheid – en niet op basis van beïnvloeding door externe partijen of de publieke opinie. Idealiter neemt zij bovendien zelf initiatief tot onderzoek, zodat duidelijk zou zijn dat zij vanuit haar eigen agenda opereert. In de vorige casus (Ratchadamnoen – Supreme Court) is zijdelings al geconstateerd dat de actor FAD gevoelig is voor druk van andere partijen (toen het CPB); hier tekent zich het beeld af dat het FAD gehoor geeft aan de brede associatie van de *locals* (de publieke opinie). Maar hier heeft zij haar besluit om middels de monumentenlijst Kuru Sapha een duidelijk beschermde status te geven niet laten beïnvloeden door machtige actoren op nationaal niveau (deze waren immers tegen behoud).

Een actor die binnen deze casus geen duidelijke positie heeft (niet is opgegaan in een associatie), is de BMA. Zij bevindt zich als lokale overheid in een spagaat. Enerzijds dient zij zich te onderwerpen aan het beleid van hogerhand (nationale overheidsorganen) en is ze vaak uitvoerende partij van die plannen of krijgt ze verantwoordelijkheden doorgeschoven. Anderzijds heeft zij haar eigen belangen en prioriteiten en staat zij bovendien dicht bij haar burgers; burgers die ze serieus zou moeten nemen – te meer omdat beleidvoering een zeer politieke kwestie is en zij minstens één keer in de vier jaar door de kiezers afgerekend kan worden op genomen beslissingen²⁴⁵. In deze strijd om sloop of behoud heeft de BMA geen bepalende positie aangenomen binnen een associatie. De politieke termijn van vier jaar blijkt te kort om een duidelijke rol te (kunnen) spelen in een duurzame associatie.

6.3.4 Concluderend

De huidige vorm van Kuru Sapha (vervallen en leegstaand) kan verklaard worden door de beleidsimpasse en een passieve eigenaar. De strijd over haar toekomst werd over haar rug uitgevochten. Het lijkt de actoren namelijk niet zozeer om de historische en architectonische waarde van de gebouwen zelf te gaan. Aan de ene kant was er de dreiging van sloop, die voortkwam uit een streven naar het (visueel) aantrekkelijk maken van Rattanakosin. Een ruimtelijk beeld (Morakok Thai) dat past bij de Thaise cultuur en historie zoals deze in de dominante beeldvorming (ook internationaal) gepresenteerd en gesymboliseerd wordt. Die gewenste herinnering draait om de koninklijke oorsprong van Bangkok en de hele natie. De ruimtelijke vorm van de *conservation area* Rattanakosin moet dit symboliseren en fysieke dingen die niet in deze herinnering passen, dienen uit de ruimtelijke vorm (en daarmee uit het beeld dat uitgedragen wordt) verwijderd te worden.

De associatie die deze herinnering uit wil dragen is gevormd op nationaal niveau, maar is (vooralsnog) niet dominant geworden omdat zwaarder getild is aan de heersende instituties. Die instituties (de waarden en wetgeving die pleiten voor behoud van Kuru Sapha) werden verdedigd door het FAD (als ‘hoeder’ van deze instituties) en verschillende lokale partijen. Deze burgers maakten gebruik van de historie en architectonische waarde van Kuru Sapha. Dit deden zij voor verschillende lokale (eigen) belangen, maar ook voor een grotere maatschappelijke waarde: het recht op inspraak en participatie in hun eigen omgeving. Waar deze associatie (vooralsnog) in ieder geval in geslaagd is, is behoud van Kuru Sapha.

Het fysieke ding Kuru Sapha heeft haar beschermde status als erfgoed dus te danken aan een strijd die niet over haar zelf ging. De esthetische en culturele waarde van haar omgeving hebben (voorlopig?) het onderspit gedolven

---

²⁴⁴ Het ‘ineens’ vanuit de academische wereld opkomen voor behoud van erfgoed is volgens Pirasri niet helemaal eerlijk: “... *academicians are not fair either: when a building is threatened, they suddenly come up with a statement of the importance of the building. An example from this is the Kuru Sapha Printing School. It’s not a very special building, but suddenly, at the moment it was threatened..., it acquired a lot of prestige*” (Pirasri, 07-04-2008).

²⁴⁵ Zoals vice-gouverneur Banasopit Mekvichai het heeft gezegd: “... *the BMA will have to pay regard to the [Rattanakosin] committee’s resolution but public participation must be allowed also*” (Bangkok Post, 07-06-1998).

ten opzichte van de officieel erkende historische en architectonische waarde van de gebouwen zelf. Voor het merendeel van de betrokken actoren zit de winst echter in achterliggende motieven: zeggenschap en beschikking over lokale aangelegenheden. Deze casus laat zien dat het wensbeeld van het Rattanakosin Committee ondanks haar dominante positie en stempel op de ruimte niet allesbepalend is voor de ruimtelijke ontwikkeling van Rattanakosin. Met betrekking tot erfgoed in Bangkok laat de casus zien dat structuren die géén Moradok Thai zijn, wel degelijk als conservering waard beschouwd kunnen worden. Kanttekening is dat er geen één actor is die uit zichzelf, puur vanwege de architectonisch-historische waarde heeft opgetreden voor behoud. Het is daarom maar de vraag hoe belangrijk erfgoedconservering *an sich* wordt gevonden.

§ 6.4 Soi Wanglee

6.4.1 Beschrijving

Soi Wanglee (of: Soi Charoen Krung 52) is, zoals de naam al aangeeft, een zijstraat van Charoen Krung Road²⁴⁶ en de derde casus van dit empirisch onderzoek. Hemelsbreed ligt zij bijna vier kilometer ten zuiden / zuid-oosten van het Grand Palace in Rattanakosin, en daarmee ver buiten de *conservation area*. Zie afbeelding 6-1 voor haar ligging. Het is een doodlopende soi van ongeveer 100 meter lang die loopt richting de Chao Praya. Ten noorden van de straat ligt braakliggende grond rondom het Saphan Taksin BTS station; ten zuiden ligt het tempelcomplex Wat Yannawa. De grondeigenaar van Soi Wanglee is Wat Yannawa en daarmee de Sangha Council (de Boeddhistische organisatie). Wat Yannawa is een omvangrijk tempelcomplex van 4 rai groot (6.400 m²). Naast de gebedsruimte zijn er onder andere ontmoetingsruimten met een maximumcapaciteit voor 2000 monniken en functioneert het als een hotel voor bezoekende monniken uit binnen- en buitenland (Chatri, z.j.: 2). De waarde van het vastgoed is omgerekend²⁴⁷ bijna zeven miljoen euro (idem). Sinds de Ayutthaya-periode (1351-1767) staat er op deze plek al een tempel; de huidige structuren stammen uit de tijd van Rama III (1824-1851) (Chatri, z.j.: 6). Deze koning heeft niet alleen de opdracht gegeven tot nieuwbouw van de tempel zelf, maar ook van de opvallende koninklijke pagode (een stupa) met als basis het model van een Chinees schip dat in die tijd veel gebruikt werd; zie afbeelding A-30.

Op afbeelding 6-6 is de huidige ruimtelijke vorm van Soi Wanglee te zien. Bijna alle kavels liggen braak; er bevindt zich wat sloopafval en de straat wordt vooral gebruikt als parkeerplaats. De hoekgebouwen bij Charoen Krung Road zijn intact maar maken een vervallen indruk, zie A-31.

6.4.2 Ontwikkeling in controverses

Het beginpunt van de strijd die in deze casus centraal staat ligt in 2004; de Yannawa tempel besloot toen dat zij haar omliggende land commercieel wilde herontwikkelen en zij sloot daarvoor een contract met een bouwbedrijf (Bangkok Post, 31-03-2007). In de visie van de monniken zou aan Soi Wanglee een zes verdiepingen tellend gebouw met parkeergarage eronder moeten komen, evenals een paviljoen ter ere van de verjaardag van de koningin (Bangkok Post, 14-08-2006). Doelstelling van dit plan was volgens de monniken “*to make the area look better*”; ontkend werd dat het om economische winst ging (idem).

Deze plannen betekenden sloop van 77 historische shophouses aan Soi Wanglee die tussen 1925 en 1927 gebouwd zijn door een Franse architect (zie A-32) (Bangkok Post, 31-03-2007). De Franse stijl waarin ze gebouwd zijn, reflecteert een keerpunt in de Thaise moderne architectuur: de shophouses waren namelijk een van de eerste versterkte betonnen structuren (Chatri, z.j.: 13). Zij illustreren daarmee de overgang van een muurdragende - naar een constructie met staanders en balken (Bangkok Post, 31-03-2007). Ook de vorm van de shophouses is zeldzaam: niet alleen door de platte daken die architectonisch vrij uniek zijn in Thailand (idem) maar ook door de verschillen in maximale hoogte. De uiteinden van de twee rijen – elk zo’n 100 meter lang – zijn namelijk drie lagen hoog en het middenstuk is slechts twee lagen. Dit drukt de vorm van het type Chinees schip uit (een ‘junk’) dat ook in de stupa van de Yannawa tempel zichtbaar is (zie afbeelding 6-7 voor het vooraanzicht van één van deze twee rijen) (Chatri, z.j.: 13).

---

²⁴⁶ Charoen Krung Road was de eerste weg in Bangkok, zie 5.2.1.

²⁴⁷ Volgens koersen van maart 2011.

Afbeelding 6-5: Situering van Soi Wanglee

Bron: eigen bewerking Google Earth.

Afbeelding 6-6: Soi Wanglee

Afbeelding 6-7: vooraanzicht van de rij shophouses in Soi Wanglee

Bron: eigen bewerking Chatri (z.j.).

Sloop van de shophouses zou betekenen dat de huurders die slechts 100 baht (nog geen €2,50) huur per maand hoefden te betalen hun woning kwijt zouden raken²⁴⁸ (Bangkok Post, 14-08-2006). Dit zou voor veel bewoners niet alleen financieel en praktisch raken, maar ook emotioneel: in Soi Wanglee woonden veel families namelijk al generaties lang (Bangkok Post, 14-08-2006; The Nation, 07-01-2007). Van oorsprong is Soi Wanglee een druk, commercieel gebied met een pier in de Chao Praya en voornamelijk bevolkt door Chinezen²⁴⁹. Onder leiding van de Chinezen groeide zij in de tijd van Rama V uit tot de internationale haven van Bangkok, dat het bleef tot Klongtoey deze functie vanaf 1951 overnam (The Nation, 07-01-2007). Dit geeft Soi Wanglee volgens onder andere *associate professor* Pannee Bualek, specialist in Chinese communities, een cultuurhistorische betekenis: "*It [Tha Rua May Chin, de haven van Soi Wanglee] represents not only the Asian independent will over Western hegemony²⁵⁰, the Thai rice trade with international countries, but also the work history of Chinese labourers*" (in: The Nation, 07-01-2007). De soi is daarmee cultureel erfgoed van de Chinese community in Bangkok (Chatri, z.j.: 16)²⁵¹.

Naast de betekenis die Soi Wanglee voor veel bewoners en Chinezen heeft als plek van hun (familie-)roots, zijn er nog andere redenen waarom het voor veel *locals* moeilijk te begrijpen is dat (juist) een tempel de shophouses wil slopen. Zij vinden het teleurstellend dat monniken de rol van projectontwikkelaar aannemen. Of zoals een afgestudeerde van de 'Wat Yannawa School' het zegt: "*It is sad when tenants have to have a bitter row with the same temple where our boys enter the monkhood and where they are educated*" (in: Bangkok Post, 14-08-2006). Hoewel de monniken zelf ontkennen dat de sloop van Soi Wanglee te maken heeft met een winstmotief, speelt dat wel degelijk een rol: "*The reasons for kicking out the tenants ... they are clearly driven by the same purpose _ a desire for worldly possession. In short, greed*" (Bangkok Post, 05-01-2007). Dit wordt bevestigd door onder andere Yongtanit (24-03-2008), Sakeson & Surasak (02-04-2008) en Chatri (z.j.). Met de nieuwe ontwikkelingen zouden de monniken immers hogere huren gaan vragen. En juist hier zit de pijn: "*...kick surrounding communities off temple land, has left many Buddhists confused and sad. ... For most of us ... it is unthinkable that monks should amass wealth; that would be in sharp contrast to what we have been taught in Buddhism. We are not happy to see monks act as if they were heartless, greedy land developers*" (Bangkok Post, 05-01-2007).

Hebzucht en door commerciële motieven ingegeven sloop en uitzetting gaan dus tegen Boeddhistische waarden in. De signalen die de tempel hiermee afgeeft, zullen ongetwijfeld consequenties voor de samenleving hebben: "*As the fight continues, we will no doubt see people losing faith in these monks, as they turn their backs on the temples, which stand to lose their position as pillars of society. Gone is the harmonious bond between temples and the communities*" (idem). Dit wordt onderkend door Pathomreuk Keduthat, als socioloog verbonden aan Thammasat University: "*Whatever the purpose, the project may affect delicate bonds between people and monks. This trend jeopardises a traditional way of life that temples and communities are co-dependent*" (in: Bangkok Post, 31-12-2006). De band die oorspronkelijk bestaat tussen de tempels en communities en die belangrijk is voor de Thaise maatschappij komt zo onder druk te staan. Vooral wanneer de hoogste monnik geen band met de community heeft, kan gevreesd worden voor de toekomst van verschillende oude gebouwen, hun communities en daarmee de relatie tussen de lokale bevolking en de tempel: "*Many old Thai buildings belong to temples and if the abbots are not locally born or not community-centric, the buildings are likely to be torn down and replaced by modern structures for commercial uses*" (The Nation, 25-02-2007).

Volgens academici kan de door Yannawa gewenste sloop als voorbeeld gezien worden van een trend die zich aftekent. Pathomreuk: "*We have seen temples playing new roles, campaigning to promote tourism or land development and many communities have been cleared to pave the way for development projects*" (in: Bangkok Post, 14-08-2006)²⁵². Het is aannemelijk dat er meer conflicten over tempelgrond zullen ontstaan, want tempels bezitten vaak veel grond²⁵³, én op gunstige locaties in de stad: "*...most of the land in the possession of temples is*

²⁴⁸ Wel zouden de huurders voorrang krijgen in de nieuwbouw, maar dan volgens de nieuwe – veel hogere – huurtarieven (Bangkok Post, 14-08-2006).

²⁴⁹ Zij arriveerden in Thailand per schip: 8 op de 10 Chinese migranten is op deze plek Thailand binnengekomen (The Nation, 07-01-2007).

²⁵⁰ Vanuit de haven werden namelijk (handels-)activiteiten ondernomen om de monopolie-positie van Europese scheepvaartbedrijven te beconcurreren (The Nation, 07-01-2007).

²⁵¹ Pannee duidt het belang van de community zelfs als volgt aan: "*This area is one of the few traditional communities remaining in Bangkok*" (in: Bangkok Post, 04-02-2007).

²⁵² Denk hierbij ook aan de al eerder (zie 5.3.2) aangehaalde woorden van Pirasri, die stelt dat er meer conflicten met betrekking tot toeristische herontwikkelingen door monniken op hun tempelgrond aan gaan komen.

²⁵³ En, wanneer alle kavels van alle tempels bij elkaar opgeteld worden: "*the temples are the third biggest landlord in Thailand*" (Yongtanit, 24-03-2008). Dit geeft ze natuurlijk een machtige positie: "*the temple is very, very powerful*" (idem).

located in prime areas, which enables the temples to reap good bargains when the demand for land is up, due to rapid urban development" (Bangkok Post, 05-01-2007). Dit is zeker het geval in de buurt van de Yannawa tempel. Charoen Krung Road is, als Bangkoks eerste handelsstraat²⁵⁴, altijd al een goede vestigingsplaats geweest. Door een economische impuls en plannen voor een nieuwe metrolijn zal de druk op het land er alleen maar verder toenemen (Yongtanit, 2008: 1; Pirasri, 07-04-2008).

De beoogde sloop van de shophouses was volgens bewoners, de Boeddhistische opvattingen en de publieke opinie²⁵⁵ een slechte ontwikkeling. Ondanks de compensatie die de huurders van de tempel aangeboden kregen, heeft ongeveer de helft van de huishoudens besloten niet vrijwillig te vertrekken. Zij hebben (tevergeefs) tot twee maal toe een rechtszaak tegen de geplande uitzetting aangespannen en een tegenaanbod gedaan. De bewoners waren namelijk bereid tot het betalen van meer huur en het opknappen van de shophouses. Sterker nog: ze hadden een plan ontwikkeld om van het gebied een toeristische trekpleiser te maken en een museum over de lokale geschiedenis op te richten (Bangkok Post, 04-02-2007). Dit plan werd bovendien ondersteund door de BMA (idem).

Daarnaast hebben de ongeveer dertig huishoudens hulp gezocht van lokale politici, de National Human Rights Commission, de Community Organisation Development Institute, ICOMOS, de Association of Siamese Architects (ASA) en het FAD (idem). De ASA²⁵⁶ heeft Soi Wanglee op haar lijst gezet met waardevolle structuren die behouden zouden moeten blijven en heeft aangedrongen op registratie als monument bij het FAD (Bangkok Post, 25-09-2006). Het FAD heeft het historisch en architectonisch belang van Soi Wanglee erkend door het te verklaren tot "*rich in historical value*" (The Nation, 07-01-2007). Ze heeft de shophouses van Soi Wanglee echter niet tot (lokaal dan wel nationaal) monument uitgeroepen, omdat ze niet aan de officiële criteria zouden voldoen²⁵⁷ (Bangkok Post, 31-03-2007).

Een jaar later dan oorspronkelijk gepland, zijn in januari 2008 de shophouses gesloopt (Pirasri, 07-04-2008). Alleen de verhoogde hoekhuizen aan de kant van Charoen Krung Road zijn door de monniken gespaard.

6.4.3 Analyse van de associaties

Toen de monniken van Yannawa het herontwikkelingsplan voor Soi Wanglee presenteerden, is strijd over de toekomst van de shophouses ontstaan. Ondanks dat de bewoners een assertieve rol aannamen en een brede associatie tegen de geplande sloop wisten te vormen door zich te beroepen op de cultuur-historische waarde van de shophouses, zijn zij niet als winnaar uit deze controverse gekomen; de associatie vóór sloop bleek dominant. Dit komt doordat de monniken – in die associatie de ‘focal’ actor (initierend en bepalend, zie 3.6.2) – de wet, zijnde een formele institutie (zie 3.5.1), aan hun zijde hebben. Het Boeddhisme heeft als nationale religie in de Thaise samenleving veel invloed: het is een institutie met een belangrijke positie (die weerspiegeld wordt in de drie-eenheid natie, religie, koning als duurzame associatie: Boeddhisme is de nationale religie en de koning staat ervan aan het hoofd; zie ook 1.3). Voor monniken bestaat groot respect en: "*In Thai society you cannot do anything to monks; they have the protection of the law – they have really full right*" (Yongtanit 24-03-2008). Zij worden dus beschermd door de wet waarmee ze samen opgaan in een associatie.

Specifiek met betrekking tot het grondgebruik neemt de tempel eveneens een bijzondere positie in: van oudsher is zij boven de normale wetgeving hierover geplaatst (Yongtanit, 18-04-2008). Gevolg hiervan is dat: "*... the temples are independent: they have the authority to do what they want. There are rules, but they are very broad*"²⁵⁸ (idem). Deze absolute macht van de tempel is bepalend voor de uitkomst van de controverse. Autoritei-

---

²⁵⁴ Zie Yongtanit (2008) voor een uiteenzetting van de verschillende redenen waarom Charoen Krung Rd. belangrijk is.

²⁵⁵ Afgaande op de kritische en veelvuldige berichtgeving in de kranten over de betwiste sloop.

²⁵⁶ De ASA is een organisatie van architecten. Zij heeft een eigen agenda, maar aangaande erfgoedconservatie in Thailand schiet zij het FAD (die niet in staat is alle aspecten van de conservering in heel Thailand alleen uit te kunnen voeren) te hulp. Zij heeft natuurlijk niet meer dan een adviserende rol. Door bijvoorbeeld het jaarlijks door een prinses uit laten rijken van prijzen voor belangrijke gebouwen, structuren of personen voor erfgoedconservatie in Thailand, creëert zij echter bewustwording en heeft ze informeel daardoor wel degelijk een rol van betekenis (Yongtanit, 18-04-2008).

²⁵⁷ Vasu (21-04-2008): "*...the houses in Soi Wanglee were just 'normal houses'*. En: "*... [Soi Wanglee] is not regarded old enough and not decorative enough - only a simple box*" (idem).

²⁵⁸ Overigens geldt dit voor alle religieuze instanties in Thailand, dus niet alleen voor het Boeddhisme. Het gaat echter alleen om eigen land en dat land moet verklaard zijn tot religieus bezit (Yongtanit, 18-04-2008). In de praktijk concentreert veruit de meeste macht zich echter bij de Boeddhistische tempels: zij hebben immers de meeste religieuze grond in handen.

ten met een andere visie op de ruimtelijke ontwikkeling dan die van de monniken staan met hun rug tegen de muur.

In deze casus was de BMA officieel tegen sloop van de shophouses: zij steunden het plan van de locals om met behoud van de shophouses het gebied (toeristisch) te herontwikkelen. Maar: "*Using land – your own land – always is influenced by laws, like the Building Code and Land use Regulations, but that is not the case by religious land*" (Yongtanit, 18-04-2008). Het enige dat de BMA in een dergelijk geval daarom kan doen, is onderhandelen met de tempel (Sakeson & Surasak, 02-04-2008). Hiermee heeft de BMA niet veel macht in handen (idem).

De wet kent geen uitzonderingen en niet alleen het lokale ruimtelijke beleid leidt eronder; ook de lokale bevolking: "*The law does not care whom the temples lease their land to: the poor, the needy or the rich. The law hardly knows of community rights or why the temples are allowed to hold such vast plots of land. The authorities do not care about the temples' change in land use, whether it is fair or not*" (Bangkok Post, 05-01-2007). De *communities* hebben dus een zwakke juridische positie, die nog verslechterd wordt door het feit dat het vaak armen zijn die huren van de tempel, waardoor ze – vooral vergeleken met de vaak rijke tempel – een slechte onderhandelingspositie innemen (idem).

Het Boeddhisme is in Thailand een belangrijke institutie, en dit maakt de monniken tot machtige actor. Vanuit het Boeddhisme wordt erfgoedconservering daarnaast niet als een belangrijke norm gezien. Zoals al eerder (zie 5.3.1) geconstateerd strookt erfgoedbehoud namelijk niet met *merit making*²⁵⁹. Het fysieke vernieuwen en verbeteren voor meer *merit* weegt zwaarder en er bestaat – vooral onder monniken – geen traditie van conserveren²⁶⁰; waarde wordt volgens de Thaise cultuur oorspronkelijk immers niet toegekend aan fysieke kenmerken, maar juist aan de geest van de plek. Het feit dat tempels samen met paleizen toch het belangrijkste aandeel van het Thaise erfgoed vormen (zie 5.3.1), komt dan ook niet door de conserveringspraktijken van de monniken (Yongtanit, 18-04-2008). Het FAD beslist namelijk over toekenning van de monumentenstatus; doorgaans accepteren en respecteren monniken dit²⁶¹. Vanwege hun geloof bouwen ze vaak echter een nieuwe (betere) tempel naast de oude (idem).

Het feit dat de monniken zich in een vanzelfsprekende associatie bevinden met de waarden en normen van het Boeddhisme en de wet als formele institutie, heeft in deze casus de doorslag gegeven. Dit is traditioneel in de Thaise samenleving natuurlijk al een robuuste associatie. Maar wanneer in dit geval ingezoomd wordt op persoonlijke rollen binnen de verschillende betrokken partijen, blijkt de associatie nog sterker. Want: "*... in the executive board of the temple is the general secretary to the BMA and the temple is also patronized by the Prince and the temple also has the general director of the FAD as a committee member in the board*"²⁶² (Yongtanit, 18-04-2008). Hoewel het FAD verklaard had dat Soi Wanglee historische waarde bezat, kunnen hier, zeker met de opgedane kennis van de Thaise cultuur en algemene werkwijze – maar uitdrukkelijk zónder te willen beschuldigen of bestraffend toespreken – toch voorzichtige twijfels geplaatst worden bij de objectiviteit waarmee het FAD haar beslissing genomen heeft. En even zo goed had de BMA een sterkere positie kunnen innemen als zij geen dubbelzinnige belangen had gehad. De locals waren in de veronderstelling dat ze een brede associatie gevormd hadden met niet alleen academici, verschillende maatschappelijke NGO conserverings- en mensenrechtenorganisaties, de pers en andere burgers (Chinese Bangkokianen en burgers verenigd in groeperingen zoals het Bangkok Forum), maar ook met de BMA en het FAD. In de uiteindelijke uitkomst van de strijd kan wellicht meegespeeld hebben dat deze officiële instituties dan wel opgenomen waren in hun (lokale) associatie, maar individuele actoren daarbinnen een dubbelrol innamen – omdat de macht van de tempel in Thailand nu eenmaal ver rijkt.

²⁵⁹ "*According to the Buddhist philosophy they don't care about authenticity in this regard*" (Yongtanit, 18-04-2008). Zie ook 5.3.1.

²⁶⁰ En omdat "*the Buddhism and the religious institution in Thailand are very strong*" (Yongtanit, 18-04-2008) heeft deze instelling invloed op de algemene houding ten opzichte van erfgoedbehoud in Thailand. Dit leidt vanzelfsprekend tot een onderwaardering van het eigen erfgoed: "*Thai people love to travel overseas to appreciate architectural heritage, but they don't care about or conserve fine old buildings at home, some of which are no less significant than masterpieces in other countries*" Aldus Pongkwan Sukwattana Lassus, vice-voorzitter van ASA (in: The Nation, 25-02-2007).

²⁶¹ "*Monks hardly appeal against listing their temples (appealing is not good; they accept it), because the temples are considered being part of the governmental institution...*" (Yongtanit, 18-04-2008).

²⁶² Volgens Yongtanit (18-04-2008) is het moeilijk te controleren hoe de lijnen daadwerkelijk lopen: "*It's [the way the monks work] very complicated and secret, you never know how the money goes; it's secret. And the residents of the Soi Wanglee buildings knew about the parties being involved, so they had to keep their mouth shut*". Deze bewering volgend zouden er dus andere belangen een rol gespeeld kunnen hebben dan in de reguliere gang van zaken na te trekken is.

In deze casus lijken de monniken afstand te doen van Boeddhistische normen (leefregels) en waarden (beiden informele instituties): het (harteloos) uitzetten van huurders en daarmee het verbreken van de traditionele band die bestaat tussen tempel en *community*, en de vercommercialisering en het streven naar winst (de hebzucht; 'greed') passen niet bij de traditonele Boeddhistische instituties. Wanneer monniken zoals in deze casus geleid lijken te worden door geld, moet volgens academici (zie bijvoorbeeld in Bangkok Post, 14-08-2006; 31-12-2006 & 05-01-2007) de rol die de tempels innemen in de samenleving heroverwogen worden om gevallen zoals deze casus in de toekomst te (kunnen) voorkomen.

Vooralsnog is er dus sprake van een dominante associatie van de monniken met de formele institutie (de wet), de ruimte (grond) van hun tempels, en de betekenis van de maatschappelijk belangrijke drie-eenheid 'natie, religie, koning' waar ze nog altijd deel van uit maken en waardoor ze op een voetstuk staan. Echter: wanneer monniken de informele instituties van het Boeddhisme definitief uit hun associatie verwijderen, zou dit voor de dominantie van hun associatie binnen de maatschappij (de acceptatie van hun bijzondere positie) grote gevolgen kunnen hebben, waardoor deze associatie gedeïnstitutionaliseerd wordt (niet meer robuust is in de samenleving) (zie 3.6.2).

6.4.4 Concluderend

De herinnering die door sloop van de shophouses door de huidige ruimtelijke vorm van het gebied (braakliggend terrein in haar context) gesymboliseerd wordt, gaat over de Thaise geschiedenis op nationaal niveau. De naastgelegen Yannawa tempel die er stralend bij ligt en een dominante positie in de omgeving inneemt is namelijk in opdracht van Rama III gerenoveerd, en wordt wellicht in de toekomst zelfs nog vergezeld van een paviljoen ter ere van de koningin. De koninklijke pagoda herinnert als symbool aan een glorieus verleden waarin vanuit Bangkok de westerse koloniale machten op zee succesvol beconcurrereerd werden. De lokale herinnering van de plaatselijke bevolking die het gebied (economisch) succesvol heeft gemaakt en die haar eigen geschiedenis aan de plek verbonden heeft, is er bruut uitgewist door de sloop van de shophouses. De stem van de *locals* lijkt niet gehoord; laat staan dat van een eventuele samenwerking of participatie sprake was of kon zijn. Hun (lokale) herinnering was hier ondergeschikt aan de gewenste ruimtelijke vorm van de dominante actor; de monniken.

Wanneer het om tempelgrond gaat, heeft erfgoedbeleid in Thailand geen betekenis. Monniken hebben vanuit de Boeddhistische cultuur geen belang bij het conserveren van historiciteit; hun waarden en normen stellen juist het tegenovergestelde. Dit botst met de officiële en internationale visie op erfgoedconservering, maar zolang religie zo robuust verweven is in de Thaise maatschappij met de koning aan het hoofd van de religie, lijkt erfgoedconservering op de tempelgrond ondergeschikt te zijn aan de ruimtelijke ontwikkelingsvisie van de monniken. En met de formele wetgeving aan hun zijde hebben zij vrij spel in de ruimtelijke ontwikkeling van de eigen grond.

§ 6.5 Mahakan Community

6.5.1 Beschrijving

De vierde en laatste casus in dit empirisch onderzoek naar strijd over erfgoed in Bangkok gaat over een leefgemeenschap: de Pom (fort) Mahakan Community. Zij bestaat uit ongeveer 280 mensen die op een strook land wonen tussen het Mahakan fort en klong Ong Ang – hiermee is de community net binnen de *conservation area* gesitueerd. Ratchadamnoen Road en de toeristische trekker Wat Saket (Golden Mount) bevinden zich in de directe nabijheid. Zie afbeelding 6-1 voor de localisering van deze casus.

Het fort zelf (zie afbeelding A-33) stamt uit de tijd van Rama I en maakte samen met 13 (later 15) andere forten, de kanalen en een stadsmuur deel uit van de verdediging van Rattanakosin (BMA, 2003: 67-68). Alleen fort Pra Sumane en Mahakan bestaan nog. Deze forten zijn identiek aan elkaar – maar hun directe omgeving is dat duidelijk niet (zie casus twee voor meer over Phra Sumane fort). Sinds de tijd van Rama III (1824-1851) wonen er op de strook land van 40x200 meter (4,3 rai) 93 families in zelfgebouwde huizen (Bangkok Post, 18-09-2002). Sommige huizen bestaan uit niet meer dan golfplaten, andere zijn (historische) huizen met hout gebouwd, zie 6-8. Het gebied is grotendeels onverhard, wordt ingeklemd tussen een resterend deel van de stadsmuur en het kanaal

(zie A-34) en is het beste te typeren als een *slum*. De huidige grondeigenaar is de BMA (onder andere Yongtanit, 18-04-2008; Herzfeld, 2005: 7; Bangkok Post, 19-08-2005).

Afbeelding 6-8: Verschillende huizen in de Mahakan community

6.5.2 Ontwikkeling in controverses

De eerste Rama's hadden bezit en zeggenschap over alle grond en omdat het een taak van de koning was te zorgen voor zijn burgers (zie 5.2.1), verschaftte hij grond aan ze. Dit deed Rama III met het stuk grond naast Mahakan fort; dit gaf hij aan twee van zijn hovelingen (Bristol, 2007: 5). Het gebied werd al snel een druk woongebied en vervoersknooppunt, met name voor het vervoer over de klongs (The Nation, 19-01-2006). Op een zeker moment is éénderde (het middelste) deel van de strook grond in handen gekomen van de tegenover gelegen tempel Rachanatdaram, maar de strook is altijd volledig in gebruik gebleven van de community (Bristol, 2007: 5). Nog altijd zijn er historische kenmerken aanwezig die teruggaan tot de oprichtingstijd van de community: *“The structures date back to the reigns of King Rama III and King Rama V, and are characteristic of Rattanakosin era architecture. Mostly comprising teak, experts say the houses are some of the city's oldest remaining examples of such architecture in Bangkok”* (Bangkok Post, 14-07-2003).

In de jaren '60 van de vorige eeuw werd vervoer over de weg belangrijker in Bangkok en raakte de community dientengevolge meer in isolatie (The Nation, 19-01-2006) – ingeklemd tussen stadsmuur en kanaal. In 1959 opperde de BMA een plan om op de plaats van de community een park te ontwikkelen, maar pas begin jaren '90 ging de BMA hier actief mee aan de slag (idem). Het openbare park zou ertoe moeten dienen de omgeving te verbeteren, met name voor toeristen: *“They [BMA] had always seen it as a park where tourists could sit and view the Golden Mount from across the klong”* (Bristol, 2007: 5). Ook zicht op het monumentale fort²⁶³ was natuurlijk aantrekkelijk. De Golden Mount tempel en het historisch verdedigingwerk (beiden passend in het 'Morakdok Thai'-erfgoedbeeld (zie 5.3.1)) werden hiermee ingezet als instrument in de economische ontwikkeling; voor het genereren van erfgoedtoerisme (zie 2.4.2). De BMA onteigende voor dit doel in 1992 de noordelijke en zuidelijke percelen van het kavel; vanwege de bijzondere positie van de tempel (zie casus drie) kon zij het middelste deel niet in haar bezit krijgen (Bristol, 2007: 5). De BMA, nu voor tweederde deel landeigenaar, vorderde een decreet uit om de grond te ontruimen. Veel toenmalige community-bewoners hebben het eerste deel van het compensatiebedrag van de BMA hiervoor geaccepteerd (Bangkok Post, 11-04-2008), en de ongeveer 20 huishoudens van het noordelijk perceel zijn ook daadwerkelijk vertrokken. Er werd de bewoners elders in goedkope nieuwbouwprojecten woonruimte aangeboden, maar die voldeed niet aan de eisen van de meeste community-bewoners (Bangkok Post, 24-02-2003). 75 Huishoudens zagen geen reden te moeten vertrekken; zij bleven op de grond wonen waar hun families soms al vier generaties lang woonden.

Met hulp van NGO's en academici en studenten van verschillende universiteiten stelden de bewoners een 'land-sharing' plan op: 20% van de grond zou bewoond blijven; de rest zou tot park ontwikkeld worden, met voor de bewoners een rol als beheerders: *“The city should make use of our community. We can help take care of the trees,*

²⁶³ Het Mahakan Fort is al in 1949 geregistreerd als (nationaal) monument (ONEP, 2004: 69). Want hoewel de verdedigingswerken van Bangkok (forten, stadsmuren en kanalen) nooit als zodanig gebruikt zijn, spelen zij volgens o.a. de BMA (2003: 68) een belangrijke rol in de geschiedenis van de natie. Zij dienen daarom beschermd te worden.

and also the safety of park visitors” (een bewoner in: Bangkok Post, 18-09-2002). Dit *land-sharing* plan viel bij velen in goede aarde, bijvoorbeeld: “*An official of the Fine Arts Department saw no harm in the community staying, once the area was tidied. “Such a community should be kept, not destroyed by the state. We need a living city, not a dead one,” he said. From an archaeological point of view, eviction was a bad idea*” (idem). De BMA dacht hier anders over en wees het voorstel van de community af.

De community vertrok echter niet en de BMA kon haar plannen voor een park niet implementeren omdat zij niet alle grond in handen had. Een deel van de grond was immers nog steeds van de tempel, die het verhuurde aan de bewoners. De rol van de tempel in dit conflict is onbekend, maar feit is dat: “*In this case the monks didn't have much authority on their land; the people lived there for many many years. So they got rights because of that*”²⁶⁴ (Pirasri, 07-04-2008). Dit maakt: “... *the real issue is the landownership*” (idem).

De community bleef voortdurende dreiging van ontruiming boven het hoofd hangen; niet door de tempel maar door de BMA (Bristol, 2007: 5). Zo ruimde de BMA in 2000 het (lege) noordelijk deel van de strook grond op (het deel dat niet meer bewoond was, dit ligt het dichtst bij het fort); dit werd echter geen park maar gebruikt als parkeerplaats (Bangkok Post, 25-01-2003).

In de eerste jaren van dit conflict was de BMA de enige partij die voor ontruiming was. Vanaf 1997 weet zij zich echter gesteund door een officieel plan op nationaal niveau. In dat jaar is namelijk het ‘Master Plan for the Conservation and Development of Krung Rattanakosin’ van het Rattanakosin Committee goedgekeurd door het kabinet (zie 5.3.2). Doelstellingen van dit plan zijn al eerder in deze thesis duidelijk geworden²⁶⁵; in de praktijk komt het neer op het esthetisch aantrekkelijker maken van Rattanakosin (louter gericht op de fysieke ruimte en haar esthetische betekenis, zie ook 2.4.1). Eén van de 20 projecten van dit masterplan is het Mahakan Fort (ONEP, 2004: 43-44). Zoals in 5.3.2 en in casus één en twee al naar voren kwam, dient de BMA als lokale instantie plannen van hogerhand (op nationaal niveau, zoals het Rattanakosin masterplan) te implementeren en uit te voeren. In 2002 is het actieplan voor Mahakan goedgekeurd door de BMA *council*: “*The objective is to improve the environment in the Maha Kan Fort area, the city Wall, and near by area by providing an open space that enhances the view of both ancient monuments of Maha Kan Fort and the City Wall. The open space also serves as a recreational space...*” (ONEP, 2004: 54). Dit masterplan met haar actieplannen is top-down en zonder betrokkenheid (of medeweten) van burgers tot stand gekomen (zie 5.3.2). Zij gaf de BMA als verantwoordelijke partij voor de uitvoering directe aanleiding een nieuwe ontruimingspoging van de community te ondernemen: de bewoners werd zes maanden de tijd gegeven te vertrekken (Bangkok Post, 18-09-2002). Op de deadline van het ontruimingsbevel (24-02-2003) waren de 75 huishoudens echter niet vertrokken (Bangkok Post, 24-02-2003). De *Administrative Court* stelde ontruiming bovendien (tijdelijk) uit nadat bewoners naar de rechtbank waren gegaan omdat ze meenden dat het ontruimingsdecreet van de BMA uit 1992 inmiddels verlopen was. Dit gaf de community meer tijd haar situatie onder de aandacht te brengen van academici en (mensenrechten-)activisten. Zo werden er binnen een paar maanden op Thammasat én Chulalongkorn University openbare symposia over georganiseerd (Bangkok Post, 01-06-2003 en 21-08-2003). En op 13-05-2003 ontving de BMA een brief van het Verenigde Naties ‘Committee on Economic, Social and Cultural Rights’ dat de geplande ontruiming een daad zou zijn tegen de ‘International Convention on Economic, Social and Cultural Rights’ – waarvan Thailand in 1999 lid was geworden (Bangkok Post, 01-06-2003).

De community pleitte nog steeds voor haar *land-sharing* plan, waarbij ze naast het door de BMA gewenste park een toeristisch centrum wilde ontwikkelen. Diverse partijen spraken zich om verschillende redenen eveneens uit tegen ontruiming. Zo onderstreepte de oppositie de betekenis van de eeuwenoude community: “*He [Mr Anak] said Mahakarn had been occupied since the early Rattanakosin era and he believed it should be recognised as a ‘national heritage community’*” (Bangkok Post, 01-06-2003). De community zélf kon dus beschouwd worden als erfgoed vanwege haar culturele betekenis²⁶⁶ (zie 2.4.1). Dit standpunt werd gedeeld door bijvoorbeeld Michael Hertzfeld, een antropoloog van Harvard University die: “... *said the Mahakarn community was the soul of*

²⁶⁴ Hiermee bedoelt Aj. Pirasri overigens geen juridische rechten; het zou meer gaan over afspraken, de normale gang van zaken in de omgang tussen tempels en communities (echter: dat dat niet (meer) heilig is, blijkt wel uit casus drie).

²⁶⁵ Officieel zijn dit het conserveren van waardevolle gebouwen en hun omgeving, het creëren van open zicht om het belang en de identiteit van waardevolle gebouwen te benadrukken, het restaureren van oude monumenten en het ontwikkelen van een fatsoenlijke, representatieve ruimte (ONEP, 2004: 43).

²⁶⁶ Cultuur wordt immers opgevat als ‘the ensemble of stories we tell ourselves about ourselves’ (zie 2.4.1): de 150 jaar oude community kan hiermee beschouwd worden als de weerspiegeling van de cultuurhistorie.

Bangkok” (idem). Hiermee doelt hij op de betekenis van erfgoed – in dit geval van de community – voor de *genius loci*: de mensen zijn de geest (*soul / genius*) van de plek (zie 2.4.1). Daarnaast hadden sommige houten huizen architectonische waarde, vanwege het feit dat ze één van de oudste voorbeelden van architectuur van de Rattanakosin-periode in Bangkok zijn²⁶⁷. Onderzoek van het FAD wees uit dat drie gebouwen conservering waard zouden zijn (Bangkok Post, 21-07-2003). Op 20-08-2003 besloot het *Administrative Court* echter alsnog dat ontruiming toegestaan was omdat de BMA haar juridische plichten in het afdwingen van de ontruiming nagekomen was (Bangkok Post, 21-08-2003)²⁶⁸.

Een andere bedreiging voor de community dat jaar was het ‘Masterplan for Land Development: Ratchadamnoen Road and Surrounding Area’ (zie casus één) dat de NESDB presenteerde. Mahakan fort en community zijn aan / nabij Ratchadamnoen gelegen, dus het masterplan kon niet om deze betwiste plek heen. In overeenstemming met de doelstellingen van dit masterplan²⁶⁹ implementeerde de NESDB het BMA- (en Rattanakosin Committee -) plan (Amnard, 17-04-2008); geformuleerd als: “*Mahakan fort land development to public park and open up to Golden Mountain Vista*” (NESDB, 2003: 50). Mahakan en haar directe omgeving zouden er volgens deze plannen uit moeten komen te zien als op afbeelding 6-10: opgeschoonde, open ruimte langs Ratchadamnoen.

Afbeelding 6-10: Het wensbeeld van de overheidsinstanties voor Mahakan en omgeving

Bron: eigen bewerking NESDB, 2003.

Ondanks de plannen en uitspraak van de rechtbank vertrok de community niet. In augustus 2004 moest BMA gouverneur Samak, die bekend stond om zijn fysiek-esthetische benadering van de ruimte en meedogenloze houding tegen burgers en communities, plaats maken voor zijn opvolger (Apirak) uit de oppositie – die wél bereid was tot overleg met de Mahakan community (Bristol, 2007: 10). Hij liet doorschemeren dat de bewoners wellicht

²⁶⁷ Zie het al aangehaalde citaat uit de Bangkok Post van 14-07-2003.

²⁶⁸ Van de 104 bewoners die naar de rechter waren gegaan om de ontruiming aan te vechten, konden er volgens de rechter 88 niet beschouwd worden als benadeelde partij omdat ze geen bewijs hadden eigenaar van de grond te zijn of huurovereenkomsten voor hun huis te hebben (The Nation, 30-08-2003). De overige bewoners hadden weliswaar bewijs dat ze eigenaar van hun huis waren, maar hadden al 75% van het compensatie-bedrag geaccepteerd – waarmee ze zichzelf destijds verplichtten binnen 60 dagen hun huis te verlaten (idem).

²⁶⁹ Die in de praktijk neerkomen op het economisch (toeristisch) aantrekkelijk maken van het gebied op een fysieke manier passend binnen de associatie van de koning (het CPB) – zie 6.2.2 voor meer hierover.

een 30-jarig huurcontract konden krijgen, maar tegelijkertijd waren er conservatieve krachten binnen de BMA die aan bleven sturen op ontruiming (idem). De bewoners bleven in onzekerheid, maar in opdracht van de BMA mochten academici een alternatief plan voor behoud van de community ontwikkelen (Bangkok Post, 25-03-2005). De visie van een adviseur van de gouverneur was dat “... *this area should become a living museum where community, park and vintage houses stay together*” (idem). Een visie die dus zowel de culturele, esthetisch / toeristische als architectonische waarde van het gebied omsloot.

In maart 2005 boekten die conservatieve krachten binnen de BMA echter een overwinning: de rechtbank deed opnieuw de uitspraak dat tot ontruiming overgegaan mocht worden. Intussen was het Community Organisations Development Institute (CODI) betrokken geraakt bij de Mahakan community, en ook het CODI pleitte voor het idee van *land-sharing*: “... *Land-sharing meant the city would still have the park, while the people would still keep their homes ... A park without people is totally useless*” (directeur van het CODI in: Bangkok Post, 23-08-2005). Ter versterking van hun positie lanceerden de Mahakan bewoners in november 2005 een plan om een ‘likay’²⁷⁰ museum op te richten “... *in a bid to save both the dying likay tradition of performing arts as well as the land they have lived on for generations*” (Bangkok Post, 03-11-2005). Het voorstel kreeg van het Ministerie van Cultuur zelfs een start-budget toegewezen “... *because of the community's history. Historical documents show Mahakan Fort ... was where the first public likay performing arts house was established in 1897*” (idem). In eerste instantie mocht dit plan niet baten: eind november 2005 ontruimde de BMA enkele huizen, om daar begin december alweer mee te stoppen (Bangkok Post, 30-11-2005 en 08-12-2005). De BMA ging toen namelijk alsnog akkoord met de voorstellen om de community te behouden vanwege haar cultuurhistorische betekenis: “... *[the community] meet[-s] requirements such as having a cultural identity ... [and] showing community strength*” (gouverneur Apirak in: Bangkok Post, 08-12-2005).

Begin 2006 kwam de door de BMA ingestelde commissie voor onderzoek naar de toekomst van de community met het voorstel er een levend museum van te maken²⁷¹: “*In making the proposal the researchers ... have given much weight to the community's unique history, discarding the land-sharing scheme as well as the community's long struggle towards ending the land conflict*” (Bangkok Post, 03-03-2006). De community leek daarmee gered, maar de militaire coup van september 2006 veranderde de zaak: gemaakte plannen en beleidsvoornemens werden uitgesteld (Bristol, 2007: 12).

In 2008 maakte de BMA weer een ommezwaai en begin april maakte zij bekend alsnog tot ontruiming over te willen gaan om – volgens het oude plan – een park te ontwikkelen (Bangkok Post, 11-04-2008). Volgens een academicus die betrokken was bij de herontwikkelingsplannen van de community kwam dit door een groep ambtenaren vbinnen de BMA die tegen het museumproject was: “*These staff have a long-standing conflict with the community and do all they can to stall it*” (in: Bangkok Post, 11-04-2008). Zij beriepen zich op het decreet uit 1992 om de grond te onteigenen; de Raad van State heeft nu beslist dat dit staatsdecreet niet veranderd kan worden – wat betekent dat de grond vrijgemaakt en tot park ontwikkeld moet worden (idem).

Eind april 2008²⁷² was van ontruiming echter nog geen sprake; alleen het noordelijke (eerste BMA) perceel was nog altijd leeg (zie A-35). Intussen zijn wel pogingen ondernomen de community toeristisch interessanter te maken – gezien de informatieborden die er aangetroffen worden²⁷³ (zie A-36).

6.5.3 Analyse van de associaties

Zoals ook bij de andere casussen is gebeurd, zal hier aan de hand van het theoretisch kader een analyse van de ontwikkelingen rondom de betwiste casus – de toekomst van de Mahakan community – gemaakt worden. Op zoek naar een verklaring van haar ruimtelijke vorm gaat de aandacht uit naar de betrokken actoren, instituties en dingen.

---

²⁷⁰ ‘Likay’ is een bepaald type volksdans in Thailand, waar ook aspecten van dans, toneel en cabaret aan te pas komen.

²⁷¹ Dit plan hield in: “... *to create four museums on the grounds of the old community. Two of the museums will be modified from existing houses while the other two will be new. The museums will cover aspects of likay drama which originated from the Mahakarn community, including an amphitheatre for Likay performances; collector's items from one of the old residents; [and] history of Rattanakosin architecture and the Mahakarn community, including the community's 14 year struggle against eviction*” (bron: <www.tour-bangkok-legacies.com/fort-mahakarn.html>).

²⁷² Het einde van de periode van dit empirisch onderzoek.

²⁷³ Op het ene bord is een plattegrond te zien met een aantal musea, bezienswaardigheden (zoals *handicrafts*) en de verschillende architectonische stijlen; het andere geeft een toelichting op de ‘likay’ kunst.

De community dankt haar oorsprong aan de ‘generositeit’ van de koning: Rama III gaf immers de grond aan zijn burgers. In de Thaise cultuur vertoont de koning traditioneel compassie met zijn burgers – dit is officieel nog altijd het geval; vooral aan de armeren zou de koning dat verplicht zijn. De Mahakan community – als slum in een financieel ongunstige positie – zou officieel dus in aanmerking komen voor deze barmhartigheid (informele institutie²⁷⁴). De community bevindt zich echter op een bijzondere locatie. Die bijzonderheid is wederom gebaseerd op de Chakri dynastie: Rattanakosin is de stichtingsgrond van Bangkok en de oorsprong van de dynastie. Het naastgelegen fort is daarbij een tastbaar historisch overblijfsel van de verdedigingswerken als toonbeeld van macht en civilisatie van het vroegere Thailand. Deze locatie brengt de spanningen met zich mee waar deze casus om draait: de rechten om er te mogen wonen versus de officiële overheidsplannen in dit voor Thailand en Bangkok (cultuurhistorisch en toeristisch) belangrijke gebied. Zoals in 2.3 geconstateerd, zijn ook hier in dit deel van de binnenstad verschillende functies strijdig me elkaar, en zoals in veel historische steden draait het dilemma ook hier om behoud van historiciteit versus herontwikkelingen (zie 2.3). De herontwikkelingsvraag (het BMA-park) is gepositioneerd tegenover het authentieke karakter, de *genius loci* van het gebied (de community).

Aan de twee botsende idealen zijn de twee associaties gekoppeld waar deze casus om draait. Aan beide uitgangspunten (woonrecht en herontwikkelingswens) heeft zich duidelijk een dominante actor (zie 3.6.2) gekoppeld: enerzijds de Mahakan community, anderzijds de BMA. Zij hebben vanaf 1992 beiden geprobeerd een dominante associatie te vormen om de strijd in hun voordeel te kunnen beslissen – wat in 2008 beiden nog steeds niet definitief gelukt is. Zij hebben met name gebruik gemaakt van het opnemen van verschillende instituties (de in de sociale relaties heersende normen en waarden en ingebedde wet- en regelgeving die het doelgericht handelen van actoren structureren, zie 3.5.1) in hun associatie. Daarom zal aan de hand van deze instituties de strijd tussen het woon- en ontwikkelingsrecht geanalyseerd worden.

De waarde waar de strijd om is begonnen is een groene, aantrekkelijke stedelijke ruimte. De BMA wilde – los van de plannen van het Rattanakosin Committee voor de *conservation area* – een park ontwikkelen zodat daarmee de totale oppervlakte aan groen in de stad vergroot zou worden. In 5.2.3 is al geconstateerd dat Bangkok weinig stadsparken heeft; de BMA vergeleek haar percentage groen met westerse steden (Bristol, 2007: 8) en gaf haar aanleiding groen (park) vóór rood (bebouwing) te stellen. De Mahakan community die leefde op de beoogde plek voor parkontwikkeling, was – blijkens haar *land-sharing* plan met veel ruimte voor een park – niet tegen een park op zich. Twistpunt over deze waarde was met wat voor soort park de stad beter af zou zijn: in de park-plannen van de BMA, het Rattanakosin Committee en de NESDB voor deze plaats was geen rol voor de community weggelegd, terwijl zij dat zelf wel voor zich zag. Een visie die door andere actoren in haar associatie (het FAD, CODI, studenten en academici) ondersteund werd. Kern van deze twist: “*After 11 years of conflict, whether Bangkok needs more parks and better tourism products to promote is no longer the question. The question is what kind of park and tourism will most benefit the Thai society*” (Bangkok Post, 29-08-2003), want: “*No western tourists would be interested in a plain park, but a community within a park would make for a real tourist attraction*” (Bangkok Post, 21-08-2003). Wederom wordt hier ‘de toerist’ betrokken in een strijd tussen de associaties en wordt voor hem gepraat – terwijl ‘de toerist’ niet bestaat (zie 6.3.3).

De meer algemene, onderliggende waarde waar deze casus om gaat, is welke geschiedenis verteld wordt (zie 2.5.1) en welke herinnering de ruimtelijke vorm (daarom) moet uitdragen (zie 3.6.2). Gaat dit om de officiële herinnering – ‘Moradok Thai’, waarin naast tempels en paleizen ook het fort goed past (zie 5.3.1) – met een daaraan verbonden esthetisch en economisch belang (het streven van de associatie van overheidsactoren), of weegt de lokale geschiedenis, met daaraan hier fysiek gekoppeld de historische architectuur van de Mahakan-huizen, zwaarder? In deze casus is de architectonische en cultuurhistorische waarde van de houten huizen in de community niet erkend door ze als officieel monument te kunnen behouden voor de toekomst – hoewel het FAD wel heeft uitgesproken dat drie gebouwen conservering waard zouden zijn (Bangkok Post, 21-07-2003) (zie 6.5.2). Het belang van de ruimtelijke historische structuren van de community woog dus in ieder geval niet zwaar genoeg om de lokale herinnering in de toekomst uit te kunnen dragen.

Het twistpunt tussen de nationale en lokale geschiedenis (herinnering) is in alle voorgaande casussen al naar voren gekomen, met name in de casus van Ratchadamnoen is zij uitgebreid behandeld. Zo is al geconstateerd dat in

---

²⁷⁴ Een sociale praktijk of ritueel gebaseerd op onderliggende culturele waarden en normen, zie 3.5.1.

Thailand van origine geen cultuur bestaat van erfgoedconservering²⁷⁵ (zie 5.3.1). De visie van verschillende belangrijke overheidsinstanties op erfgoedbehoud (weerspiegeld in Moradok Thai en vastgelegd in het Rattanakosin Conservation masterplan) is weliswaar sterk beïnvloed door westers denken over moderniteit en een nationale identiteit, maar juist gericht op het benadrukken van een eigen, eenduidige Thaise nationale cultuur (zie 5.3.1). Met het vervangen van de naam ‘Siam’ door ‘Thailand’ (zie 5.2.1) zijn daarbij traditionele culturele eigenschappen verworpen. Een voorbeeld hiervan is dat Siam een land was bestaande uit diverse verschillende gemeenschappen; Thailand zou juist een natie-staat zijn zonder onderlinge culturele verschillen²⁷⁶. Een gevolg van deze nadruk op culturele eenheid is een smalle opvatting van wat cultuur is (Hertzfeld, 2005: 3), en dus ook van wat erfgoed is (paleizen en tempels).

Er is, ingegeven door internationale gedachten, echter een ontwikkeling gaande richting een bredere opvatting van erfgoed: voorheen louter paleizen en tempels, nu “... *the idea of heritage is changing in Thailand: it becomes more extensive*” (Yongtanit, 24-03-2008)²⁷⁷. In de strijd rondom de Mahakan community zijn stemmen opgegaan deze bredere opvatting van erfgoed door te trekken tot communities, bijvoorbeeld: “*“National heritage status should not be limited to historical places or sites. It should cover people and communities” Mr Anek [Democrat Party] said*” (in: Bangkok Post, 01-06-2003). En: “*“Our idea of (historical) conservation is outdated” he [mr. Charnvut Voravan, a retired lecturer in architecture] said. “We protect buildings but not people”*” (in: The Nation, 26-08-2003). De Mahakan community zou volgens dhr. Anek erkend moeten worden als ‘national heritage community’ en de wetten daarvoor moeten veranderd worden, en volgens dhr. Charnvut zullen historische plaatsen geen ziel meer hebben als overal tot ontruiming overgegaan wordt²⁷⁸. De UNESCO heeft het belang van communities al erkend: “*Ronarit Tanakoseth, architect and landscape designer from the FAD, said Mahakan Fort could become an example of Thailand's living heritage; a concept endorsed by Unesco*” (Bangkok Post, 25-03-2005).

Niet alleen door een community te beschouwen als erfgoed kan de Thaise visie op erfgoed verruimd worden en zou de Mahakan community daardoor beschermd kunnen worden. Dit kan ook door de rol die communities kunnen spelen anders te benaderen: “*“It's time to pay more attention to urban conservation, which allows the community to co-exist harmoniously with historical sites” the official [of the FAD] said*” (Bangkok Post, 21-07-2003). Maar betrokkenheid van burgers past niet in de visie op erfgoedconservering die de Thaise autoriteiten hebben: “*... Thailand had her own way of keeping tangible heritage: that a preserved monument is an untouchable property*” (Yongtanit, 2007: 358). Ook Yongtanit pleit voor een andere rol voor communities: “*...the old structure is perceived as the old structure that has to be kept in stead of mix it with the contemporary society. But the government of Thailand doesn't believe that ordinary people can be caretakers of heritage; they don't trust the people*” (Yongtanit, 18-04-2008). Dit zegt zowel iets over de waarde die de autoriteiten toekennen aan het erfgoed als over de verhouding tussen de staat en haar burgers.

Volgens experts zou de community dus op verschillende nieuwe manieren deel uit kunnen maken van associaties rondom erfgoedbehoud: als zijnde het erfgoed zelf of door de community actief te betrekken bij het erfgoed. Beide ontwikkelingen zijn in Thailand (nog) niet gebruikelijk, waardoor de Mahakan community (nog) geen duurzame associatie rondom erfgoedconservering heeft kunnen opbouwen. Zou dit haar echter lukken, dan betekent dat niet alleen een verandering in de opvatting van wat erfgoed is en een verandering in de verhouding staat – burgers; het zou in dit concrete geval haar neerslag in de fysieke ruimte van Bangkok hebben²⁷⁹. Daarmee zou behoud van de community via de ruimtelijke vorm een andere herinnering oproepen (zie 3.6.2).

Een begrip dat direct samenhangt met de rol en betekenis van communities is identiteit (de waarde een eigen identiteit te hebben). In deze casus bestaat een twist tussen de twee associaties of de Mahakan-bewoners te bestempelen zijn als community (zie: Hertzfeld, 2005), en daarmee bestaat een controverser over identiteit. In de Thaise maatschappij spelen communities een grote rol; niet alleen sociaal maar bijvoorbeeld ook bestuurlijk

²⁷⁵ “... *the very notion of ‘heritage’... is not indigenous to the country's understanding of social space...*” (Hertzfeld, 2005: 3).

²⁷⁶ Het opleggen van dit ‘Thai-zijn’ is al verschillende keren in deze thesis aan bod gekomen, zie bijvoorbeeld 5.3.1.

²⁷⁷ Ook: “*Recently, the FAD has started to register properties that are more ‘modest’, such as shophouses and Modern Movement structures...*” (Yongtanit, 2007: 360)

²⁷⁸ Zoals in 6.5.2 al gezien, wordt hiermee geprobeerd de culturele betekenis en de genius loci van erfgoed te benutten.

²⁷⁹ De community zou dan niet langer gedoogd worden of geprobeerd te ontruimen, maar is officieel geaccepteerd. Dit zou dan ook voor andere communities in Bangkok kunnen gelden: alleen door het Rattanakosin *conservation plan* worden al 21 andere communities bedreigd (Hertzfeld, 2005: 1). Dit zal dus zeker ruimtelijke impact hebben.

(Yongtanit, 24-03-2008). Het al dan niet officieel erkend zijn als community heeft daarom allerlei consequenties, onder andere op het rechtsgebied (hier wordt op teruggekomen).

De officiële visie op wat een community is, hangt samen met de Thaise (gecreëerde) identiteit. Vanaf de uitroeping van de natie-staat Thailand bestaat nadruk op eenheid. Dit wordt weerspiegeld in de definitie van een community, die uitgaat van “... *a more literal structure in which each community exhibits itself as just one of the differentiated parts of that complex whole*” (Hertzfeld, 2005: 8), doelend op de eigenlijke diversiteit van Thailand (Siam). Dit betekent in de praktijk dat een community onlosmakelijk verbonden moet zijn aan één te onderscheiden bezigheid (Hertzfeld, 2005: 7). Volgens de BMA zijn de Mahakan-bewoners handelaren en daarom geen community; volgens anderen (waaronder Hertzfeld en de bewoners zelf) representeert de community juist de culturele diversiteit van het land (Hertzfeld, 2005: 7-8). De BMA als overheidsautoriteit probeert hiermee de herinnering van Thailand als natie-staat te benadrukken en ontkent de identiteit van de community en culturele diversiteit – en daarmee een bredere opvatting van wat een community kan zijn.

Het belang van de cultuurhistorie van de Mahakan community zelf speelt ook een rol in de strijd over haar toekomst. De likay-kunst werd door de community aangedragen als reden niet ontruimd te worden: een museum op de plek zou de geïnteresseerden immers kunnen herinneren aan dit culturele aspect. Door likay als ding op te nemen in haar associatie (zie 3.6.2), wist de community de BMA aanvankelijk te overtuigen en zo dominant te worden in de strijd: als levend museum hoefde zij namelijk niet ontruimd te worden.

De ruimtelijke vorm van de community als levend museum zou echter (hoofdzakelijk) herinneren aan de cultuurhistorie, wat voor de Mahakan-bewoners minder belangrijk was dan de unieke strijd die zij gevoerd hebben tegen ontruiming (Bangkok Post, 03-03-2006). Behoud van de community middels het *land-sharing* plan had hier wel aan kunnen herinneren – wat een dominante associatie van de community met de ruimte en haar strijd voor haar woonrechten en participatie in de planvorming had betekend.

Wetgeving en rechten hebben als formele instituties voor beide associaties een belangrijke rol gespeeld in de strijd over de ruimtelijke vorm van Mahakan. De BMA beriep zich op het decreet en op gevolgde juridische procedures (met betrekking tot bijvoorbeeld termijnen en bewijslast) om de ruimte leeg te maken. Ook de als officiële besluiten vastgestelde masterplannen (van het Rattanakosin Committee en de NESDB) zijn instituties waarop de autoriteiten zich kunnen beroepen bij het ontruimen van de plek.

Maar ook voor de associatie van de community speelt het recht een belangrijke rol in de strijd die zij voert om dominant te worden over de toekomst van Mahakan. Met hulp van internationale partijen die zij in haar associatie had opgenomen (zoals internationale academici en het United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights) beriep de community zich op het VN-recht op huisvesting (Bristol, 2007: 11). Formele instituties op nationaal niveau hadden echter meer betekenis. De community kon namelijk gebruik maken van de nieuwe grondwet: “... *part of the community could stay because of the provision of the new constitution (of 1997). That was a very big turn of the country, because more attention is being payed to human rights, real democracy and participation*” (Yongtanit, 18-04-2008). Dit betekende: “*The eviction of the community would undermine the constitution, which recognises the rights of communities to a say in development projects*”²⁸⁰ (Bangkok Post, 29-08-2003). Voor deze grondrechten is het dus belangrijk officieel aangemerkt te zijn als community. In de geschetste casus van Mahakan heeft dit als juridisch argument echter geen rol gespeeld.

Een andere – informele – institutie die de community versterkt in haar positie om de ruimtelijke vorm van haar community te behouden, is haar langdurige relatie met de tempel als grondeigenaar. Zoals in de derde casus al naar voren kwam hebben community en tempel doorgaans een nauwe band. Al kan de community er geen formele rechten aan ontleen, als huurders worden de bewoners (naar goed gebruik²⁸¹) informeel wel beschermd door de machtige positie van de tempel (zie 6.4.3).

De laatste waarde waar de strijd over Mahakan betrekking op heeft, is burgerparticipatie (democratisering) als informele institutie (een waarde). De associatie van de BMA werkt in haar plan- en beleidvorming top-down; ook in haar ontruimingsplannen voor de Mahakan community heeft zij de bewoners niet betrokken of zelfs

---

²⁸⁰ Dit omdat in de grondwet opgenomen werd dat lokale communities het recht hebben de eigen, tradities, gebruiken en erfgoed te beschermen en handhaven (Yongtanit, 2007: 359).

²⁸¹ Dit is dus geen garantie zoals uit casus drie blijkt: daar brak te tempel met de traditionele gedragsregels (informele instituties).

geïnformeerd. Hiermee sluit haar associatie deze institutie bewust buiten. De associatie van de community heeft deze waarde juist uitdrukkelijk opgenomen in haar associatie: door zelf een plan voor de toekomstige ruimtelijke vorm van het kavel te ontwikkelen (het *land-sharing* plan) en hierover te willen onderhandelen met de BMA verlangt zij een rol in het besluitvormingsproces. Juist door de a-democratische en structurele top-down manier van planvorming door de BMA heeft de Mahakan community een brede associatie kunnen vormen. De BMA sluit namelijk iedereen buiten, waardoor alle sociale klassen negatief getroffen worden. Dit maakt het gebrek aan burgerparticipatie tot een maatschappelijk breed gevoeld probleem en zorgt er zo voor dat meer en verschillende burgers op willen komen voor hun rechten²⁸².

Het wel of juist niet insluiten van deze waarde in de associatie is in deze casus ook zichtbaar in de manier van conflict-oplossing: waar de community de BMA verscheidene malen uitnodigde voor bezichtiging, overleg en onderhandeling, probeerde de BMA haar gewenste eindbeeld voor Mahakan te bereiken door haar macht uit te oefenen en zich te beroepen op formele rechten.

Wanneer de BMA burgerparticipatie zou opnemen in haar associatie, zou de strijd (en wellicht ook de uitkomst) om Mahakan er anders uitgezien hebben. Meer in het algemeen zouden de beslissingen over wat 'mooi' en wat waardevolle herinneringen zijn om te behouden voor de toekomst dan niet eenzijdig opgelegd worden (ruimtelijke vorm gebruiken als macht ter bevestiging van een gewenste herinnering, zie 3.6.2) maar in samenspraak tot stand komen. Op deze manier komen de herinneringen die uitgedragen worden door de ruimtelijke vorm overeen met de lokale herinneringen (zie ook 2.5.1 hierover). Democratisering kan zo leiden tot andere gewenste én uitgedragen herinneringen in de ruimte, en zo tot een andere ruimtelijke vorm. Maar vooralsnog geldt: "*Our country does not have genuine democracy. Local people do not have the right to have a say in developing or preserving communities. No doubt they do not care about preserving heritage*" volgens dhr. Chatri, architectuur-docent op Silpakorn University (in: Bangkok Post, 18-04-2008).

6.5.4 Concluderend

De ruimtelijke vorm van de Mahakan community kan verklaard worden uit de weerstand tegen ontruiming die zij zelf heeft geboden en gemobiliseerd. Wanneer zij niet was opgekomen tegen de associatie van de BMA, was het kavel naast het Mahakan fort al in 1992 'opgeschoond' en zou het nu een park zijn geweest.

In de ruimtelijke vorm van de Mahakan community zijn gedurende de strijd over de toekomst ervan verschillende vormen van macht uitgespeeld, zoals uiteengezet in 3.6.2. De BMA als dominante actor van de ene associatie heeft dwang, dominantie en haar autoriteit ingezet om haar doel te proberen te bereiken. Ook de andere associatie (met de community als dominante actor maar ook een belangrijke rol voor academici en juridische hulporganisaties) heeft de verschillende vormen van macht waar zij over beschikt, gebruikt om haar strijd te kunnen winnen: burgerrechten, zelforganisatie en autoriteit. Al deze verschillende uitgespeelde vormen van macht zijn vaker niet dan wel beantwoord. Gevolg is dat de strijd tot april 2008 nog niet definitief beslecht was: geen van beide associaties is duurzaam geworden, oftewel: de ruimtelijke vorm van de Mahakan community staat nog niet vast (in een *black box*) maar is nog altijd 'in the making' (zie 4.4). Het is om deze reden moeilijk conclusies trekken uit deze casus; de controversie heeft zich weliswaar ontplooid maar is nog niet uitgespeeld (zie 4.5).

Uit de casus kan (al) wel afgeleid worden dat de associaties proberen middels de ruimtelijke vorm van het Mahakan kavel hun macht uit te dragen (BMA) of hun positie te legitimeren (community). Specifiek gebruiken zij hiervoor erfgoed als macht, namelijk om een bepaalde geschiedenis te legitimeren (2.4.3) en daarmee de door hen gewenste herinnering te creëren. Voor de BMA is dat er één met een belangrijke rol voor de tempel (Golden Mount) en het fort (Moradok Thai): de nationale herinnering dus. Voor de community is dat haar lokale herinnering over haar eigen (culturele) verleden, inclusief de strijd die zij heeft gestreden tegen de top-down plannen van de BMA.

Beide associaties zetten erfgoed dus in om de strijd om de ruimtelijke vorm te winnen: de opvatting over wat het belangrijke erfgoed is dat geconserveerd moet worden verschilt echter²⁸³. Is dit de Moradok Thai waarvan het BMA-park aan de beleving zou moeten bijdragen of is dit het lokale erfgoed: de community zelf? Het antwoord

---

²⁸² Vergelijk hier casus twee: de burgergroeperingen die opkwamen voor behoud van Kuru Sapha om te strijden voor een rol in beleidvorming.

²⁸³ "*The Pom Mahakan case is the manifestation of the fight between people, and the technocrats and government officials in the perception of the heritage value*" (Yongtanit, 18-04-2008).

op deze vraag zal aangeven of een smalle (Moradok Thai, geassocieerd met de Thaise natie-staat en het Thai-zijn als identiteit) of een brede opvatting van erfgoed (dus inclusief lokale herinneringen – die wellicht niet aansluiten bij ‘natie, religie, koning’ maar voor de Thaise burgers wel belangrijk zijn – en misschien zelfs wel inclusief communities) gehanteerd wordt en zal zo iets kunnen laten doorschemeren over de toekomst van erfgoedconservering in Thailand.

§ 6.6 Conclusie

Aan het begin van dit laatste empirische hoofdstuk is de vraag gesteld *‘Hoe kan de ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok verklaard worden?’*. Het onderzoekskader volgend, zijn in dit hoofdstuk vier casussen geanalyseerd om deze verklaring te kunnen geven. Wat niet volledig strookte met de uitgangspunten uit het onderzoekskader (hoofdstuk vier), is dat de strijd in de laatste casus nog niet beslecht is. De onderzochte ruimtelijke vorm was nog niet readymade; er had zich nog geen dominante associatie ontpopt. Desondanks heeft zich een beeld gevormd van de huidige ruimtelijke vorm van de casussen en de achterliggende associaties die dat verklaren.

Erfgoedbehoud is keuzes maken; deze constatering is in paragraaf 2.5.1 al gedaan. Erfgoed is om verschillende redenen selectief: definitie is moeilijk en benoeming van erfgoed is politiek beladen (zie 2.3 en 2.4.3). In paragraaf 2.4 zijn de redenen genoemd waarvoor erfgoed gebruikt kan worden; wie hier uiteindelijk over beslist is uitkomst van een strijd tussen associaties (het translatie-proces, zie 3.6.2). Analyse van de vier casussen heeft duidelijk gemaakt dat ruimtelijke historische structuren in Bangkok vooral gebruikt worden om bepaalde herinneringen uit te dragen (zie 2.5.1) – hierbij de politieke betekenis benuttend (zie 2.4.3). In 3.6.2 is geconstateerd dat (juist) ruimtelijke vorm hier een belangrijke rol in kan spelen; van fysieke ‘dingen’ zoals ruimtelijke vorm, erfgoedobjecten en symbolen in de ruimte kunnen actoren gebruik maken om hun eigen positie te versterken door macht uit te dragen en / of een gewenste herinnering te creëren. Inherent aan ruimtelijke vorm zijn echter meerdere betekenissen verbonden: vanwege haar symbolische dimensie kan ruimte immers voor iedereen iets anders betekenen en heeft zij dus tegelijkertijd meerdere identiteiten (zie 3.2.2). Maar ruimtelijke vorm is een ‘power-filled space’ (zie 3.2.2) en daarmee een afspiegeling van de machtsrelaties op een zeker moment in de tijd. Zo kan ook erfgoed begrepen worden. Om erfgoed als een sub-ruimtelijke vorm te kunnen verklaren, is daarom van cruciaal belang door wie, hoe en waarom fysieke aspecten (dingen) ingezet worden.

In de vier besproken casussen is op zoek gegaan naar dat ‘wie, hoe en waarom’ in de strijd rondom erfgoed (de ruimtelijke historische structuren in Bangkok). In 6.1 is de veronderstelling uitgesproken dat zich per casus verschillende associaties zouden vormen. Hier kan gesteld worden dat dat tot op zekere hoogte inderdaad klopt: iedere casus heeft vanzelfsprekend haar eigen context op micro-niveau en haar specifieke eigenschappen waardoor bepaalde actoren, instituties en dingen betrokken zijn geraakt (of gemaakt) in de strijd. Wanneer het verloop van de controverses in de casussen naar een hoger niveau getild wordt, zijn er echter twee grote lijnen in te herkennen. Veel van de actoren, instituties en fysieke dingen komen in meerdere of zelfs alle casussen terug; deze zijn opgenomen in onderstaande tabel. Met alle opgedane kennis over deze actanten en structurerende mechanismen uit hoofdstuk vijf en zes blijkt dat zij als dichotomieën tegen elkaar afgezet kunnen worden. Op deze manier ontstaat het beeld van de invloed die op de ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok wordt uitgeoefend zoals in tabel 6-1.

Aan de ene kant tekent zich het beeld af van een associatie op nationaal niveau die terug grijpt op een ‘nationaal’ en glorieus verleden met een sublieme rol van de Chakri dynastie daarin, en op een nationale Thaise identiteit die gebaseerd is op de drie belangrijkste waarden ‘natie, religie, koning’. Hiermee wil zij (de herinnering aan) de positie van de koning als spil en ‘vader’ van de maatschappij versterken. De ruimtelijke vorm zet zij hiervoor in: deze gebruikt zij om deze ‘ideologie’²⁸⁴ uit te dragen. Juist fysieke dingen (zoals erfgoed, zie 3.7.2) en symboliek zijn ideologisch succesvol (zie 3.6.2) en verschaffen dus veel macht. Omdat deze nonhumans niet kunnen praten, kunnen ze namelijk gemakkelijk opgenomen worden in een associatie waarin actoren voor ze kunnen spreken

---

²⁸⁴ In feite weerspiegelen deze denkbeelden over de rol en positie van de koning binnen de samenleving namelijk ideeën over mens, sociale relaties en het functioneren (de inrichting) van de samenleving; een ideologie dus.

(spokesperson zijn, zie 3.6.2). De ruimtelijke structuren die zich hiervoor het beste lenen, zijn die welke passen in de ‘nationale’ geschiedenis en cultuur: Moradok Thai dus (tempels, paleizen en andere nationale structuren zoals de overgebleven forten).

Tabel 6-1: Beïnvloeding van de ruimtelijke vorm van erfgoed door actoren, instituties en dingen

Creëren nationale herinnering	Lokale geschiedenis
Moradok Thai - nationaal niveau	Authenticiteit van burgers en communities - micro-niveau
Natie-staat met ‘Thai-zijn’ als identiteit	Culturele diversiteit: eigen identiteit
Smalle opvatting van cultuur	Eigen cultuur: kan niet gedefinieerd worden
Smalle opvatting van erfgoed: fysiekruimtelijk en geassocieerd met drie-eenheid natie-religie-koning	Brede opvatting van erfgoed: kunnen ook communities zijn en geassocieerd met lokale cultuur of herinnering
Glorieus verleden vol vooruitgang	Gevoerde strijd voor eigen waarden
Tempel als onderdeel drie-eenheid	Tempel als onderdeel gemeenschap; sociale band
Tempel belangrijk erfgoed (het fysieke van de plek)	Merit making verhindert conserveringscultuur
Belangrijkste erfgoed is van steen	‘Gewone’ bouwwerken zijn van hout (minder duurzaam)
Rattanakosin als levend museum	Rattanakosin als levend: communities als genius loci
Esthetiek en ‘opschonen’	Dagelijks leven
Economische motieven / hebzucht	Informeel afhankelijk van ‘compassie’ koning en tempel
Overheidsactoren en –instituties	Burgers, groeperingen, academici, hulporganisaties
Wetgeving, (master)plannen, macht	Zelforganisatie, burgerrechten, publieke opinie
Top-down	Wens voor democratie en participatie
Veel grond en vastgoed in bezit	Weinig eigen landbezit en veel huur
Ruimtelijke vorm wordt beïnvloed voor machtsversterking	Ruimtelijke vorm beïnvloedt machtsrelaties door haar te gebruiken voor strijd en demonstratie
Associaties op nationaal niveau	Associaties op lokaal niveau

<u>Gemeenschappelijk:</u>
FAD als officieel onafhankelijke hoeder van de formele instituties
Toerisme: maar wat wil ‘de toerist’?
Erfgoed voor het uitdragen van ‘cultuur’: maar welke (wiens) cultuur?
Erfgoed als macht voor het uitdragen van gewenste herinneringen en het versterken van de eigen positie

De concentratie van Moradok Thai in Rattanakosin maakt deze ruimte de voor de hand liggende plek om de ‘ideologie’ te versterken. Dit verklaart het *conservation* plan dat gemaakt is voor dit gebied.

Dit motief wordt echter niet als zodanig uitgesproken door de associatie; het is een onderliggend mechanisme dat de samenleving wil structureren, een institutie dus (zie 3.5). Deze wordt onder de noemer van het uitdragen van ‘de’ cultuur (dus: de culturele betekenis van erfgoed, zie 2.4.1) verantwoord.

Deze associatie, bestaande uit verschillende overheidsactoren, spreekt meer concrete redenen uit om haar conserveringsbeleid te legitimeren. Deze redenen sluiten aan bij de betekenissen die erfgoed kan hebben zoals genoemd in 2.4. Allereerst is dit het esthetisch aantrekkelijk maken (zie 2.4.1) van de stad, wat het ‘opschonen’ van de ruimte legitimeert. Te denken valt aan de wens voor de parken op de plek van Kuru Sapha en de Mahakan community en aan het Masterplan voor Ratchadamnoen Road. Een mooie stad met stralende historische structuren versterkt natuurlijk de Moradok Thai en het beeld van een sublieme Thaise cultuur en geschiedenis, zoals de Yannawa tempel dit bijvoorbeeld uitstraalt. Tevens wordt aangenomen dat dat beeld de stad aantrekkelijker maakt voor ‘de toerist’ (zie 2.4.2) - en toerisme is een manier om dat beeld breed (internationaal) kenbaar te maken. Het Masterplan voor Ratchadamnoen dient hier wederom als voorbeeld: jaarlijks zouden één miljoen toeristen naar het gebied met onder andere musea en culturele centra getrokken moeten worden. Maar het

Rattanakosin Masterplan is natuurlijk het voorbeeld bij uitstek in dit geval: Rattanakosin als één grote attractie ('historisch *themepark*'). Bovendien versterkt toerisme de economische ontwikkeling (zie 2.4.2) en een sterke economie versterkt de natie, bevestigt de glorieuze rol van deze nationale associatie rondom de koning en houdt bovendien het volk natuurlijk tevreden²⁸⁵.

De associatie van het nationale niveau heeft weliswaar veel instituties aan haar zijde die zij gemakkelijk kan opnemen in haar associatie; aan de andere kant tekent zich echter een andere associatie af. Deze associatie, grofweg te typeren als de lokale associatie, wordt vanwege verschillende redenen²⁸⁶ bovendien steeds machtiger. Deze ontwikkeling wordt weerspiegeld in de controverses over de ruimtelijke historische structuren, en het in de strijd succesvoller worden van deze associatie heeft neerslag in de fysieke ruimte. Deze associatie is niet tegen de opgelegde identiteit van natie - religie - koning maar strijd ervoor dat de ruimtelijke vorm in Bangkok ook een andere herinnering uitdraagt. De nationale associatie negeert namelijk – wanneer zij dominant is in de strijd om de ruimtelijke vorm – een andere herinnering als weerspiegeling van (een andere) geschiedenis, cultuur en identiteit wanneer dat niet in haar gewenste herinnering past (zie 2.5.1). Bijvoorbeeld de herinnering aan de People's Party, wat tot gewenste sloop van bijvoorbeeld het Supreme Court Building en het Democracy Monument in de Rachadamnoen casus leidde. Of de herinnering van de lokale bevolking, die bijvoorbeeld haar strijd voor democratie in oktober 1976 duur heeft moeten kopen maar daar in een officieel *memorial* niet aan herinnerd mag worden. Ook de Mahakan community is hier een voorbeeld van: haar 150 jaar oude bestaan zou in al haar aspecten uitgewist worden door de geplande ontruiming.

Deze herinneringen stroken niet per definitie met de officiële en nationale herinnering, maar *locals* wensen dat de ruimtelijke vorm deze wel (ook) uitdraagt. Zij willen dat de machtige associatie rondom de koning de positie van haar burgers serieus neemt: hún herinneringen zijn ook belangrijk, en zij willen mee bepalen welke herinneringen belangrijk zijn in stand te houden en de ruimtelijke vorm uit moet dragen. Hiermee eisen zij dus tevens democratie en participatie in de planvorming, zoals de casussen van Kuru Sapha en Mahakan illustreren. Ruimtelijke vorm benaderen zij daarbij niet louter als container van herinneringen en middel om deze uit te dragen (zie 3.6.2); het is ook de plek waar hun dagelijks leven zich afspeelt. Ruimtelijke vorm dient om deze reden tevens het leven en daarbij horende veranderingen plaats te bieden – dus niet louter op *conservation* gericht zijn (zoals in de *conservation area* als wensbeeld van de nationale associatie). De geest van de ruimte (de *genius loci*, de *soul*) behoort er daarom een plaats te hebben.

Fysieke dingen zijn ook voor deze associatie belangrijk om hun gewenste herinneringen uit te dragen, de eigen positie te legitimeren (zie 3.6.2) en er hun strijd uit te spelen. Dit geeft de historische structuren in de ruimtelijke vorm van Bangkok de voornaamste betekenis voor deze associatie: zij worden gebruikt om de positie van de lokale associatie te versterken en hun idealen uit te dragen.

De ruimtelijke vorm van erfgoed in Bangkok kan dus met name verklaard worden uit het feit dat zij zich goed leent voor associaties om gewenste herinneringen uit te dragen en de positie van de machtige actoren te versterken. Bepaalde eigenschappen van erfgoed maken haar toepasbaarheid nog groter. Dit gaat over algemene eigenschappen van erfgoed die in Bangkok breed gewenst worden: haar betekenissen op sociaal (cultureel) en economisch (toeristisch) vlak. Deels gaat het ook over specifieke eigenschappen van het erfgoed in Bangkok die voor de ene of juist voor de andere associatie gunstig zijn. Bijvoorbeeld de duurzaamheid van de stenen paleizen en tempels zodat er een concentratie van Moradok Thai bestaat in Rattanakosin. Of de 'verwesterlijkingstrend' van de eerste decennia van de 20ste eeuw. Deze heeft haar neerslag gehad in westerse, moderne architectuur die door de associatie rondom de koning als zijnde een niet-gewenste herinnering geprobeerd is te wissen, maar nu zeldzaam is en architectonische (cultuur-)historische waarde bezit waarvan de lokale associatie het belang inziet voor die andere, lokale herinnering.

---

²⁸⁵ En aannemelijk is dat een tevreden volk minder snel in opstand komt tegen het heersende gezag – en dus tegen de koning.

²⁸⁶ Volgend uit de hoofdstukken vijf en zes o.a.: succesvolle demonstraties voor democratie, een betere positie die volgt uit de grondwet van 1997, het structureel aan zich weten te binden van steeds meer en verschillende actoren met elk hun eigen autoriteit of macht (bijvoorbeeld internationale hulporganisaties, academici en de massa-media) en een veranderende (internationale) visie op erfgoed en cultuur.

HOOFDSTUK ZEVEN   Conclusie

In dit laatste hoofdstuk zal de conclusie van dit onderzoek gepresenteerd worden. Allereerst zal de vraagstelling van dit onderzoek beantwoord worden, vervolgens zal kort stil gestaan worden bij de betekenis van dit onderzoek voor de Nederlandse planoloog en met een slotbeschouwing zal dit onderzoek afgerond worden.

De vraagstelling die aan dit onderzoek ten grondslag ligt is in hoofdstuk één als volgt gepresenteerd:

Hoe kan erfgoed binnen de ruimtelijke vorm van Bangkok begrepen worden, en wat betekent dat voor Bangkok?

Om erfgoed als sub-ruimtelijke vorm binnen de totale ruimtelijke vorm van Bangkok te kunnen analyseren is een theoretisch kader ontwikkeld. Door ruimtelijke vorm relationeel te benaderen als zijnde het resultaat en onderdeel van associaties kan de totstandkoming van ruimtelijke vorm begrepen worden. Door een a-priori onderscheid tussen de (f-)actoren die van invloed zijn op de ruimtelijke vorm te verwerpen worden de doelbewuste actoren, structurerende instituties en fysieke 'dingen' in hun onderlinge relaties (associaties) bestudeerd. De stad is een samenspel van associaties en de productie van haar ruimte is het resultaat van dominant geworden (geaccepteerde) associaties. Zij is dus een '*power-filled space*'; een afspiegeling van de machtsrelaties op een zeker moment. Erfgoed is een verzameling fysieke elementen (namelijk: ruimtelijke historische structuren) en kan als zodanig opgenomen worden in een associatie. Juist fysieke elementen in de ruimtelijke vorm spelen voor associaties een belangrijke rol in het versterken van hun macht en kunnen daarmee bepalend zijn voor het uiteindelijk dominant worden van een bepaalde associatie. In de fysiek-ruimtelijke vorm kan macht namelijk worden uitgespeeld: ruimtelijke elementen kunnen herinneringen uitdragen in de symbolische ruimte, en posities worden in de sociale dimensie van ruimte gelegitimeerd. Strijd tussen associaties over ruimtelijke elementen, zoals erfgoed, is hierdoor te verklaren.

De strijd om erfgoed in Bangkok wordt gevoerd over de verschillende betekenissen die erfgoed heeft of zou kunnen hebben. Verschillende associaties hechten elk aan andere betekenissen belang en zullen proberen dominant te worden over de ruimtelijke vorm van erfgoed om de eigen belangen na te streven.

In het algemeen heeft erfgoed betekenis op sociaal, economisch en politiek vlak. In dit onderzoek zijn de betekenissen van erfgoed als toeristentrekker, esthetische beleving, instrument in de economische ontwikkeling, onderdeel van cultuur(-historie) en machtsmiddel (in willekeurige volgorde) het belangrijkste gebleken. Om het bestaan van erfgoed *an sich* te begrijpen, is het noodzakelijk te weten onder welke voorwaarden zij tot stand is gekomen. Erfgoed is namelijk niet iets; zij wordt gemaakt tot iets. Erfgoed betekent dus dat er keuzes gemaakt zijn, en daarmee is ook zij een afspiegeling van de machtsrelaties op een zeker moment ('*power-filled*'). Dit maakt erfgoed onlosmakelijk verbonden aan macht: de dominante associatie zal ruimtelijke historische structuren willen behouden en beschermen indien deze passen binnen de door haar gewenste herinnering. De eigenschap van erfgoed dat zij die herinnering uitdraagt – simpelweg door haar feitelijke bestaan in de fysieke ruimte – verschaft erfgoed haar betekenis als machtsmiddel. Deze betekenis is dan ook onvoorwaardelijk gekoppeld aan erfgoed.

In Bangkok strijden twee soorten associaties om de dominantie over het erfgoed in de stad. De associatie die van oudsher dominant is over het erfgoed is de associatie op nationaal niveau die gevormd is rondom de koning. Traditioneel vervult de koning een belangrijke rol als zijnde de spil van het land, 'vader' van het volk en leider van de nationale religie het Boeddhisme. Deze positie van de koning is opgenomen in de drie-eenheid van de belangrijkste Thaise waarden: 'natie, religie, koning'. Een drie-eenheid die niet alleen iets zegt over de (belangrijke) rol van de koning, maar tevens de door deze nationale associatie gewenste Thaise nationale identiteit weerspiegelt waarbinnen ook eenheid van de natie en 'Thai-zijn' gecreëerde en gepropagandeerde opvattingen zijn. Deze visie op Thailand en de Thaise cultuur is als onderliggende structurerend mechanisme een institutie en in feite te typeren als een ideologie. De nationale associatie, die naast het koningshuis en de daaraan gekoppelde 'ideologie' bestaat uit overheidsorganen, formele instituties (zoals wetgeving en beleid), andere informele instituties (zoals de top-down cultuur van werken) en ruimtelijke bezittingen (zoals grond en vastgoed), voert strijd over de dominantie over erfgoed om de positie van de koning te versterken. Het zijn met name (nationale)

elementen als paleizen, koninklijke tempels en verdedigingswerken die als historische structuren herinneren aan een roemrijk Thais verleden met een sublieme rol voor de Chakri dynastie. Deze elementen – ‘Moradok Thai’ – zijn het belangrijkste officiële erfgoed in Bangkok, wat er op duidt dat deze nationale associatie succesvol is (geweest) in de strijd om erfgoed.

Het overgrote deel van het erfgoed in Bangkok bevindt zich in Rattanakosin. Deze concentratie van historiciteit is een uitzondering op de ruimtelijke vorm van Bangkok als geheel, die te typeren is als gemengd gesegmenteerd. Gemengd omdat alle functies in allerlei vormen zich door heel de stad bevinden; gesegmenteerd omdat niet alle functies voor iedereen toegankelijk en bereikbaar zijn. Van erfgoed bestaat daarentegen wel een concentratie; en juist dat gebied is voor iederéén – aangezien de dominante associatie haar herinnering aan de Thaise ‘ideologie’ breed kenbaar wil maken. De concentratie van ‘Moradok Thai’ in Rattanakosin komt doordat dit gebied de oorsprong van Bangkok is: hier vestigde de Chakri dynastie zich in paleizen en bouwde de koning veel tempels voor bevestiging en versterking van zijn positie – die samenhangt met het hebben van veel *merit*.

Dat deze concentratie tot de dag van vandaag bestaat, komt niet alleen door haar beschermde status als erfgoed voor het uitdragen van de gecreëerde nationale herinnering. Het heeft ook te maken met de manier van bouwen: in Bangkok – oorspronkelijk een waterstad gelegen in een delta van de Chao Praya (oorzaak van wateroverlast en haar slechte ondergrond) – zijn de meeste structuren van hout gebouwd, wat (vooral in een waterstad) niet duurzaam is. De belangrijke nationale structuren werden echter gebouwd van steen, wat in principe al een langere levensduur garandeert.

De wens van de nationale, dominante associatie een herinnering aan de Thaise ‘ideologie’ uit te dragen middels de ruimtelijke vorm, in combinatie met het belang dat van oorsprong al werd gehecht aan nationale structuren, verklaart tevens de afwezigheid van erfgoed buiten Rattanakosin. Daar bevinden zich immers geen structuren die herinneren aan het glorieuze nationale verleden passend bij de positie van de koning, en werd oorspronkelijk alleen met hout gebouwd. Ook de afwezigheid van een conserveringstraditie in Thailand – die cultureel verklaard kan worden (uit het Boeddhistische *merit making* dat aanleiding geeft tot vernieuwing en verbetering, en het afysieke meer betekenis geeft dan fysieke structuren) – is oorzakelijk verbonden aan de lage concentratie van erfgoed in (de rest van) Bangkok.

De dominante associatie gebruikt erfgoed niet alleen als machtsmiddel; zij legitimeert haar beïnvloeding van de ruimtelijke vorm ervan door andere betekenissen van erfgoed te benadrukken en uit te baten. Allereerst is dit de culturele betekenis: de ‘Moradok Thai’ weerspiegelt volgens haar namelijk dé Thaise cultuur. De associatie streeft naar een visuele aantrekkelijkheid van erfgoed en specifiek van Rattanakosin als *conservation area* die de herinnering aan het glorieuze nationale verleden versterkt. Hiermee benadrukt zij de esthetische waarde van het erfgoed en legitimeert ze haar ‘opschoon’-acties. Bovendien, zo veronderstelt zij, wil ‘de toerist’ een mooie, opgeschoonde ruimte; en toerisme is een andere betekenis van erfgoed die de associatie graag wil benutten. Het is niet alleen een excuus voor het leggen van het accent op de esthetiek van ruimtelijke historische structuren; tevens is toerisme een middel om de Thaise ‘ideologie’ als zijnde de nationale cultuur breed uit te dragen. Bovendien brengt toerisme economische ontwikkeling met zich mee – de laatste belangrijke betekenis van erfgoed die benut wordt. Deze betekenissen hangen onderling nauw met elkaar samen en zij versterken elkaar. En daarmee versterken zij de ‘ideologie’, de rol van de koning en de macht van de associatie.

Begrip van deze nationale, op de Thaise ‘ideologie’ gebaseerde associatie – waaruit zij bestaat, hoe zij zich gedraagt in praktijken zoals strijd over dominantie en wat haar motieven zijn – zorgt voor het kunnen begrijpen van het erfgoed in Bangkok binnen de ruimtelijke vorm van de gehele stad. Om de betekenis die dit voor Bangkok heeft te begrijpen, is het echter van belang dat zich nog een andere associatie gevormd heeft die de strijd over de ruimtelijke vorm van erfgoed aangaat met de van oorsprong dominante associatie.

Deze andere associatie is grofweg te typeren als lokale associatie: ‘gewone mensen’ (burgers, burgergroeperingen, communities, academici, studenten) die – veelal gesteund door instituties zoals de massa-media en burgerrechten(-organisaties) – ervoor strijden dat de ruimtelijke vorm ook een ándere herinnering uitdraagt. Deze associatie is namelijk niet tegen de gecreëerde en gepropagandeerde identiteit van ‘natie, religie, koning’ en de ‘ideologie’ waar erfgoed aan herinnert, maar ziet dat (slechts) als een onderdeel van hun echte cultuur. Die lokale cultuur, lokale en door de nationale associatie ongewenste herinneringen, de diversiteit van de Thaise volkeren en het ‘gewone’ dagelijks leven van de burgers worden wat de dominante associatie betreft niet uitgedragen door

erfgoed – terwijl de Thaise identiteit, cultuur en geschiedenis niet zo eenduidig zijn als zij veronderstelt. Er zijn dus gelijktijdig meerdere herinneringen op verschillende schaalniveaus maar in de symbolische ruimte wordt maar één herinnering gerepresenteerd.

Door het streven naar het uitdragen van de (nationale) geschiedenis en naar een ‘opgeschoonde’ ruimte gaat de nationale associatie voorbij aan het feit dat haar burgers daar een aandeel in hebben gespeeld en er deel van uit maken; hiermee negeert zij de *genius loci*. De lokale associatie strijdt tegen de dominantie van de nationale associatie om deel te worden van de door de ruimte uitgedragen herinneringen, en daarmee strijdt ze voor invloed in het bepalen van wat de waardevolle herinneringen zouden moeten zijn en dus van wat erfgoed is. Hiermee gebruikt zij haar strijd over de ruimtelijke vorm van erfgoed voor democratisering en participatie in beleidsvorming. Zo kan strijd in erfgoed aanleiding en oorzaak zijn van politieke en sociaalmaatschappelijke veranderingen.

Door het op kunnen nemen van verschillende instituties tekent zich de trend af dat deze lokale associatie sterker wordt, wat voor Bangkok meerdere gevolgen heeft. Sociaalmaatschappelijk betekent de strijd van de lokale tegen de nationale associatie dat de verhouding tussen de staat en haar burgers ter discussie staat en (langzaam) aan het veranderen is. Voor Bangkok heeft dit bijvoorbeeld gevolgen voor de manier van beleids- en planvorming.

Voor de ruimte van Bangkok heeft een toegenomen invloed van de lokale associatie natuurlijk een grote betekenis. De fysieke ruimte wordt immers aangepast naar de wensen van de door de in de strijd dominant geworden associatie. De symbolische ruimte herbergt dientengevolge andere (meerdere) herinneringen van verschillende schaalniveaus, en de sociale ruimte geeft uitdrukking aan de op deze manier (veranderde) machtsrelaties.

Voor erfgoed betekent het dat zij geen vanzelfsprekendheid (meer) is. De herinneringen die zij uitdraagt worden namelijk niet door iedereen gedeeld of gewaardeerd, waardoor haar ruimtelijke vorm betwist wordt. Wanneer de lokale associatie een strijd wint, betekent dit dat ook andere herinneringen fysiek uitgedragen kunnen worden in de ruimte. Dit reflecteert een bredere opvatting van wat erfgoed is. Het kan bijvoorbeeld verschuiven richting levend erfgoed en het conserveren van andere typen fysieke structuren zoals hele straten, een afwijkende architectuurstijl of industrieel erfgoed. Op deze manier komen vanzelfsprekend veel meer structuren in heel Bangkok in aanmerking om geconserveerd te worden. Dit zal niet alleen de ruimtelijke vorm van de stad beïnvloeden, maar ook vragen om nieuwe instituties (met name nieuw conserveringsbeleid en nieuwe wet- en regelgeving).

Vooralsnog echter is een smalle opvatting van erfgoed bepalend voor de ruimtelijke vorm; een visie die samen te vatten is in ‘Moradok Thai’ en als gevolg heeft dat gebouwen in Rattanakosin die hier niet in passen gesloopt worden of geprobeerd wordt ze op te nemen in de nationale associatie rondom de koning en Thaise ‘ideologie’.

Dit smal gedefinieerde erfgoed is het meest zichtbaar in Rattanakosin, en dat wordt zelfs zo belangrijk gevonden dat heel het gebied benoemd is tot *conservation area*. Gevolg is strenge regulaties en weinig ontwikkelingen in Rattanakosin – wat een schril contrast oplevert vergeleken met de rest van *booming* Bangkok. Een andere betekenis van deze visie op erfgoed voor de ruimtelijke vorm is dat Rattanakosin opgeschoond en ‘mooi’ is, wederom in contrast tot de rest van de stad.

Het beeld van erfgoed binnen de ruimtelijke vorm van Bangkok en de hieraan gerelateerde praktijken van de dominante associatie projecterend op Bangkok als postindustriële stad leidt tot de conclusie dat erfgoed in Bangkok – en specifiek de *conservation area* Rattanakosin – betekenis heeft voor de binnenstad als ‘toeristisch-recreatief product’. Erfgoed wordt ingezet om de Thaise cultuur en de stad te profileren. Door te herinneren aan ‘natie, religie, koning’ en ‘de’ Thaise identiteit creëert zij een bepaald beeld (*imago*). De Thaise ‘ideologie’ zorgt er dus voor dat Bangkok evocatief is in het streven naar consumptie van ‘haar’ cultuur. Hierbij zet de nationale associatie driftig in op onderdelen van de symbooleconomie – die zo belangrijk is bij consumptie. Herinneringen gekoppeld aan symboliek en esthetiek dienen om de positie van Bangkok als ‘winnaar’, als plaats van consumptie, te versterken. Het is echter maar de vraag of deze, door de nationale associatie gewenste en gecreëerde ruimtelijke vorm van erfgoed wel voldoet aan de wensen van de consument (de toerist) in Bangkok. De strijd tussen de nationale en lokale associatie over welke cultuur en dus welke herinneringen het erfgoed uit zou moeten dragen lijkt nog lang niet beslecht!

Slotheschouwing

De narrative of loss weerlegd

Aanleiding van dit onderzoek naar ruimtelijke vorm was de *narrative of loss*; een gedachtegang die er van uit gaat dat consumptie-voorkeuren effect hebben op de ruimtelijke vorm – op een dusdanige manier dat segmentering en het verval van het publieke leven optreden. Dit onderzoek heeft echter aangetoond dat sociale ontwikkelingen niet oorzakelijk verbonden zijn aan ruimtelijke ontwikkelingen, maar dat zij juist in onderlinge wisselwerking aan elkaar verbonden zijn. De analyse van de productiekant van ruimtelijke vorm die in dit onderzoek gedaan is, heeft daarbij duidelijk gemaakt dat het niet alleen consumptie-patronen zijn die tot deze ruimtelijke veranderingen leiden; de aanbodzijde speelt een niet te onderschatten rol in de totstandkoming van ruimtelijke vorm.

Natuurlijk speelt consumptie (de vraagzijde) een rol in de totstandkoming van ruimtelijke vorm, en geconstateerd is dat dit Bangkok evocatief maakt. Ook Bangkok richt zich namelijk op consumptie en haar cultuur en beeldvorming zijn daarvoor van belang. Toch kan, zoals deze thesis duidelijk heeft gemaakt, de *narrative of loss* stellig weerlegd worden. Zo wordt de totstandkoming van ruimtelijke vorm nog altijd gedomineerd door de nationale associatie (de overheid) en gaat de veronderstelling dat de overheid minder invloed krijgt op de ruimtelijke vorm als gevolg van consumptie in Bangkok (nog) niet op. De ruimtelijke vorm van het erfgoed – als de onderzochte sub-ruimtelijke vorm in de stad – is bovendien niet de uitkomst van consumenten- (toeristen-) voorkeuren, maar van de ‘ideologie’ van de dominante associatie die zich gevormd heeft rondom de koning. Deze associatie streeft naar het benutten van de economische betekenis van erfgoed en ziet daarin een belangrijke rol voor het toerisme – maar onderliggende verklaring voor de invloed die zij uitoefent op de ruimtelijke vorm van het erfgoed is de Thaise ‘ideologie’ waarvan ze de positie wil versterken. Consumptie (toerisme) is dus eerder een handig ‘excuus’ voor deze associatie dan de reden waarom de ruimtelijke vorm van erfgoed zo is. De verklaring voor de ruimtelijke vorm ligt hier dan ook veel meer aan de aanbod- dan aan de vraagzijde.

De angst die de *narrative of loss* uitspreekt voor het verdwijnen van de functie van de publieke ruimte als ontmoetingsruimte voor verschillende sociale groepen is, in ieder geval in Rattanakosin als concentratie van erfgoed in Bangkok, ongegrond gebleken. Rattanakosin heeft als oorspronkelijke binnenstad van Bangkok altijd al een belangrijke rol gehad in het openbare leven van de stad. Het publieke van Rattanakosin in deze ‘gemixt gesegmenteerde’ stad is altijd gebleven en in de openbare ruimte van Rattanakosin ontmoeten Bangkokianen uit alle lagen van de bevolking elkaar nog steeds. Dit komt wellicht zelfs juist door de aanwezigheid van het erfgoed; dit zorgt er immers voor dat de dominante associatie streeft naar een brede toegankelijkheid van het gebied. En door de symboliek, ceremonies en andere herinneringen in het gebied aan ‘natie, religie, koning’ (nog altijd een essentieel onderdeel van de daadwerkelijke Thaise identiteit) blijft het gebied belangrijk voor Thai. De openbare ruimte is er verankerd en blijft zo functioneren; en wel om de reden dat zij voor de nationale associatie en de Thaise identiteit nog zo belangrijk is.

Betekenis voor de Nederlandse planologie en ruimtelijke ordening wereldwijd

Doelstelling van dit onderzoek is bij te dragen aan een beter begrip van de totstandkoming van ruimtelijke vorm. Door hierbij aandacht te vestigen op de aanbodzijde en producenten van ruimtelijke vorm te analyseren is een ander perspectief op de beïnvloeding van ruimtelijke vorm ontstaan dan doorgaans geboden wordt. Dit perspectief heeft uitgewezen dat ruimtelijke vorm niet (louter) het gevolg is van ruimtelijke planning of resultaat van doelbewuste actoren die handelen om hun preferenties in de ruimte te verwezenlijken. Ruimtelijke vorm is namelijk uitkomst van een bepaalde dominant geworden associatie waarbij doelgericht handelende mensen, structurerende instituties en fysieke objecten en elementen in de ruimte elkaar gebruiken voor het versterken van de eigen positie. Dit maakt productie van ruimtelijke vorm contextafhankelijk en kennis van het micro-niveau nodig om de ruimtelijke vorm te kunnen begrijpen.

Juist voor planologen – of: iedereen die in het beroepsveld te maken heeft met ruimtelijke ordening en de ‘nieuwe geografie’ – is een bewustzijn van de constante interactie tussen algemene mondiale ontwikkelingen en de van plaats en tijd afhankelijke krachten op micro-niveau die de ruimtelijke vorm beïnvloeden essentieel om een waardevolle en duurzame bijdrage aan de ruimte te kunnen leveren. Niet alleen om de situaties in het werkveld te kunnen begrijpen, maar zeker ook om daar op in te spelen door planningsstrategie en beleid er daadwerkelijk op te baseren.

Dit onderzoek heeft zich gericht op de Bangkokse ruimtelijke ordening en had daarom inherent te maken met de Thaise (plannings-)cultuur. Het (theoretisch) perspectief dat gehanteerd werd, was gestoeld op westerse opvattingen, en eigen denkbeelden zijn bovendien beïnvloed door de Nederlandse studie planologie. De opgedane kennis is echter universeel toepasbaar: interactie tussen algemene ontwikkelingen en lokale (f-)actoren die beiden invloed uitoefenen op ruimtelijke vorm en daarmee samenhangende sociale relaties vindt immers overal plaats, en de maatschappelijke dynamiek die achter het ontstaan van de 'nieuwe geografie' schuil gaat treedt wereldwijd op – met name in steden. In de totstandkoming van ruimtelijke vorm zullen actoren, instituties en dingen altijd en overal een rol spelen. Invalshoek en uitgangspunten kunnen dus gemakkelijk overgenomen worden in vergelijkbare studies elders ter wereld.

De rol die ruimtelijke vorm in machtsstrijd kan hebben is in dit onderzoek duidelijk naar voren gekomen. Planologen zijn zich waarschijnlijk niet altijd bewust van de symbolische betekenis van ruimte – terwijl het voor het verloop van planningprocessen (waar ook ter wereld) gunstig zou zijn te weten waarom bepaalde actoren invloed op de ruimte uit (willen) oefenen. Dit onderzoek heeft aangetoond dat het niet alle in ruimtelijke ordeningsprocessen betrokken actoren daadwerkelijk te doen is om de feitelijke inrichting van de (fysieke) ruimte of ruimtelijke objecten daarin. De drie dimensies van ruimte kunnen namelijk niet los van elkaar gezien worden, dus sociale relaties en betekenissen van ruimte zijn voor alle actoren inherent verbonden aan de fysieke ruimte. Om invloed te kunnen hebben op de ruimtelijke vorm is het dus niet alleen van belang bekend te zijn met de actoren, instituties en dingen en als spokesperson van de dominante associatie op te treden. Wij dienen ons daarnaast bewust te zijn van de sociale machtsposities en herinneringen die inherent gekoppeld zijn aan het object van planning. Vandaar de ondertitel van deze thesis.

De betekenissen van erfgoed die in dit onderzoek benoemd en uitgelegd zijn, zijn cultuur- en contextgebonden. Zo zal niet iedere cultuur haar erfgoed commercieel uitbaten, en wat in de ene cultuur bijvoorbeeld als mooi beschouwd wordt is voor andere mensen wellicht van geen enkele waarde. Of er historische structuren zijn is bijvoorbeeld afhankelijk van de conserveringstraditie en andere contextuele randvoorwaarden, waaronder fysieke. En wat erfgoed überhaupt is, hangt af van hoe zij gedefinieerd is.

Hiermee komen we weer bij de relatie tussen erfgoed en macht; bij haar politieke betekenis dus. Het bepalen wat conservering voor toekomstige generaties waard is en wat niet is namelijk altijd en overal afhankelijk van de keuzes die erover gemaakt worden, en daarmee van de machtselite op een zeker moment. De politieke betekenis leidt onomkeerbaar tot strijd tussen associaties, juist omdat erfgoed helpt in het uitdragen van herinneringen en het legitimeren van machtsposities.

Voor het kunnen begrijpen en sturen in de ruimtelijke vorm van erfgoed dienen alle doelen waarvoor erfgoed gebruikt kan worden in het achterhoofd gehouden te worden. Wanneer je je niet bewust bent van de boodschappen die in de ruimtelijke vorm worden uitgedragen, is op het voorblad van deze thesis een foto te zien van – misschien zomaar – een straat waarin het dagelijks leven zich afspeelt: voetgangers die zich over de weg verplaatsen, een straatverkoper met zijn karretje en de altijd aanwezige verkeerscongestie op de achtergrond. Wanneer we echter weten dat dit Ratchadamnoen Road is en bekend zijn met de controverses over haar betekenis en de waarden die zij dientengevolge nu uitdraagt, trekt de koninklijke sierboog onmiddellijk de aandacht naar zich toe.

Slotopmerkingen over literatuur en onderzoek

Nadat in de eerste fase van het theoretisch onderzoek voor deze thesis de aandacht volledig gericht was op de structuratie- en later ook de Actor-Netwerk-Theorie – die daar perfect op aan te sluiten is – verschoof aandacht en interesse naar 'de stad' en de betekenissen die haar ruimtelijke vorm (bijvoorbeeld openbare ruimte) en objecten in de ruimte (bijvoorbeeld erfgoed) kunnen hebben. Maar 'de stad' bestaat natuurlijk niet, terwijl tegelijkertijd wel 'de postindustriële stad' zich als het ontbrekende puzzelstukje in het tweede hoofdstuk aandient. Het globale waar theorieën over de stad in waren blijven hangen, maakt hiermee plaats voor een concrete koppeling aan het onderzoeksgebied. Bovendien verduidelijkt het het belang van cultuur en het met beelden uitdragen van culturele aspecten voor dit type stad, en maakt het hoofdstuk twee relevanter voor het onderzoek naar ruimtelijke vorm in Bangkok.

Bewustwording van het grote belang van symboliek en daaraan gerelateerd herinneringen voor de ruimtelijke vorm van erfgoed ontstond pas bij verdieping in de geschreven bronnen over Rattanakosin en specifiek daarbinnen Ratchadamnoen – als ideale casus die dit duidelijk maakt. Met name de politieke betekenis van erfgoed, en meer in het algemeen van fysieke aspecten in de ruimtelijke vorm, en daarmee in de samenleving, heeft een grote rol in het empirische deel van deze thesis. Deze rol was ten tijde van het theoretisch onderzoek nog niet volledig doorgedrongen, immers: de strijd over de sint-jacobsschelpen die Callon (1986) beschrijft is van een iets andere orde (of vereist in ieder geval meer voorstellingsvermogen) dan bijvoorbeeld de strijd over ontruiming van een hele community – wat, mede door het empirisch onderzoek, een realistischere en hardere strijd lijkt. Het aandeel van literatuur over vormen - en het uitspelen van macht in deze thesis reflecteert de (wellicht iets te) late doordrongenheid van de betekenis van macht voor het onderzoeksonderwerp.

Het gehanteerde theoretisch kader impliceert dat alles in de verschillende dimensies van de ruimte om ons heen met elkaar samenhangt in netwerken, en dat deze netwerken bovendien oneindig zijn. Door het opnemen van de Actor-Netwerk-Theorie in het theoretisch kader ontstaat gemakkelijk het gevaar dat het onderzoek te breed of zelfs zélf oneindig (groot) wordt. Er kunnen bovendien niet alleen steeds nieuwe relaties en verbanden gevonden worden in de breedte door er steeds nieuwe actoren, instituties en dingen in te betrekken, maar door de manier van onderzoek (historisch) gaat dit ook nog eens terug in de tijd. Het onderzoek kan dus snel (te) omvattend worden, en dit in combinatie met het doen van onderzoek in een onbekende (en erg interessante) context en andere cultuur, maakt dat het moeilijk kan zijn door de bomen het bos nog te kunnen zien. Afbakening blijkt dus ook (juist) hier ontzettend belangrijk.

Tot slot: het doen van case-studies is een manier van onderzoeken die erg goed bij het gehanteerde theoretisch kader past en erg waardevol voor de empirie is gebleken. Het houdt echter in dat keuzes gemaakt moeten worden over in- en uitsluiting van casussen en daarmee over het te volgen (onderzoeks-)pad. En hoewel de gemaakte keuzes aan alle gestelde voorwaarden voldoen (zie 4.6 en 6.1), is een vraag die onlosmakelijk met deze manier van onderzoek verbonden is of de casussen wel representatief zijn. En dus of de conclusies getrokken uit deze analyses op micro-niveau wel toepasbaar zijn op het niveau van de hele stad. Maar hoe dan ook heeft het bestuderen van casussen diepgang en veel interessante en bruikbare kennis opgeleverd; genoeg stof tot nadenken.

SUMMARY

Introduction

This thesis is about the spatial development of Bangkok. More specifically, it's about the spatial form of Bangkok's heritage and the influence of that on the city as a whole. The central question in this thesis is:

How can heritage within the urban form of Bangkok be understood, and what does that mean for Bangkok?

Processes of urbanization do – or did – take place all over the world and they have had huge impact on societies and the built environment. In social theory about space a connection is assumed between the form of the built environment and social relations. Now a new society and a 'new geography' have arisen – with as a consequence radical spatial restructurings. Spatial segmentation is one of the phenomenon that attracts a lot of attention. Generally the social disintegration between the 'haves' and the 'have-nots', caused by this segmentation, is in general seen as a negative development. An important view on this is the 'narrative of loss': it compares the dishonored public space with the prosperous times and places of public life of the past.

South-Eastern Asia can function as a mirror for these developments: similar developments occur and cities play a significant role in this. There exist distinctive differences between the Asian world cities however: for example the way they deal with heritage. Bangkok distinguishes itself in this by the fact that, next to all the new building projects, there is authentic historicity saved in the city. Conservation of heritage is actively taking place in this 'booming mega city'. For this reason Bangkok and the subject of this thesis are very unique and interesting.

But in other aspects Bangkok acts the same as most other cities: in the inner city different values and functions are competing with each other, social stratification is being decided by economic position and spatial segmentation is taking place. Also when looking at the heritage in the city.

However, the narrative of loss is a too partial view on the city. Unlike the narrative of loss states, there doesn't exist a causal relation between social and spatial changes. They occur in correlation, so space is the result of social relations but in the same time it also structures these. Thereby, the narrative only stresses the demand-side in analyzing space. This research focuses on the supply-side; on the production of space. When looking at micro-level – like this thesis does – the narrative can be invalidated immediately. The purpose of this research is to counter the narrative of loss and by that to contribute scientifically in the debate about segmentation. It also shows that the urban planning needs to be repositioned: policy for influencing urban form should be based on the correlation between actors, institutions and physical things in their own (micro-level) context. The research to the spatial form of heritage in Bangkok functions as the example to prove this.

Urban heritage and the postindustrial city

Traditionally, public space is an important part of the city, because of its culture of publicity and attached meanings like social cohesion and democracy. The inner city – the oldest and spatially most specific part of the city with a lot of city scale functions – is the climax of urbanity. Especially there, the different lifestyles of city-users are being expressed by consumption and are determining the existence and use of functions and public spaces. Among all the functions which are present in the inner city, there is often an historic function. An evident dilemma for many (historic) cities is the struggle between redevelopment and conserving its historicity. Both ways have their own benefits. For heritage (this is: the spatial historic structures in the city which are being preserved and protected consciously), there are many advantages. Most important reasons for conserving are in social, economic and political field: it can be used for an aesthetic experience of historicity, for generating touristic-recreational activities, as a means of power and legitimacy and in contributing to a 'sense of place', image and identity (of a city, a country, a culture or a nation). Whether heritage will be conserved, is dependent of the dominant power group that determines what should be kept (and used) for spreading memories.

When considering heritage in the postindustrial city (like Bangkok is), looking at consumption is indispensable and, especially for the consumption of culture, symbols and aesthetics play an important role. But the significance of consumption in explaining the spatial practice and local differences can be put in perspective. Consumption doesn't occur in isolation: it has to be looked at at micro-level, in its context. This is 'the circuit of culture': all the practices between consumption, production, organizing regulations, representations and identity. For doing this, a theoretical framework is needed.

Theoretical framework

This thesis is about urban form. In understanding urban form it's important to get that space consists of a physical, a social and a symbolical dimension. This relational notion of space is based on the idea that space is generated through interactions

and relations. With the 'urban form' is meant all the different elements where a city consists of. So these are not only the physical elements, but also social interactions that take place, organizing mechanisms that underlie everything and the interrelations between all elements. In the explanation of the arising of urban form there has to be a constant switch between spatial and social aspects. In this, both actors and institutions are of influence. The starting point shouldn't be searched for in either of them: the starting point is in social practices and both actor and society are being made in – by institutions influenced – interactions. The Actor Network Theory (ANT) tells that next to actors and institutions, also physical 'things' (objects of elements) are of influence on the production of space. Objects are not only the result of the interaction between actors; they can also have influence on space and on the involvement and acting of certain actors. 'Actants' (which are both actors (humans) and physical things (nonhumans)) enter into relations, and in this way are part of a network, an 'association'. A city can now be seen as an accumulation of actor-networks. The urban form can be an important actant because it mediates power and by that it strengthens authority. Especially the use of physical things and urban symbols is important for this. For understanding the urban form of a city, it's essential to go back to those moments when the dominant actor-networks were founded. The associations are founded in controversies: moments of struggle between different actor-networks. To get a grip on this, so called 'black boxes' should be opened up; only in this way we reach moments where space wasn't yet readymade and where we're able to understand and explain it. The associations relating to heritage in Bangkok (to be considered as physical things) are part of all the associations that form the city and by this they are helpful in explaining urban form.

Towards the empirical part

With this theoretical framework it's possible to look at the context - the micro-level where urban form is being produced. However, to be able to describe urban form and to understand and explain it, the term needs to be made ready for use. A description of the urban form of Bangkok can be made on the basis of certain criteria on different levels (context; macro-form; and intern form and function). A description of the urban form of heritage in Bangkok cannot take place in such a structural manner. But the physical-spatial appearance of heritage objects can be regarded at different levels. For an explanation of the urban form of heritage in Bangkok, an analysis of the associations which are of influence is also needed. For this, it is essential to search for controversies around preservation of heritage in the city. In this way the concerning black box can be opened. In these controversies the involved actors, institutions and 'things' must be extricated for getting an understanding of the present urban form. Several 'moments of struggle' about Bangkok's heritage will be chosen as a case-study, in order to fully understand the situation. These cases will be analyzed on the basis of all kinds of sources of information – like articles from news papers, depth-interviews with important actors, literature and observation.

The urban form described

During ages, Bangkok obviously has undergone huge spatial changes. First a water-based city, it became a typical car-based city in which roads decided urban development. Bangkok has never had one unambiguous center. The center(-s) moved to the places which were accessible best. In recent years a trend towards a rail-based city can be observed. The density in the city is high, although it is becoming less dense in the center parts of Bangkok because of urban sprawl. Everywhere in Bangkok all kinds of real estate projects and activities are being developed next to each other. This makes the impression that it is a mixed city. Yet at the same time most of these functions and activities are focused on a specific desired group or social class (which is decided by income more and more). So although those functions might be next to each other; they are not mixed in use since not every function is accessible (physically or financially) for everyone. This makes Bangkok a city of mixed segmentation.

An exception is the sub-urban form of heritage, which isn't mixed. When looking at the urban form of the present heritage in Bangkok, one sees that Rattanakosin is the center of it because of the highest concentration. Yet this is directly connected to the Thai notion of what heritage is. Involved authorities put strong emphasis on the value of a property in terms of age and (previous) function. The reason for doing this is because those authorities want to create a common national memory about Thai history and culture – strongly connected to the trinity of values 'nation, religion, king'. The saved historic structures must spread this narrative, so mostly palaces (king) and temples (religion) are considered 'heritage'. Rattanakosin is the reflection of it and in being that it is an important aspect of Thai identity. The reason for the high concentration of historicity in the area is that it was Rattanakosin where the capital Bangkok was established. From the beginning on, Rattanakosin has had an important role as a sacred and royal place (power base). As protecting against unwanted developments in this area, Rattanakosin has been proclaimed 'conservation area' and with strict regulations the authorities (especially the Rattanakosin Committee) are trying to beautify the area. The focus in this spatial policy is on tourism and by that on economic development. In trying to regulate the whole area, the genius loci and the local users of the space seem to be forgotten.

Outside Rattanakosin one can find just very little heritage. Partly this has to do with the fact that other historic structures don't fit with the nation, religion, king-narrative that 'has' to be told, so they don't get the protected status of a monument. Partly it has to do with the building method for non-royal buildings, which is with wood and isn't durable; especially in a

water-troubled city in the delta of the Chao Praya. Last, the deep rooted Buddhist idea about 'merit making' (new is better than old) and about the spirit being in the place instead of in the building, is one of the reasons one cannot find a lot of saved non-royal old buildings.

Case-studies as explanation

The first case in this research, which reflects conservation controversies is *Ratchadamnoen Road*; the struggles which are played out in its urban form are illustrative for the history of Thailand. Built as a royal connecting road it was a symbol of modernization and the status of the king. Its physical form is based on principles of the Enlightenment, like visibility and large geometric patterns. After the 1932 coup, the role of the king in society was heavily reduced: the political People's Party took the power and it introduced constitutional democracy. To commemorate this, the huge Democracy Monument was erected in the middle of Ratchadamnoen. For several years the road lost its royal functions but it remained important for the city. Along the street new governmental buildings were built by the Party in a modern, atypical Thai style. These concrete buildings still exist today – although not everyone is convinced of their beauty and historical significance. Democracy turned out to be a false promise of the new power elites: in the 1970's enormous demonstrations were organized between the southern area of Ratchadamnoen and the powerbase at its northern end. Especially around the Democracy Monument the physical form of the street lent itself to the big crowds of protesting people who were fighting for democracy. The king, once back in its powerful role, never managed to attach himself to the institution of democracy. So in the end – by absence of real democratic institutions – democracy only got meaning for the citizens in the physical space of Ratchadamnoen. In the meantime, the king made several efforts in the urban form of Ratchadamnoen to confirm his historically based, powerful royal status. Important to mention are the several efforts to demolish physical structures, which remind of (by the king) unwanted memories, like the modern buildings. The latest attempt of the association around the king in this is to change the functions (and by this the memories) of those modern buildings.

Nowadays the road itself is still important for several royal affairs and the, on that tied, symbolism in securing the king's power spread in the physical space.

Being the second case, the *Kuru Sapha Printing House*, which is situated within the conservation area, shows a severe struggle about heritage conservation. On the site of the two buildings the Rattanakosin Committee wanted to develop a public park, making the area more attractive for visitors, although there already is a park next to Kuru Sapha (around the monumental Phra Sumane Fort). But neighboring people were expecting hindrance of the park and other citizens stood up for the citizens' right to be able to participate in spatial planning. So they fought for preservation and in this they used a socio-cultural argument (namely that in the 1930's it was Thailand's first printing school), the architectural value and the possibility of doing a request for research by the Fine Arts Department (FAD). As result the complex was being declared a local monument – although according to the Committee demolishing would be justified because the buildings were not old and beautiful enough so a park would make the area more attractive. This case clearly illustrates that the one association wanted to get rid of the atypical and unaesthetic building; the other used the (so called) value of Kuru Sapha for their own good.

The case of *Soi Wanglee* demonstrates the power of monks in Thailand. The struggle is about an old row of shophouses on the land neighboring their temple. The monks wanted to make money, so they chose to demolish the 77 shophouses – according to experts unique and of historical importance to have commercial activities developed. By doing this they harmed their tenants and violated Buddhist social norms. The act was also against the will of the authorities, but monks (associated with the trinity of 'nation, religion, king') are completely within their rights to redevelop their own land. Besides, monks are not familiar with a conservation tradition because of the merit making belief. The local people and their history have become victims to this extraordinary position of the religion.

In the last case, about the *Mahakan community*, an attractive park is a wanted development by the authorities (the BMA and the Committee) as well. But on this site, next to the other remaining fort of Bangkok, a small slum-community is living there already since the first half of the 19th century. Some of their houses would be characteristic for the architecture of the Rattanakosin-era. According to some, also the community itself can be considered as heritage: they would contribute to the spirit in the vicinity and they are the 'inventors' of the "Likay" theatre. Since 1992 the community is threatened by eviction, although they are willing to participate in the park-plan: they proposed land-sharing but the BMA sticks to its top-down way of making and implementing policy. The struggle is between the right to live there and to participate in planning versus the (legal) right to evict and redevelop.

The cases are clearly illustrating the role urban form can play in securing one's position, confirming power and spreading a desired memory. Heritage as a physical thing, of course, is an important aspect of this. The memory that is carried out in

space is decided by the focal actor who won the struggle about the urban form of the contested physical historic structure and will strengthen the position of power of that dominant actor.

Roughly there are two kinds of associations involved in the heritage practices studied here. The first is close to the created Thai identity (nation, religion, king) and by that to national history. Rattanakosin is the area that spreads this best. The actors are mainly governmental who can refer to formal institutions, like masterplans and laws, and who work in a top-down and undemocratic way.

The other association stands for the local instead of national memory, attaching authenticity and a more broad vision of what heritage can be. The emphasis on 'the local' goes along with a desire for citizens' participation and democracy in governmental practices, so this association mainly relies on civil rights and citizens' pressure to become part of the spread memories in space.

Concluding

Struggles about heritage in Bangkok are at present because of the (potential) meanings heritage can have. The existence of heritage means choices have been made. By this, heritage is a reflection of the power relations at a certain moment in time. It will be conserved when it forms part of the memory that fits the dominant association, because in that case the heritage can be used as a means of power by making that memory visible in physical space.

In Bangkok two associations are competing for the dominance over heritage. Of old, the dominant one is the national association, formed around the Thai 'ideology' as an institution for bringing and keeping the desired national Thai identity into the core of Thai society and culture. The desired memories which are helping in spreading that 'ideology' are national physical elements, also called 'Moradok Thai'. These elements are the most important heritage – which reflects the power relations. That this Moradok Thai is concentrated physically in Rattanakosin is an exception within the urban form of Bangkok as a whole: Bangkok is mixed segmented, while the heritage is concentrated in Rattanakosin – which is exactly meant as area for everyone. This concentration of Moradok Thai (heritage) is explainable because Rattanakosin is the origin of the settlement of Bangkok, and from the beginning on the national structures were considered very important. The opposites are truth for buildings in the rest of Bangkok; with as a result that one cannot find much heritage there.

For legitimizing influencing the urban form for its own good, the dominant association uses all the other values heritage can have. These values are interconnected and strengthen each other, and because of this they strengthen the national association.

For understanding the meaning of heritage for Bangkok, it is important that there also is another association; the local one. This association is formed by locals and stands up for the other culture and memories that are also at present in Thai society but are being repressed by the dominant association. Next to this, it also stands for the ordinary, daily life and by this it represents the 'soul' of the place; the genius loci. This local association enters upon the struggle against the national one to become a part of the spread memories and by this they fight for influence in the defining of heritage. In the end, this association uses heritage for democratization and participation.

The local association is slightly becoming more powerful. For Bangkok this means several things. First, it means a social change. Second, it will change the physical, symbolical and social space. And third, heritage will no longer be taken for granted and the definition of it will become broader.

But in the current situation of Bangkok the strict definition of 'Moradok Thai' leads to some striking contrasts in the city: between the standstill of the conservation area versus the booming developments in the rest of Bangkok, and between the cleared and beautified appearance of Rattanakosin in comparison to the other parts of the city.

The current position of heritage within Bangkok has significance for the inner city as being a (postindustrial) touristic-recreative product, because the heritage is used for creating and spreading an image of Bangkok. The question that rises is whether this created and promoted culture will satisfy the consumers (tourists).

Final considerations

Although consumption does have an influence on the urban form, the narrative of loss can now be countered. The urban form is the result of the 'ideology' of the national association; consumption seems to be more an excuse for intervening in space. Next to this, public life in Rattanakosin is not disappearing. On the contrary: it can even be stated that the concentrated function 'heritage' reinforces the public meaning of Rattanakosin and the reasons for visiting the area for Thai people.

This research is not only of value for Bangkokian (field of research) and Dutch / western (applied perspective from literature) urban planners. The lessons learned are valuable for all professionals related to town and country planning and the 'new geography', and are applicable to spaces worldwide. It taught us that consciousness about actors, institutions and things on micro-level and about power and the attached meanings of physical structures (like heritage) is essential for a good understanding of and intervening in urban space.

LITERATUUR EN BRONNENLIJST

- Amin, A. & N. Thrift (2002): 'Cities: Reimagining the Urban'. Cambridge: Polity.
- Anderson, B. (1983): 'Imagined Communities. Reflections on the origin and spread of nationalism'. London: Verso.
- Arendt, H. (1958): 'The Human Condition'. Chicago (IL): University of Chicago Press.
- Asbeek Brusse, W., H. van Dalen & B. Wissink (2002): 'Stad en Land in een Nieuwe Geografie'. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Voorstudies en Achtergronden v112. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Ashworth, G.J. (1991): 'Heritage Planning. Conservation as the management of urban change'. Groningen: Geo Pers.
- Askew, M. (1993): 'The Banglamphu District: A Portait of Change in Inner Bangkok'. Melbourne: Victoria University of Technology. Paper presented for the Thailand Development Research Institute 1993 Year-End Conference: Who gets what and how?: Challenges for the Future. Chon Buri, December 10-11, 1993.
- Askew, M. (1994): 'Interpreting Bangkok'. Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- Askew, M. (2002): 'Bangkok. Place, Practice and Representation'. Abingdon: Routledge.
- BMA (jaartal onbekend): 'Bangkok Metropolitan Administration'. Bangkok: House of Thammasat University.
- BMA (1996): 'The Bangkok Plan: the evolving metropolitan area'. Bangkok: BMA.
- BMA (2003): 'Portraits of Bangkok 220 Years'. Bangkok: K.P. Printing Co., LTD.
- Bourdieu, P. (1977): 'Outline of a Theory of Practice'. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourne, L.S. (ed.) (1982): 'Internal Structure of the City. Readings on urban form, growth, and policy.' New York, Oxford: Oxford University Press, Inc. Second Edition.
- Bristol, G. (2007): 'Strategies for Survival: security of tenure in Bangkok'. Case study prepared for Enhancing Urban Safety and Security: Global Report on Human Settlements 2007.
- Brunn, S. et al. (2003): 'Cities of the World.' Boulder, Colorado: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Callon, M. (1986): 'Some Elements of a Sociology of Translation: domestication of the scapplops and the fishermen of St Brieuc Bay. In: Law, J. (1986): 'Power, Action and Belief: a new sociology of knowlegde?' London: Routledge. Pp. 196-223.
- Castells, M. (1983): 'The City and the Grassroots'. London: Edward Arnold.
- Chatri Prakitnonthakan (z.j.): 'The People of Soi Wanglee: the history of Chinese commerce in Bangkok'. Bangkok: Silpakorn University.

Chatri Prakitnonthakan (2008): 'Memory and Power on Ratchadamnoen Avenue' (online). Beschikbaar op het World Wide Web: <www.prachatai.com/english/news.phd?id=484>

Clammer, J. (2004): 'Consumptie als levenswijze'. In: S&RO 06/2004. Pp. 20-21.

Connors, M.K. (2007): 'Democracy and National Identity in Thailand'. Copenhagen: NIAS Press, revised edition. First edition 2003, London & New York: Routledge/Curzon.

Crawford, M. (1999): 'Blurring the Boundaries: public space and private life'. In: Chase, J., M. Crawford en J. Kaliski (eds.): *Everyday Urbanism*. New York: The Monacelli Press. Pp. 22-35.

Davies, J.J. (2008a): 'Draft for a Thai Heritage Charter'. Bangkok: Silpakorn University (niet gepubliceerd).

Davies, J.J. (2008b): 'The Kuru Sapha Printing House. A contested heritage site in Banglamphu, Bangkok.' Bangkok: Silpakorn University (niet gepubliceerd).

Dijstelbloem, H.O. (2007): 'De Democratie Anders: Politieke vernieuwing volgens Dewey en Latour'. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

DiMaggio: (1988): Interest and Agency in Institutional Theory. In: L.G. Zucker (ed.): *Institutional Patterns and Organizations: Culture and Environment*. Cambridge (MA): Ballinger. Pp. 3-21.

Dings, M. (red.) (2006): 'De Stad'. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Doevendans, K. (2008): 'Capita Selecta: Stedelijk Domein. Openbaarheid, gemeenschap en individualiteit in de stad van de 21ste eeuw'. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven. Versie april 2008.

Doosadee Thaitakoo (1992): 'The Thai Heritage, Krung Rattanakosin as the live-in Historic City Centre of Bangkok'. Bangkok: Chulalongkorn University. Paper proposed for the International Workshop on Research and Planning Methodologies for Metropolitan / Regional Development. Bangkok, June 29–July 3, 1992.

Dovey, K. (2001): 'Memory, Democracy and Urban Space: Bangkok's 'Path to Democracy''. In: *Journal of Urban Design*, vol. 6, no. 3. Pp. 265-282.

Emmelkamp, R. (2004). 'Een veilig avontuur: alledaagse plaatsen en vrijetijdsbesteding in de verhalen van jongeren en ouders'. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Ennen, E. (1999): 'Heritage in fragments. The meaning of pasts for city centre residents'. Utrecht / Groningen: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap / Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen.

Fournereau, L. (1998): 'Bangkok in 1892'. Vertaald door W.E.J. Tips (oorspronkelijk gepubliceerd als 'Bangkok' in: *Le Tour du Monde*, vol. 68, 1894. Pp. 1-64). Bangkok: White Lotus.

Giddens, A. (1979): 'Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis'. London: MacMillan Press.

Giddens, A. (1984): 'The Constitution of Society. Outline of the theory of structuration'. Cambridge: Polity.

Gorp, van, B. (2003): 'Bezienswaardig? Historisch-geografisch erfgoed in toeristische beeldvorming'. Delft: Eburon.

- Graham, B., G.J. Ashworth & J.E. Turnbridge (2000): 'A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy'. London: Arnold.
- Graham, S. & P. Healey (1999): 'Relational Concepts of Space and Place: Issues for Planning Theory and Practice'. In: *European Planning Studies*, vol. 7, no. 5. Pp. 623-646.
- Gregory, D. & J. Urry (1985): 'Social Relations and Spatial Structures'. London: Macmillan.
- Hajer, M. & A. Reijndorp (2001): 'In Search of New Public Domain: Analysis and Strategy'. Rotterdam: Nai Publishers.
- Handley, M. (2006): 'The King Never Smiles. A biography of Thailand's Bhumibol Adulyadej'. New Haven and London: Yale University Press.
- Herzfeld, M. (2005): 'Appropriations of the Appropriate: Policy and politeness in the negotiation of power at Pom Mahakan, 2002-04'. Paper for the 9th International Conference on Thai Studies, Northern Illinois University, Dekalb, Illinois. April 3-6, 2005.
- Hewison, K. (1997): 'The Monarchy and Democratization'. In: Hewison, K. (ed.): 'Political Change in Thailand'. London: Routledge.
- ICOMOS Australia (1999): 'The Burra Charter. Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance.' Beschikbaar op het World Wide Web: <www.icomos.org/australia/burra.html>.
- Jayne, M. (2006): 'Cities and Consumption'. Abingdon: Routledge.
- Jong, De, B. & B. Wissink (2008): 'Dingen in de Planologie'. In: *Rooilijn*, nr. 1, 2008.
- Kaothien, U. & D. Webster (2000): 'The Bangkok Region'. In: Simmonds, R & G. Hack (2000): 'Global city regions: Their emerging forms'. London: Spon. Pp. 23-37.
- Karin Klinkajorn (2005): 'Creativity and the Settings of Monuments and Sites in Thailand: Conflicts & Resolution'. Ladkrabang: King Mongkut's Institute of Technology.
- Kasian, T. (1996): 'Signification of Democracy'. In: *Thammasat Review*. Vol. 1, no. 1. Pp. 5-13.
- Kostof, S. (1992): 'The City Assembled: the Elements of Urban Form through History'. Boston: Little Brown / Bulfinch.
- Lake, R.W. (1983): 'Reading in Urban Analysis; Perspectives on Urban Form and Structure'. New Jersey: Rutgers University.
- Latour, B. (1987): 'Science in Action'. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (1997): 'On Actor Network Theory: A few clarifications'. Keele: Centre for Social Theory and Technology, Keele University (online). Beschikbaar op het World Wide Web: <www.nettime.org/Lists-Archives/nettime-I-9801/msg00019.html>
- Latour, B. (2005): 'Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory'. New York: Oxford University Press.
- Lefebvre, H. (1996): 'Writings on Cities'. Oxford: Blackwell.

Liebowitz, S. J. & S. Margolis (2000): 'Path Dependence'. In: Bouckaert, B. & G. de Geest (reds.) (2000): 'Encyclopedia of Law and Economics'. Cheltenham: Edward Elgar.

Mommaas, H. (2000): 'De Vrijetijdsindustrie in Stad en Land. Een studie naar de markt van belevenissen'. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Murdoch, J. (1998): 'The Spaces of Actor-Network Theory'. In: Geoforum, vol. 29, no. 4. Pp. 357-374.

Murdoch, J. (2006): 'Post-structuralism and relational space'. In: Post-Structuralist Geography. London: Sage. Pp. 1-25.

NESDB (2003): 'The Master Plan for Land Development: Ratchadamnoen Road and Surrounding Area. Executive Summary, March 2003'. Bangkok: NESDB.

Nexus Property Consultants Co., Ltd. (2004): 'New Bangkok Zoning Regulations and Market Analysis. Limitations on building height and size will change scope of development'. In: American Chamber of Commerce in Thailand (2004): 'Thai-American Business'. January-February 2004.

ONEP (Office of Natural Resources and Environmental Policy and Planning) (2004): 'Conservation and Development of Krung Rattanakosin'. Bangkok: Committee for the Conservation and Development of Krung Rattanakosin and The old towns & ONEP.

Pasuk, P. & C. Baker (2002): 'Thailand Economy and Politics'. New York: Oxford University Press.

Peleggi, M. (2002): 'The Politics of Ruins and the Business of Nostalgia'. Bangkok: White Lotus Press.

Prachak Kongkorati (2005): 'And then there was a Movement: the Political Culture of Students and Intellectuals before 14 October'. Bangkok: Thammasat University Press.

Reijndorp, R. & L. Reinders (2010): 'De Alledaagse en de Geplande Stad. Over identiteit, plek en thuis'. Amsterdam: SUN Trancity.

Renes, J. (2000): 'Het landschap als monument'. In: Tussen Vecht en Eem. Jaargang 18, no 1. Pp. 4-14.

Rodwin, L. & Lynch K. (1981): 'The Form of the City': 30-60 in: Rodwin, L. (1981): 'Cities and City Planning'. New York: Plenum Press.

Sassen, S. (1996): 'Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization'. New York: Columbia University Press.

Schatzki, T.R. (1996): 'Social Practices. A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social'. Cambridge: Cambridge University Press.

Sonnega, V. & B. Wissink (2005): 'See You in Bangkok'. Utrecht: Utrecht University.

Sorkin, M. (ed.) (1992): 'Variations on a Theme Park: the New American City and the End of Public Space'. New York: Hill & Wang.

Sternstein, L. (1982): 'Portrait of Bangkok'. Bangkok: BMA.

Sternstein, L. (1995): 'Bangkok Metropolitan Region. Population Projection for Small Areas. Evidence of Population Change from the Censuses of 1960, 1970, 1980 & 1990'. Bangkok: Chulalongkorn University.

- Tambiah, S. (1976): 'World conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background'. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thongchai Roachanakanan (2007): 'Bangkok Metropolis: Changing Pattern of Uneven Development'. Paper prepared for the Seminar on Prospects of Strategic Development of Major Metropolitan Areas and Regionally Balanced Development in East Asia. Tokyo, February 26, 2007.
- Tunbridge, J.E. & G.J. Ashworth (1996): 'Dissonant Heritage: The management of the past as resource in conflict'. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- United Nations, Population Fund (2007): 'State of World Population 2007. Unleashing the Potential of Urban Growth'. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.unfpa.org/swp/2007/presskit/pdf/sowp2007_eng.pdf>
- Urry, J. (1995): 'Consuming Places'. London etc.: Routledge.
- Voorthuis, J. (2009): 'Een Chinese Encyclopedie van de Stad. Opening Speech 24 Uur Stad, VIA Symposium 2 december 2009, TU/e Eindhoven'. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven.
- Webster, D. (2004): 'Stedelijk Azië: een overzicht'. In: S&RO 06/2004. Pp. 10-19.
- Wimonrart Issarathumnoon & Yukio Nishimura (2006): 'The implementation of Conservation Plans of the Rattanakosin Area, Bangkok'. Tokyo: The University of Tokyo.
- Wissink, B. (2000): 'Ontworpen en Ontstaan. Een praktijktheoretische analyse van het debat over het provinciale omgevingsbeleid'. Den Haag: WRR.
- Wissink, B. (2003): 'The Politics of Spatial Segmentation. Considerations for a research project'. Utrecht: Utrecht University. Paper prepared for the 3rd AESOP-ASCP Joint Congress, Leuven, July 8 -12, 2003.
- Wissink, B. (2004a): 'Het hart van de tijgers'. In: S&RO 06/2004. Pp. 6-9.
- Wissink, B. (2004b): 'Bangkok: Stad van Mubahnchatsan'. In: S&RO 06/2004. Pp. 38-43.
- Wissink, B. (2006a): 'Tussen publieke en private regimes. Een reflectie vanuit de Aziatische context'. In: Boelens, L., T. Spit & B. Wissink (red.) (2006): Planning zonder Overheid. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Wissink, B. (2006b): 'Urban Form as Product. A comparative analysis of Bangkok and Tokyo'. Utrecht: Utrecht University.
- Wissink, B. (2007a): 'Regulating Urban Transformation in China. A Relational View on Hong Kong and Guangzhou'. Utrecht: Utrecht University. Paper presented at the International Conference on China's Urban Land and Housing in the 21st Century, Hong Kong Baptist University, December 13-15, 2007.
- Wissink, B. (2007b): 'Decentring the Planner. The Institutional Basis of Planning Success in Hong Kong'. Utrecht: Utrecht University. Paper presented at the 9th AESOP Conference, Naples, July 11-14, 2007.
- Wu, F. (1995): 'Changes in the Urban Spatial Structure of a Chinese City in the Midst of Economic Reforms - A Case Study of Guangzhou'. Hong Kong: University of Hong Kong.
- Wyatt, D.K. (2002): 'Thailand. A short history'. New Haven and London: Yale University Press. 2nd edition.
- Yongtanit Pimonsathean (1997): 'Rattanakosin Town Trail'. Bangkok: TOA Group.

Yongtanit Pimonsathean (2007): 'Conservation Education as a Form of Community Service in Bangkok, Thailand'. In: Built Environment, vol. 33, no. 3. Pp. 357-270.

Yongtanit Pimonsathean (2008): 'Survey and Inventory of Historic Buildings on Northern Charoen Krung Road, Bangkok'. Bangkok: Thammasat University. Report for The Ambassador's Fund for Cultural Reservation 2007.

Zukin, S. (1991): 'Landscapes of Power. From Detroit to Disney World'. Berkeley: University of California Press.

BRONNENLIJST

Krantenartikelen

- Bangkok Post [datum onbekend]: 'Historic Island caught in a sea of materialism'.
Bangkok Post, 11-02-1973: 'Cultural facelift planned for Bangkok's unique 'island''.
Bangkok Post, 07-06-1998: 'Residents in bid to fight demolition'.
Bangkok Post, 24-06-1999: 'A monument to change'.
Bangkok Post, 13-07-1999: 'Police save old printing house'.
Bangkok Post, 21-07-1999: 'Print works battle stepped up'.
Bangkok Post, 18-09-2002: 'Residents of Fort Mahakarn in bid for city to review eviction'.
Bangkok Post, 25-01-2003: 'Residents vow to ignore eviction order'.
Bangkok Post, 08-02-2003: 'Residents see trip as blessing in struggle to save old printhouse'.
Bangkok Post, 24-02-2003: 'Old Town evictions will go ahead today'.
Bangkok Post, 01-06-2003: 'UN urges rethink on plan to evict community'.
Bangkok Post, 14-07-2003: 'Antique houses threatened by city hall's eviction plans'.
Bangkok Post, 21-07-2003: 'Mystery of old building explained'.
Bangkok Post, 21-08-2003: 'Community loses battle in court'.
Bangkok Post, 29-08-2003: 'Fort residents under heavy siege'.
Bangkok Post, 08-12-2003: 'Civic group in bid to save historic building'.
Bangkok Post, 25-03-2005: 'Apirak urged to back 'living museum' plan'.
Bangkok Post, 19-08-2005: 'BMA renews efforts to clear fort community'.
Bangkok Post, 23-08-2005: 'Academics oppose evictions'.
Bangkok Post, 03-11-2005: 'Locals to build 'likay' museum to save community, traditions'.
Bangkok Post, 30-11-2005: 'Demolition of homes underway'.
Bangkok Post, 08-12-2005: 'New deal saves Mahakan Fort community'.
Bangkok Post, 03-03-2006: 'Siamese drama saves Mahakarn'.
Bangkok Post, 14-08-2006: 'Wat Yannawa tenants fight back'.
Bangkok Post, 25-09-2006: 'Soi Wang Lee shophouses may be turned into a museum'.
Bangkok Post, 31-12-2006: 'Shophouses fall victim to change'.
Bangkok Post, 05-01-2007: 'Greed touches even those in robes'.
Bangkok Post, 04-02-2007: 'Bottling the past'.
Bangkok Post, 31-03-2007: 'Tearing down the past'.
Bangkok Post, 12-10-2007: 'The people's court'.
Bangkok Post, 11-04-2008: 'In search of a home'.
Bangkok Post, 18-04-2008: [titel onbekend].
Bangkok Post, 18-04-2008: 'Preserving our heritage'.
The Nation, 26-08-2003: 'BMA eviction plan flayed'.
The Nation, 30-08-2003: 'Mahakarn Fort group loses case'.
The Nation, 06-09-2004: 'Plan to raze printing school site sparks row'.
The Nation, 19-01-2006: 'Preserving history: Mahakan Fort community awaiting decision on its future'.
The Nation, 07-01-2007: 'Demolishing dreams'.
The Nation, 25-02-2007: 'The race to restore'.

Internet

Bangkok Post: <www.bangkokpost.com>.

Bureau of Registration Administration, Department of Provincial Administration, Ministry of Interior:
<www.bangkok.go.th/info/>

DRO/O+S, Dienst Ruimtelijke Ordening gemeente Amsterdam, Onderzoek en Statistiek:
<www.os.amsterdam.nl/>

ICOMOS: <www.icomos.org>. Gezien op 3 maart 2011.

SEAArch, The Southeast Asian Archaeology Newsblog, 20 juli 2008:
<www.southeastasianarchaeology.com/2008/05/23/preah-vihear-an-overview/>.

The International World History Project: <<http://history-world.org/firsttowns.htm>>. Gezien op 3 maart 2011.

Tour Bangkok Legacies: <www.tour-bangkok-legacies.com/fort-mahakarn.html>.

UNESCO: <www.unesco.org> Gezien op 3 maart 2011.

Wikipedia: <en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Thailand>. Gezien op 27 februari 2011.

Wikipedia: <[nl.wikipedia.org/wiki/Functionalisme_\(sociologie\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Functionalisme_(sociologie))>. Gezien op 4 maart 2011.

World Heritage Centre UNESCO: <whc.unesco.org/>. Gezien op 3 maart 2011.

World Heritage List, World Heritage Centre UNESCO, gezien op 3 maart 2011. Te raadplegen op:
<whc.unesco.org/en/list>.

Overige

BMA (2000): Film 'The Conservation and Urban Redevelopment in Historically Important Area'.
Bangkok: BMA – City Planning Department.

Google Earth.

Thinknet, 2007.

Van Dale: Groot Woordenboek. 14e Editie. VBK Media.

INTERVIEWLIJST

Amnard Poltecha (Policy and Planning Analyst NESDB)
17-04-2008, 13:30 uur NESDB, Makkasan Road, Bangkok
Duur: 2.21 uur.

Chapman, Bill (Professor American Studies, Director Historic Preservation Program University of Hawaii at Manoa)
25-03-2008, 16:00 uur UNESCO Bangkok, Sukhumvit Road
Duur: 1.57 uur.

Chatvichai Promadhattavedi (Deputy Chair, Executive Committee, Art & Culture Foundation of Bangkok; managing director Pro-Space Co.)
03-04-2008, 10:00 uur Pro-Space Company Limited, Soi Sukhumvit 52, Bangkok
Duur: 1.48 uur.

Davies, Julia J. (PhD kandidaat, faculty of Architecture, Silpakorn University)
03-03-2008, 12:00 uur Raffles Design Institute, Silom Center, Silom Road, Bangkok
Duur: 1.35 uur.

Kemtat Visvayodhin (Head of the Conservation Administrative Department, CPB) & Voravithaya Punthanapruaksa (medewerker Conservation Administrative Department, CPB)
23-04-2008, 10:00 uur Crown Property Bureau, Phitsanulok Road, Bangkok.
Duur: 2.27 uur.

Pirasri Povatong (Department of Architecture, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University)
07-04-2008, 13:00 uur Chulalongkorn University Bangkok, Faculty of Architecture, Department of Planning
Duur: 1.37 uur.

Prasong Eiam-anant (Rattanakosin Committee; architect; Silpakorn University)
24-04-2008, 15:00 uur ONEP, Soi Phibun Watthana 4, Bangkok
Duur: 3.08 uur.

Rachavadee Sriprapat (Environmental Conservation of Natural and Cultural Heritage Division, ONEP)
23-04-2008, 13:00 uur ONEP, Soi Phibun Watthana 4, Bangkok
Duur: 0.45 uur.

Sakeson Paenphai (City Planner, Department of City Planning BMA) & Surasak Wongpoot (City Planner, Land Readjustment & Urban Renewal Division, Department of City Planning BMA)
02-04-2008, 10:00 uur BMA City Planning Department, 44 Vibhvedi Rangsit Road, Bangkok
Duur: 1.45 uur.

Sittichai Pooddee (Archaeologist, Office of Archaeology, Fine Arts Department, Ministry of Culture)
04-03-2008, 16.00 uur Office of Archaeology, Fine Arts Department, 81/1 Si Ayutthaya Road, Bangkok

Trungjai Buranasomphob (Professor International Program in Architectural Heritage Management and Tourism,
Faculty of Architecture, Silpakorn University)
31-03-2008, 10:30 uur Silpakorn University Bangkok, faculty of Architecture
Duur: 0.44 uur.

Vasu Poshyanandana (Fine Art Committee - The Association of Siamese Architects, Fine Arts Department;
ICOMOS)
21-04-2008, 16:00 uur ICOMOS Thai / Fine Arts Department, 81/1 Si Ayutthaya Road, Bangkok
Duur: 1.41 uur.

Yongtanit Pimonsathean (Faculty of Architecture and Planning, Thammasat University)
24-03-2008, 16:30 uur Thammasat University Bangkok, faculty of Architecture and Planning
Duur: 2.10 uur.

Yongtanit Pimonsathean
18-04-2008, 9:00 uur Thammasat University Bangkok, faculty of Architecture and Planning
Duur: 1.57 uur.

Overige personen - lezingen:

Manop Bongsadadt (2008): Lecture 'City Planning of Bangkok & Mass Transit'. Bangkok: Faculty of
Architecture, Chulalongkorn University, 01-03-2008.

Tip, ajarn (06-03-2008): Presentations + feedback Faculty of Architecture, Chulalongkorn University.

Zukin, S. (27-01-2011): Lezing 'The Death and Life of Authentic Urban Places'. Rotterdam: NAI.

APPENDIX A Afbeeldingen

Afbeelding A-1: Bangkok als waterstad ('Venetië van het Verre Oosten')

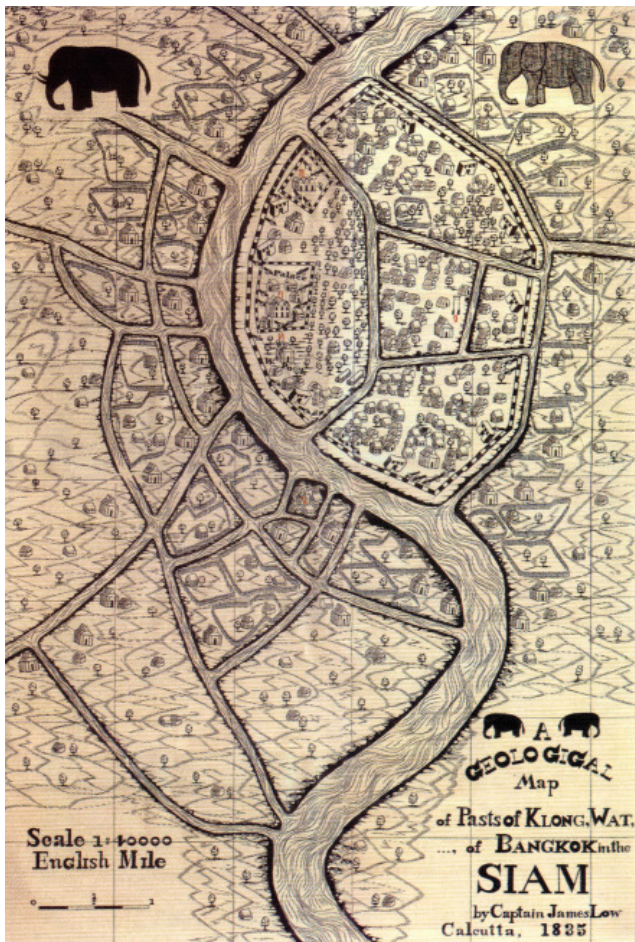
Bron: Pirasri Povatong

Afbeelding A-2: Vervoer over water

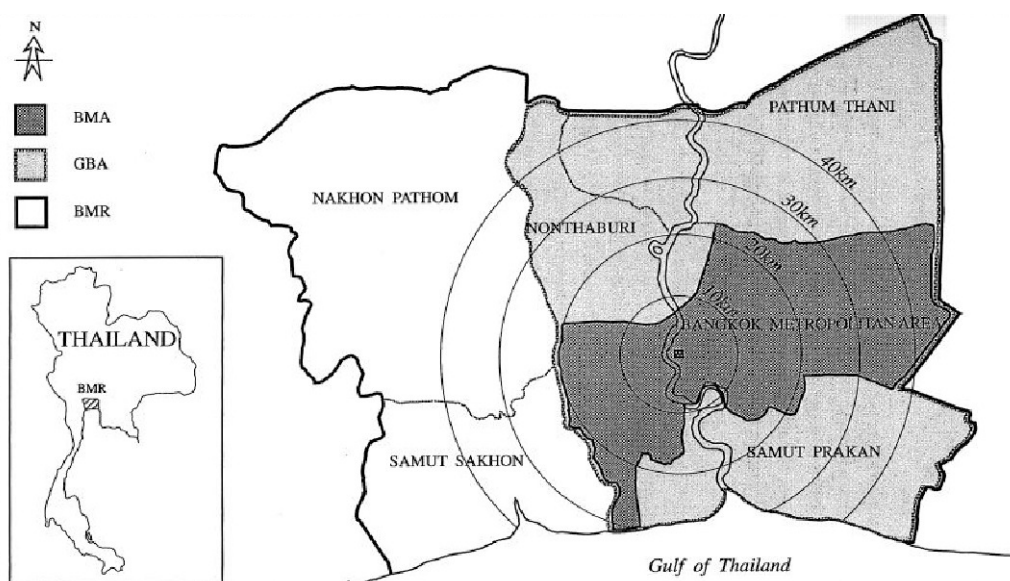
Bron: Pirasri Povatong

Afbeelding A-3: Bangkok en haar eerste uitbreidingen (1835)

Bron: ONEP (2004): 'Conservation and Development of Krung Rattanakosin'. Bangkok: Committee for the Conservation and Development of Krung Rattanakosin and The old towns & ONEP. P. 19.

Afbeelding A-4: De bestuurlijke gebieden waar Bangkok in valt

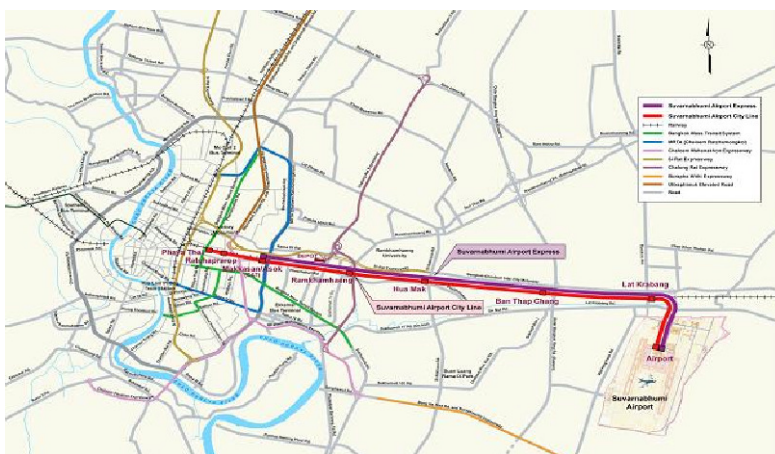
Bron: Chamlong, P. (1997): 'Anatomy of a traffic disaster: towards a sustainable solution to Bangkok's transport problems'. Phd doctorate. Perth: Murdoch University.

Afbeelding A-5: Langgerekte kavels grenzen nog altijd aan klongs of (inmiddels) wegen

Bron: Pirasri Povatong

Afbeelding A-6: De hoofdinfrastructuur van Bangkok

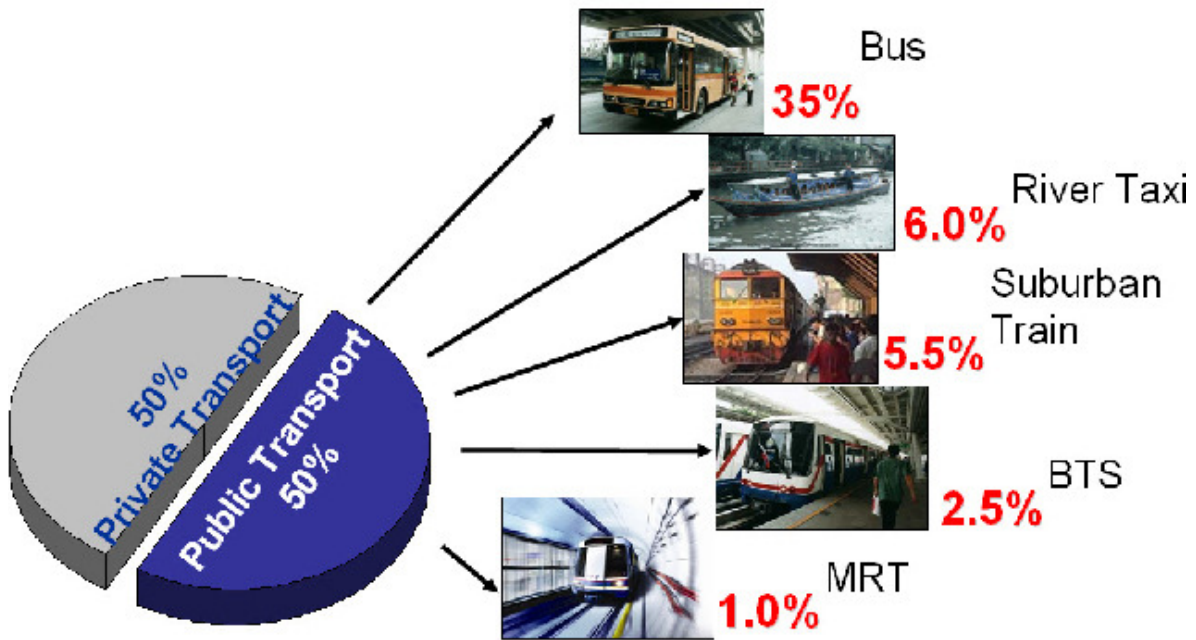

Bron: State Railway of Thailand (2008)

Afbeelding A-7: Modal split van het openbaar vervoer in Bangkok (2007)

■ **Still a small share of total Travel Demand:
17 million daily trips**

Source: BMA, 2007

Bron: Orapim Pimcharoen (2008), Bangkok Metropolitan Authority: Presentatie. Locatie: Faculty of Architecture, Chulalongkorn University. 20-02-2008.

Afbeelding A-8: Foto-impressie van verkeer in Bangkok

Hoofdinfrastructuur

Boot als vervoersmiddel

Skytrain

Voetgangers

Taxis en Bussen

Tuk Tuks

Brommers

Afbeelding A-9: 'High-rise building boom' Bangkok

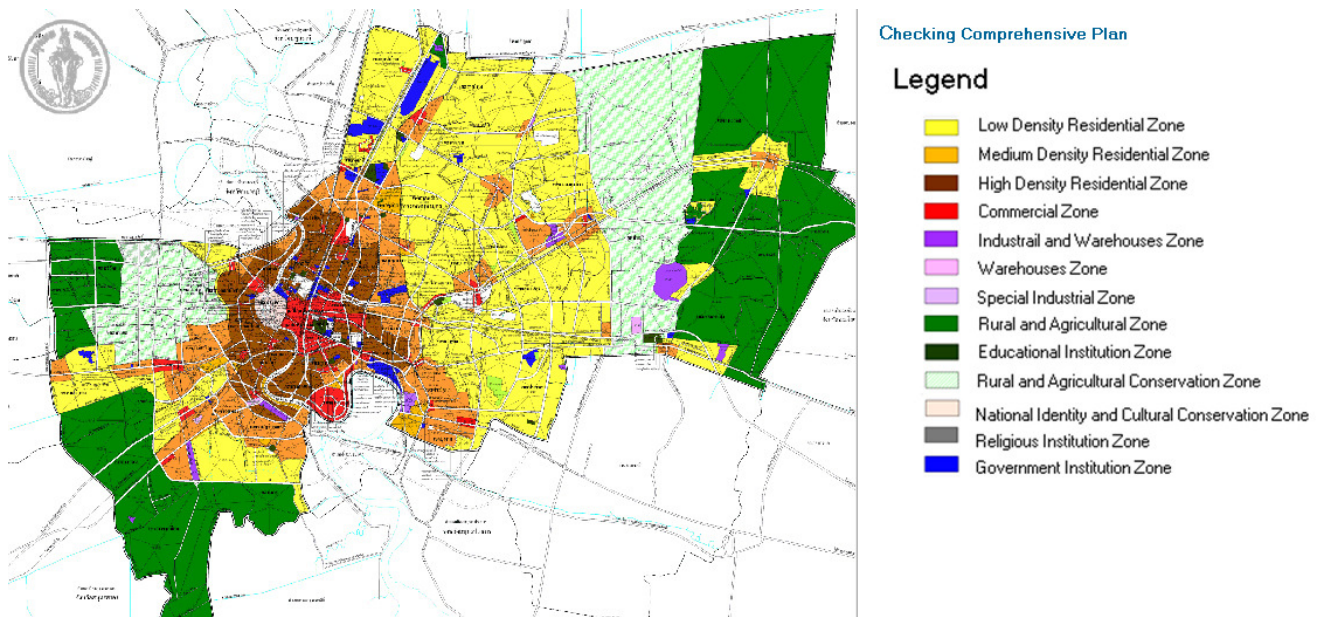
Bron: Orapim Pimcharoen (2008), Bangkok Metropolitan Authority: Presentatie. Locatie: Faculty of Architecture, Chulalongkorn University. 20-02-2008.

Afbeelding A-10: Niet afgebouwde hoogbouw ('see-through building')

Bron: Danny Schipper.

Afbeelding A-11: Het BMA Zoning plan volgens het Comprehensive Plan

Bron: BMA, via <www.bma-cpd.go.th/eng-compre-map.html>

Afbeelding A-12: Charoen Krung Road als eerste straat in Bangkok en belangrijke vestigingsplaats

Bron: BMA (2003): 'Portraits of Bangkok 220 Years'. Bangkok: K.P. Printing Co., LTD. Pp. 144-145

Afbeelding A-13: Sathorn als belangrijke weg die de vastgoedmarkt stuurde

Bron: Danny Schipper

Afbeelding A-14: Foto-impressie huisvesting in Bangkok

Zelfgemaakte huizen

Houten huizen

Shophouses

Laagbouw in Mubahn

Rustig wonen in de Soi

Hoogbouw in de stad

Bron: Jan-Kees de Wit

Afbeelding A-15: Foto-impressie vormen van leisure in Bangkok

Straatleisure

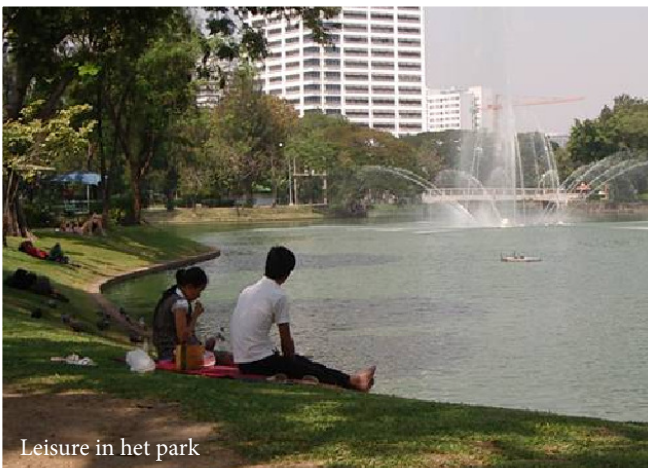
Straatleisure

Straatleisure

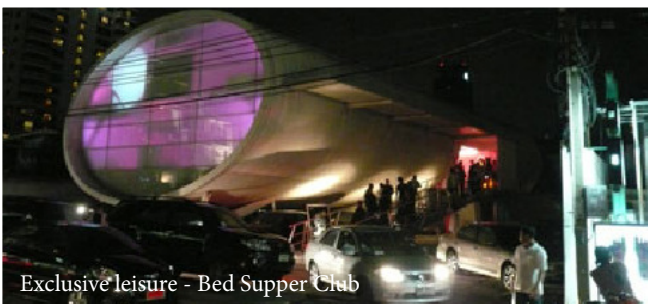
Straatleisure

Leisure in het park

Leisure in het park

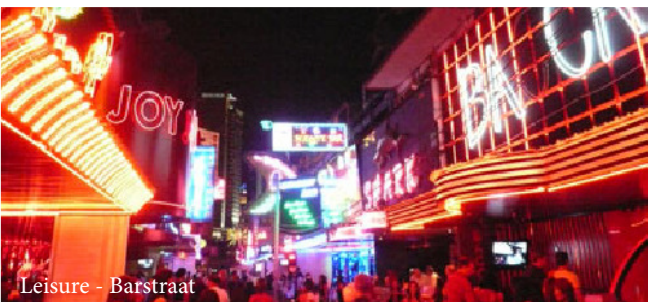

Exclusive leisure - Bed Supper Club

Leisure complex

Exclusive leisure - Siam Paragon

Leisure - Barstraat

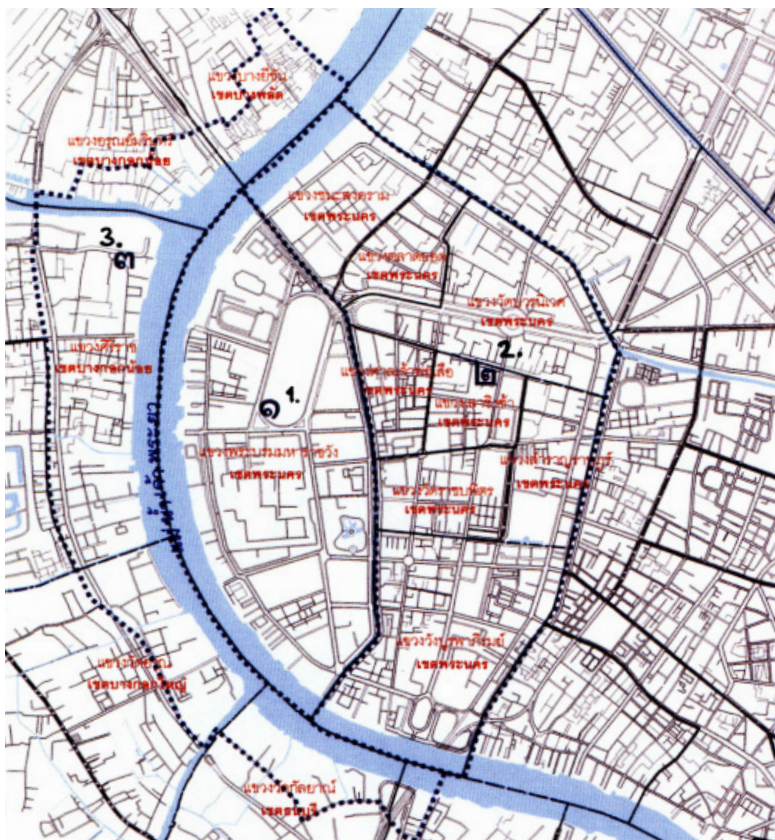
Bron: Kitty van der Pluijm

Afbeelding A-16: Het Grand Palace in Rattanakosin met westerse architectuurinvloeden

Bron: Pirasri Povatong

Afbeelding A-17: De indeling van de Rattanakosin Conservation Area

Bron: ONEP, 2004: 36

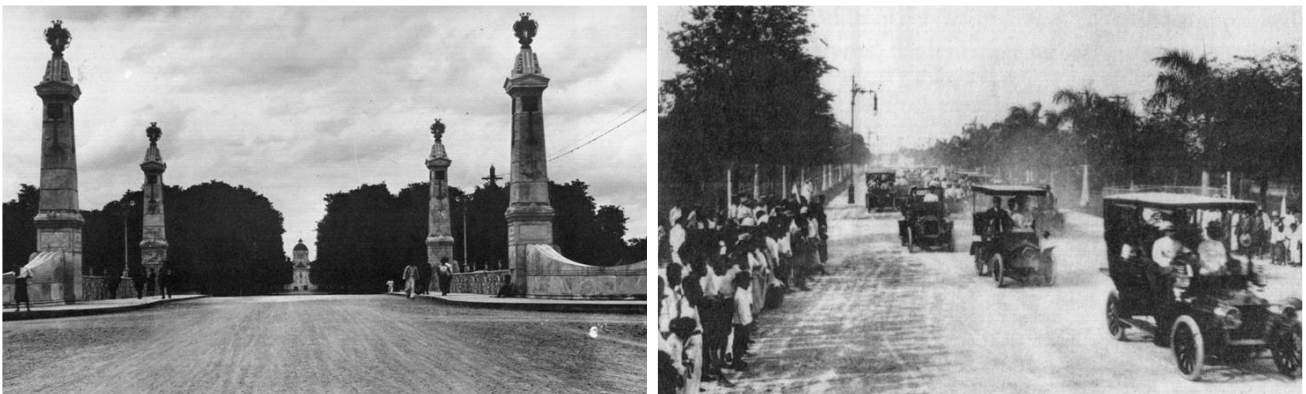

Afbeelding A-18: Khet Phra Nakhon, één van de 50 gemeentelijke districten van Bangkok

Bron: <upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/aa/Map_Phra_Nakhon.png>

Afbeelding A-19: Ratchadamnoen Nok

Bron: Pirasri Povatong

Afbeelding A-20: Royal Plaza (een plein van 150 x 500 meter met een standbeeld van Rama V in het midden en lijnen op de grond die de militaire parades organiseren) en Dusit Palace

Afbeelding A-21: Democracy Monument

Bron: BMA (2003): 'Portraits of Bangkok 220 Years'. Bangkok: K.P. Printing Co., LTD. P. 265 / Eigen bron

Afbeelding A-22: Sanam Luang

Afbeelding A-23: Het Supreme Court Building aan Ratchadamnoen Nai

Afbeelding A-24: Ratchadamnoen Rai met links Sanam Luang en rechts het Supreme Court

Afbeelding A-25: Moderne gebouwen aan Ratchadamnoen Klang

Afbeelding A-26: Vrijstaande overheidsgebouwen langs Ratchadamnoen Nok

Afbeelding A-27: Massale demonstratie op Ratchadamnoen bij het Democracy Monument

Bron: Pirasri Povatong

Afbeelding A-28: Koninklijke sierbogen over Ratchadamnoen als symboliek

Afbeelding A-29: Phra Sumane fort als historisch en 'opgeschoond' *landmark*, met links het Kuru Sapha Printing house

Afbeelding A-30: De bijzondere koninklijke stupa van de Yannawa tempel

Afbeelding A-31: Hoekhuis Soi Wanglee – Charoen Krung Road

Afbeelding A-32: De shophouses van Soi Wanglee voor de sloop

Afbeelding A-33: Fort Mahakan

Afbeelding A-34: De stadsmuur en het kanaal als begrenzingen van de Mahakan community

Afbeelding A-35: Het 'park' van de BMA naast Mahakan fort en community

Afbeelding A-36: Informatieborden in de Mahakan community

APPENDIX A   Achtergrond

Kader I: Historische ontwikkeling van erfgoedbehoud¹

Niet overal ter wereld wordt nu het belang van erfgoedbehoud ingezien; maar vanaf het begin van de 20ste eeuw is er wel in toenemende mate een bewustzijn ontstaan en worden systematische pogingen tot erfgoedconservering ondernomen. Dit in tegenstelling tot in de 18^e eeuw (de periode van De Verlichting), toen de conserveringsbeweging (ingegeven door een nostalgische romantiek voor een verdwenen of snel verdwijnend verleden) vooral een aaneenschakeling van kleine, sociaal invloedrijke groepen van enthousiaste amateurs was – vaak gesteund uit Koninklijke of aristocratische hoek. Vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw (ten tijde van de Industriële Revolutie en de eerste grote stadsuitbreidingen) speelde in veel steden voor het eerst het dilemma tussen slopen en bewaren. Vanaf dit moment zijn overheden een meer systematische rol gaan spelen in erfgoedbehoud². De eerste stap van de overheid was doorgaans de oprichting van een nationaal bureau voor inventarisatie, gevolgd door het ontstaan van criteria en zo nationale inspectiesystemen voor de nationale historisch-architectonische structuren; ingegeven door motieven van historische en esthetische aard. De logische stap van inventarisatie naar actieve interventie om erfgoed te beschermen kostte veel landen vele jaren, of zelfs een eeuw. Begin 20ste eeuw rees in veel landen een fundamenteel dilemma: dat tussen overheidsbemoeyenis en private eigendomsrechten – een tegenstrijdigheid die geïllustreerd kan worden door een uitspraak van Victor Hugo: “*The use of a monument is the owner’s but the beauty belongs to us all*” (uit: Ashworth, 1991: 17). Pas na de Tweede Wereldoorlog veranderde bij velen de houding tegenover de rol van de overheid, maar nog steeds was de overheid bij uitvoering van erfgoedbeleid sterk afhankelijk van interpretatie ervan en van de publieke opinie. Top-down was toen echter al wel door veel nationale overheden een eenduidig kader opgericht waarbinnen inventarisatie, bescherming, handhaving en herinrichting vielen. De bijbehorende wetgeving die van kracht was geworden, was zowel een versteviging van de bestaande lijn als een introductie van twee nieuwe elementen: de trend van behoud werd een algemene planningsfilosofie³ en de nadruk verschoof van individuele gebouwen naar grotere schaalniveaus zoals de morfologische context van een gebouw of een gebied – de definitie van erfgoed werd dus breder. Niet alleen voor het erfgoedbestand, maar ook voor bijvoorbeeld de ruimtelijke ordening heeft zo’n verschuivende focus naar de context grote gevolgen⁴. Resultaat van deze ontwikkeling: ook aspecten als toekomstig landgebruik, de verkeerscirculatie in een gebied en de demografische samenstelling en sociale omstandigheden worden betrokken in behoudvraagstukken.

Stedelijk erfgoedbehoud heeft daarnaast een steeds sterker internationaal element gekregen. Dit wordt niet alleen geuit in de groeiende markt van (internationaal) erfgoedtoerisme, maar ook in de opkomst van het idee van gemeenschappelijk internationaal architectonisch erfgoed. Een internationale gemeenschap voor behoud van erfgoed blijkt bovendien op verschillende manieren effectief te zijn bij conservering. Internationale hulp kan echter alleen van toegevoegde waarde zijn als zij past binnen de kaders van nationaal en lokaal beleid ter plaatse en als er draagvlak voor is: het gevaar van culturele kolonisatie ligt namelijk al snel op de loer. Daarom dient overeenstemming te worden bereikt met de lokale prioriteiten.

Kader II: Internationale organisatie van erfgoedbehoud

De charters

In 1931 vond in Athene een conferentie plaats over restauratie van historische gebouwen, georganiseerd door de International Museums Office. Op deze conferentie werd het *Athens Charter* opgesteld, welke het concept internationaal erfgoed introduceerde, toen nog volledig gericht op individuele gebouwen. Deze Charter staat dus aan de wieg van de internationale erfgoedbeweging.

---

¹ Informatie in deze subparagraaf is ontleend aan Ashworth (1991).

² Voornamelijk dus als reactie op de gevolgen van de Industriële Revolutie: industrialisatie, urbanisatie en de sociale gevolgen die deze processen met zich meebrachten.

³ In tegenstelling tot voorheen waarbij ‘beleid’ hoofdzakelijk bestond uit specifieke reactie op elk individueel geval.

⁴ Denk hierbij bijvoorbeeld aan de impact van een benoeming tot beschermd stadsgezicht.

In 1964 is het *Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites* opgesteld. Zij verschafte een internationaal kader voor behoud en restauratie en kan volgens Davies (2008a) gezien worden als het leidende principe voor erfgoedbehoud-praktijken (Davies, 2008a). Het Charter richt zich op oude monumenten en gebouwen, met een sterke nadruk op het fysieke aspect.

Sinds 1964 is erfgoedbehoud veeleisender en ingewikkelder geworden en een breder veld gaan beslaan. Veel erfgoedaspecten die in de laatste decennia van de 20ste eeuw relevant zijn geworden, leken in 1964 nog niet te bestaan - of vielen in ieder geval niet onder de noemer erfgoed (Davies, 2008a). In 1999 is in Australië een nieuw charter opgesteld: *The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance* (of: het *Burra Charter*). Het *Burra Charter* introduceert de term 'plaats' ("*place*"), wat als volgt wordt gedefinieerd: "*Place means site, area, land, landschape, building or other work, group of buildings or other works, and may include components, contents, spaces and views*" (ICOMOS Australië, 1999). Met daarbij de opmerking: "*The concept of place should be broadly interpreted*" (ICOMOS Australië, 1999).

Zo verschuift een statisch perspectief voor het eerst officieel in internationale documenten naar een meer omvattendere kijk op erfgoed(behoud); een ontwikkeling die ook in de historische beschrijving al naar voren kwam. Binnen 70 jaar tijd heeft de internationale erfgoedconserveringsbeweging daarmee een enorme sprong gemaakt van restauratie van individuele gebouwen, via het streven naar behoud van gebouwen, richting een brede opvatting waarin waarde niet louter aan het artefact wordt toegekend, maar ook aan hele gebieden, landschap en bijvoorbeeld uitzicht.

De organisaties

Nu zullen kort de twee wereldwijde organisaties besproken worden die op verschillende manieren veel te maken hebben met genoemde charters, te beginnen met de oudste en wellicht bekendste.

UNESCO⁵

De UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) is opgericht in 1945 als gespecialiseerd onderdeel van de Verenigde Naties. Haar doelstelling is bij te dragen aan vrede en veiligheid, door internationale samenwerking op het gebied van onderwijs, wetenschap en cultuur te promoten. Momenteel zijn 193 landen lid van de UNESCO, en over de hele wereld heeft zij gespecialiseerde centra. De UNESCO streeft haar doelstelling actief na met behulp van vijf verschillende programma's. Projecten die door haar gesponsord worden zijn onder andere internationale wetenschapsprogramma's, regionale en culturele geschiedenisprojecten en internationale samenwerkingsovereenkomsten om cultureel en natuurlijk werelderfgoed te behouden. Wat betreft dit werelderfgoed heeft de UNESCO een Werelderfgoed Programma opgericht dat geleid wordt door het UNESCO Werelderfgoed Comité. Dit comité beheert de lijst met daarop alle Werelderfgoed locaties ("*World Heritage Sites*"). Dit kan een gebouw zijn, maar ook een gebouwencomplex, een monument, een hele stad, of bijvoorbeeld een natuurgebied of een meer - plaatsen van onmiskenbaar cultureel of natuurlijk belang voor het gemeenschappelijke erfgoed van de mensheid. Elke *World Heritage Site* is eigendom van het land op wiens grondgebied het zich bevindt, maar het behoud is in het belang van de internationale gemeenschap. In bepaalde gevallen kunnen de *sites* gesubsidieerd worden uit het Werelderfgoed Fonds.

Het werelderfgoed Programma werd in 1972 opgericht met de 'Convention Concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage'. Inmiddels hebben 187 staten deze conventie, die het belang van bescherming van erfgoed *sites* wereldwijd onderstreept, geratificeerd. Op de Werelderfgoed lijst staan momenteel overigens 911 *sites* verspreid over 151 landen: 704 culturele, 180 natuurlijke, en 27 gemixte (World Heritage List, 2011)⁶.

ICOMOS⁷

ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) is een non-gouvernementale organisatie van professionals (meer dan 7500) op het gebied van erfgoedbehoud, die als gevolg van het Venice Charter in 1965 is opgericht. Doelstelling is op internationaal niveau het behoud, de bescherming, rehabilitatie en verrijking van monumenten, groepen gebouwen en plaatsen te bevorderen. De organisatie bestaat uit meer dan 110 nationale comités (waaronder een Nederlandse en een Thaise) en een aantal internationale technische comités. ICOMOS heeft veel invloed in het ontwikkelen van beleid en standaarden voor historisch behoud

⁵ Informatie ontleend aan UNESCO: <www.unesco.org> en World Heritage Centre UNESCO: <whc.unesco.org/>.

⁶ Ter vergelijking: Nederland heeft 9 *sites* op de lijst staan (8 culturele, 1 natuurlijke); Thailand 5 (3 culturele en 2 natuurlijke) (<whc.unesco.org/en/list>).

⁷ Informatie ontleend aan ICOMOS: <www.icomos.org>.

wereldwijd - een status die zij heeft weten te bereiken door het houden van internationale conferenties en talloze publicaties, en door haar adviserende rol. ICOMOS doet namelijk dienst als de belangrijkste adviseur aan de UNESCO door het aanbevelen van *sites* die een plaats verdienen op de UNESCO World Heritage List.

Kader III: Verklaringen voor ruimtelijke vorm

Vraaggeoriënteerde benadering

Het bekendste vraaggeoriënteerde perspectief is de *neoklassieke benadering*. Bij inrichting van de gebouwde omgeving gaat zij uit van de rol van de markt en ter verklaring van de ruimtelijke vorm doet zij neoklassieke micro-economische aannames (Lake, 1983: xiv). Het basisidee hierbij is maximalisatie van de gebruikswaarde (Wu, 1995: 23). De verdeling van schaarse goederen (bijvoorbeeld grond) wordt georganiseerd door de markt – waar prijzen bepaald worden door de vraag- / aanbodverhouding. Afhankelijk van de vraag en preferenties van de consumenten zal er strijd ontstaan om grond(-gebruik), met als resultaat een gedifferentieerd grondgebruik in de stad (Wu, 1995: 20). Het ruimtelijke patroon van de stad wordt bepaald door transportkosten: mensen zullen namelijk een afweging moeten maken tussen het consumeren van goederen, de hoeveelheid land die ze willen bezitten en de transportkosten die zij genoodzaakt zijn te maken. Het inkomen is hierbij een beperkende voorwaarde; de marktprijs van de grond zal uiteindelijk de doorslaggevende factor zijn. Deze theorie gaat uit van de vraagkant op de markt en de doelbewuste actor: de consument streeft onafhankelijk en rationeel naar maximalisatie van de gebruikswaarde van grond in het nastreven van zijn voorkeuren.

Aanbodgeoriënteerde benadering

Aan de andere kant zijn er ook perspectieven op de totstandkoming van ruimtelijke vorm die de aanbodzijde als uitgangspunt nemen en die productie van de ruimte als determinerende factor zien.

Een benadering op ruimtelijke vorm die tot stand is gekomen als reactie op vraaggeoriënteerde perspectieven is de *conflictbenadering*. Het machts-/ conflictperspectief op ruimtelijke vorm ziet het ruimtelijke patroon van populatiegroepen en landgebruik als uitkomst van politieke belangengroepen en machtsverschillen die uitgevochten worden in een context van locatiegerelateerde conflicten (Lake, 1983: xviii). Centraal binnen deze politieke conflictbenadering in het vaststellen van de ruimtelijke vorm staat de koppeling tussen politieke en economische factoren. Het uitgangspunt van deze theorie is dat de huizenmarkt de stroom van investeringen en mensen over stedelijke wijken structureert. Dit omdat marktcondities (zoals huizenprijzen) invloed hebben op de mogelijkheid van gebieden om gewenste bewoners en activiteiten aan te trekken, en ongewensten tegen te houden. Marktprocessen hebben dus effect op het welzijn van lokale groepen mensen. Het gevolg hiervan is dat de lokale groepen hun toevlucht zoeken in lokale politieke inmenging, zodat ze stromen op de huizenmarkt zelf in hun voordeel kunnen beïnvloeden (Lake, 1983: xviii-xix). Het begrijpen van het politieke proces en haar invloed op ruimte is dus de kern van de machts-/ conflictbenadering. Ley en Mercer nemen binnen dit perspectief de politieke aard van locatiegerelateerde conflicten als startpunt. Identificatie van de onderliggende redenen voor de standpunten van de in het proces betrokken groepen is daarbij het streven (Lake, 1983: xix). Die voorkeuren en waarden zouden als ideologie leidend zijn in de politieke acties die ondernomen worden, en zo invloed hebben op de besluitvorming over grondgebruik.

Dit laatste is slechts een voorbeeld van hoe binnen de conflictbenadering de aandacht ligt op de strijd (gevoerd vanuit bepaalde belangen of opvattingen) om invloed op de politiek, omdat uitgangspunt is dat de politiek het landgebruik en daarmee de ruimtelijke vorm bepaalt. Deze benadering gaat om deze reden uit van de aanbodzijde bij het geven van een verklaring voor ruimtelijke vorm.

De andere benadering die een reactie is op de vraaggeoriënteerde theorieën over de totstandkoming van ruimtelijke vorm is de *institutionele benadering*, welke nadruk legt op institutionele invloeden op de ruimte. Deze worden gezien als aanbodbeperkingen die het aantal voor de consument beschikbare opties bepalen (Lake, 1983: xviii). Net als in de conflictbenadering staan ook in dit perspectief op ruimtelijke vorm de waarden en belangen centraal die de krachten op de ruimtelijke vorm beïnvloeden. Het uitgangspunt in deze theorie is echter de rol die de zogenaamde ‘stedelijke managers’ en instituties – op te vatten als ontwikkelaars, financiële instellingen en overheden – spelen bij het controleren van en richting geven aan de toegang tot schaarse bronnen (behuizing, goede locaties in de stad, een goede leefomgeving, et cetera.) voor individuen en groepen (Lake, 1983: xix). In deze visie is de stad een sociaalruimtelijk systeem, waarbij de ruimte per definitie ongelijk is (iedere locatie heeft immers specifieke kenmerken). De individuen die nu strategische posities innemen binnen het sociale systeem zijn de stedelijke managers, of “*gatekeepers*” (Wu, 1995: 25-27).

Zij bepalen of mensen wel of geen toegang hebben tot verschillende typen stedelijke aspecten en verdelen die met behulp van bureaucratische regels en procedures; onvermijdelijk ontstaan er zo conflicten over de verdeling ervan. De stad als sociaalruimtelijk systeem bestaat dus uit ruimtelijke beperkingen en beperkingen opgelegd vanuit de sociale context.

Cruciaal in de analyse van de totstandkoming van ruimtelijke vorm volgens dit perspectief zijn het identificeren van de stedelijke managers (gatekeepers) en het blootleggen van de waarden en ideologieën die het gedrag van de stedelijke managers en instituties bepalen⁸. Daarnaast moet voor het begrijpen van de ruimtelijke vorm ook gekeken worden hoe de stedelijke managers consistent met elkaar handelen om bepaalde delen van de bevolking te benadelen⁹ (Wu, 1995: 27).

Deze benadering op de totstandkoming van de ruimtelijke vorm is erg breed – aangezien zij onder andere doelstellingen, waarden, politieke macht, (bureaucratische) regelgeving, conflicten en het handelen van actoren belicht – en zij laat zien dat zelfs in een vrije marktsituatie de totstandkoming van de ruimtelijke vorm niet puur economisch bepaald wordt. De totstandkoming van de ruimtelijke vorm is uiteindelijk afhankelijk van de instituties en stedelijke managers; de verklaring voor de ruimtelijke vorm volgens deze benadering is daarom aanbodgeoriënteerd.

De *Marxistische benadering* onderscheidt zich als politiek-economische benadering duidelijk van de genoemde andere perspectieven¹⁰. In de Marxistische benadering wordt kapitaal gezien als de vormgever van de ruimtelijke vorm (Wu, 1995: 30). De investeringen die gedaan worden in de ruimtelijke omgeving vertonen volgens Harvey een cyclisch patroon waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen primaire en secundaire kapitaalcircuits¹¹ (Lake, 1983: xxi). Alleen wanneer surplus is gecreëerd in de productie (het primaire kapitaalcircuit), wordt kapitaal overgeheveld naar ontwikkeling van de gebouwde omgeving (het secundaire kapitaalcircuit) (Lake, 1983: xxii). De kapitaalstromen naar het secundaire circuit zijn dus afhankelijk van de investeringskansen in het primaire circuit. Kapitaalstromen worden daarbij niet zomaar overgeheveld; regulering ervan vindt plaats via verschillende institutionele structuren. Om de ruimtelijke vorm van de stad te kunnen begrijpen, moeten volgens de Marxistische benadering de kapitaalstromen geanalyseerd worden; zij bepalen immers waar geld aan besteed wordt. De Marxistische benadering op de ontwikkeling van de ruimtelijke vorm is - vanwege haar fixatie op de kapitaalstromen die bepalen of er überhaupt iets gedaan wordt aan de gebouwde omgeving - gericht op de aanbodkant: het is de productiekant die invloed heeft op de ruimtelijke vorm.

Systeemtheoretische benadering

Naast de perspectieven op de totstandkoming van ruimtelijke vorm die zich ofwel richten op de vraag- (consumptie) ofwel op de aanbodkant (productie)¹², zijn er ook benaderingen die de verklaring van ruimtelijke vorm zoeken in het systeem. De visie van Bourne op ruimtelijke vorm ("*urban spatial structure*") is al aan bod gekomen. Dit is een voorbeeld van een systeemfunctionele invalshoek, waarbij de (totstandkoming van de) stad gezien wordt als een aaneenschakeling van subsystemen. Bourne hanteert in dit kader een

---

⁸ Overigens, volgens Williams zijn de belangen en het gedrag van alle institutionele actoren in het ruimtelijke veld onderling aan elkaar gerelateerd, waardoor de instituties niet alleen de context voor het individu (de keuze van de consument), maar tegelijkertijd ook voor andere instituties bepalen (Lake, 1983: xx).

⁹ Voor een beter begrip van het handelen van de gatekeepers is het daarnaast goed te weten dat zij door verschillende factoren beïnvloed worden. Uiteindelijk moeten zij middelen tussen partijen en is hun invloed afhankelijk van vele contextuele voorwaarden (Wu, 1995: 28).

¹⁰ Naast de verschillen in de verklaring van de ruimtelijke vorm, zijn er ook enkele algemene verschillen die het Marxistische denken onderscheidt van de al genoemde (neoklassieke) modellen (zie Lake, 1983: xxi). Het eerste verschil is dat de neoklassieke modellen individualistisch georiënteerd zijn: de maatschappij bestaat uit onafhankelijke individuen met eigen voorkeuren. De Marxistische denkwijze gaat er echter van uit dat individuele voorkeuren voorgestructureerd zijn door een bredere sociale en economische context. Het tweede verschil is dat de neoklassieke theorieën zich focussen op uitwisseling tussen individuen op de markt. De sociale dynamiek is volgens de Marxisten echter gelegen in de productiesfeer. Het laatste belangrijke verschil op deze plek is dat de neoklassieken de marktuutwisseling beschouwen als een natuurlijk proces, terwijl zij vanuit de Marxistische benadering gezien wordt als een reflectie van de klassenrelaties en ongelijkheid die bestaat tussen mensen.

¹¹ Het primaire kapitaalcircuit bestaat uit de directe investeringen in het productieproces; het secundaire kapitaalcircuit zijn de investeringen in vastgezet lange termijn kapitaal en infrastructuur, die alleen indirect verbonden zijn met het productieproces (Lake, 1983: xxii).

¹² Door o.a. Lake (1983) beschouwd als actor- (consumptie) respectievelijk insitutie- (productie) gericht.

tijdsperspectief in plaats van een ruimtelijk perspectief op het ontstaan van ruimtelijke vorm, aangezien hij stelt dat zij door (evolutionaire danwel revolutionaire) sociale processen gevormd wordt (Bourne, 1982: 34). Een andere systeembenadering is de *sociale ecologie benadering*. Zij heeft haar opvatting over ruimtelijke vorm ontleend aan ecologische (darwinistische) concepten van competitie, invasie en opvolging en ziet de stedelijke gemeenschap als een planten- of dierengemeenschap naar het model van Darwin. Competitie vindt plaats tussen sociale groepen in de stad als strijd om bepaalde (begeerenswaardige) locaties in de stad. In het proces van competitie verandert de sociale groep op zo'n locatie: een groep met de hoogste competitieve macht verdrijft een andere, minder kansrijke groep (Wu, 1995: 21). Zo vindt opeenvolging van groepen plaats op steeds weer nieuwe, gunstige woonlocaties in de stad. Door de preferentie van een bepaalde groep treden er allerlei verschuivingen op in de totale ruimtelijke vorm van de stad. Er vindt dus niet alleen competitieve interactie plaats tussen verschillende bevolkingsgroepen, tegelijkertijd verandert en ontwikkelt de hele gemeenschap (het complete systeem van relaties tussen de groepen) zich constant: "*just as importantly, the community itself ... is likewise involved in an orderly process of change and development*" (Lake, 1983: xvi)¹³. Als een bepaalde groep zich eenmaal ergens heeft gevestigd, houden de veranderingen niet op. De groep verbindt haar lot aan haar vestigingsplaats, en zal de omgeving daarom waar nodig proberen aan te blijven passen aan haar wensen en eisen. Competitie treedt zo niet alleen op tussen mensen die op zoek zijn naar een gunstige vestigingslocatie; stedelijke ruimtes zullen ook strijden voor bepaalde mensen en grondgebruikers (Lake, 1983: xvii). Ook hieruit blijkt de systeembenadering, want de delen van de stad zijn hierbij afhankelijk van elkaar: "*... the notion of interdependence of parts, so that successful mobilization for growth or development in one area of the city suggests decline or deterioration in another less fortunate area*" (Lake, 1983: xvii).

De sociale ecologie benadering heeft aspecten van een vraag- en van een aanbodgericht perspectief in zich, aangezien zij tegelijkertijd preferenties van de bevolking (consumenten) en de werking van stedelijke ruimtes zelf (de ruimte als aanbod) als bepalend voor de ruimtelijke vorm ziet. En ook in deze systeemtheoretische benadering wordt een tijdsperspectief gehanteerd, aangezien processen van opeenvolging centraal staan.

---

¹³ En zodoende: "*change in one component of the community affects all other components and the community as a whole*" (Lake, 1983: xvi).

APPENDIX B   Bijlagen Interviews

Bijlage I Voorbeelden van algemene interviewtopics

- Thai culture in general
- Thai identity
- Historical development of Bangkok and of Rattanakosin
- Thai heritage
- Different kinds of heritage that can be distinguished
- Present heritage in Bangkok
- Heritage policy in Bangkok
- Concrete plans, laws, regulations, and other measures for conservation of specific areas or sites in Bangkok
- Vision of the BMA about the urban form and development of Bangkok
- Vision of the BMA about heritage and conservation
- Importance of the (conservation of) heritage, for Bangkokians and other Thai people and for their culture
- Rattanakosin (history, development, meaning of this area for Bangkok as a whole and for Bangkokians and other Thai people, and for their culture and identity)
- Rattanakosin nowadays (a characterization of the area) and the role this area plays within Bangkok and its (spatial) development
- Meaning and importance of Rattanakosin area (for example for Bangkok, for Thai culture and identity, for religion, for the royal dynasty)
- Relation between heritage, Thai culture and architecture
- Interesting cases in Rattanakosin (projects, plans, controversies – which are at play now, or were in the past) that reveal a discussion about the conservation of heritage and other interests
- Helpful literature and other people that could be relevant for my research

Bijlage II Interviews in hoofdlijnen

01. Davies, Julia J. 03-03-2008

PhD candidate Architectural Heritage Management and Tourism - Faculty of Architecture, Silpakorn University.

Julia's subject of study is relatively new in Thailand, but very important for the future. She learns a lot about interpretation of heritage, dealing with it in conservation issues, tourism and heritage management.

Thai people have a different approach of heritage, for example: repainting is ok, while the western thinking is more about the fabric (structure of the building). This is opposite to the Asian thinking, which is more about the spirit of the space. Result: maintaining western heritage costs a lot of money, so that there are arising neighborhoods with authentic buildings but inauthentic populations (only affordable for the rich). Notion of authenticity is changing.

In Thailand it is mainly a romantic notion of heritage, related to the royal and religion. Because of this, the importance of e.g. conserving industrial heritage is not recognized and never promoted. The term 'cultural landscape' (more about the setting) is brand new in Thailand. There even is misunderstanding in western compared to Asian thinking about the term; there is not even a Thai word for 'landscape'.

Most relevant research topic is the Kuru Sapha Printing House, a place in Rattakanosin with old structures. It hasn't that much aesthetic value, but is built in the 20's as the first Printing School. Nowadays it is a property of the Treasury Department – which isn't the Crown Property Bureau (CPB). The CPB is the biggest landowner in Thailand and has huge amounts in Rattanakosin. Chosen because of interesting conflict about demolishing, with involvement of civic groups. The Bangkok Forum is the spokesperson of the civic groups; they gathered a lot of media-attention around 1998. And still is not sure what is going to happen with the buildings. In 2004 there was rumor about it again, because at that time the new Bangkok Government came with a new plan and new policy. The current governor wants to beautify the whole Rattakin area, just for tourists: clear all the people and make it a nice walking area for the tourists.

Professor Trungjai (Silpakorn) is important for the heritage courses (head of the program) and an advisor of the government. ICOMOS Thailand can be helpful to go to, a nice guy is Vasu.

Palaces and especially temples are the most important heritage for Thai. They consider everything old as bad, they have a different view of looking at a ruin: for Thai it is just a pile of stones. But the attitude is changing slowly, starting from an academical kind of level and also looking at e.g. communities, place-making, identities.

Other places of controversies: Nang Loang Market (shophouses with old communities, but probably no demolishing), Charoen Krung Road (one of the first main car roads: tension with the living-function), Supreme Court Building (built in 1935, after the absolute monarchy period to represent democracy. Now they're running out of space. For the current government it represents something they do not want to promote). National Stadium is also an interesting case, it's on the ground of Chulalongkorn University as one of the first sport fields.

The founder of Silpakorn University, an Italian sculptor who became Thai (Karado Feracci), made a lot of the monuments in town, especially to commemorate the Rama's. Thai do like to commemorate the monarchy more than there are for instance monuments for the democracy.

Intangible heritage is for example food, dance, and the anthem that is played at cinemas before the movie starts and every evening at 6 o'clock in the streets.

The Fine Arts Department can list buildings as heritage site, they're making the regulations on conservation, in 6 classifications: landmarks, buildings, statues, parks, cities and districts but they say nothing about intangible heritage or cultural landscapes.

The Office of Natural Environmental Policy and Planning (ONEP) can be another interesting party, among the Ministry of Culture.

The conservation area of Rattanakosin is also on the other side of the river, Thonburi. It deals with land-use – and height-restrictions.

There is a sort of conflict or contradiction between the attraction of tourists to Rattanakosin and the fact that it isn't accessible very easy: not by car, and not by BTS or Skytrain. And at the same time there is also the Central Administration and a lot of industries in Rattanakosin, so a lot of people have to go there.

Conservation of Rattanakosin works via committees. The Rattanakosin Island Committee is established in 1978, information via the website of the BMA. Within the BMA the Bangkok Forum has a kind of power as a group of people.

It is difficult to get a grasp on the heritage subject, because of the hazardous of planning and policy; everything is changing rapidly. It seems like everybody has its own individual views and it's changing. And that while conservation needs consistency – which doesn't exist.

Rattanakosin is the origin of Bangkok; the Chinese were the founders, the first inhabitants. Communities are becoming more mature and independent; they stand up for their rights when they want to keep living somewhere. Wats own a lot of land, also in the vicinity of the temple.

The shophouses in Rattanakosin are, instead of in the rest of Bangkok, preserved. Mainly as a street typology. When you look at the individual properties, they are not economically or particularly beautiful, but it's the typology that they're preserving as a kind of architectural form. They are not economically viable: when you look up, most of the second floors are empty; most of the ground floors are shops and crafts. There have to be some kind of subsidies because the rents are too low to maintain the buildings.

02. Sittichai Pooddee. 04-03-2008.

Archaeologist - Office of Archaeology, Fine Arts Department (FAD), Ministry of Culture.

The Printing House, nearby Prasumen Fort, was the first printing school: built in 1925 and started as a school in 1933. In 2000 it was listed by the FAD. Only the two buildings which were built first, are being preserved (so the other two are demolished). These are the L-shaped buildings. So the complex looks different nowadays; also because 3 times in the past there have been built new buildings on the site.

In the Conservation Law the monument must have official value (significance), so the FAD had to look in the archives, and the choice of the FAD was based on the available information. By looking at the (value in) age and history, there is decided what must be conserved.

The FAD paid the demolition. The Kuru Sapha was a governmental building (the ground and buildings are owned by the Treasury Department) so demolishing was easy.

The first plan for the site of the Kura Kapha was to demolish it and make a public park (1999). But the FAD didn't agree with that (because it was a monument). In the first instance, the FAD wanted to let the buildings, but it wasn't possible because of too much regulations and restrictions.

When a building is listed by the FAD as a monument, it is not possible to get it off the list (de-listing has to go via the law). In the new law, which is being written at this time, listed and non-listed monuments are almost equal; only the sanctions are different. Also when a structure is delisted but the FAD calls it a monument, change is very hard to reach. Along the official list, the FAD also has an own list of monuments. It is the responsibility of the FAD to maintain the condition of the building; the Treasury Department for instance is responsible for renting.

The current heritage law is from 1992, the new one will be more specific and also about bordering and areas (so that not only buildings, but also landscapes can become heritage). Another new aspect in that law will be a subsidy for taking care of the monument.

03. Yongtanit Pimonsathean. 24-03-2008.

Faculty of Architecture and Planning, Thammasat University.

Thai people don't talk about 'heritage' when it's about preservation. They talk about monuments, because they have the feeling that heritage are untouchable structures, heritage is attached to conservation and preservation. But the idea of conservation is very different in Thailand, which has everything to do with the temples. From the Sukothai period (some 700-800 years ago) it was the duty of the King and Royal family to continue the legacy of heritage, like the temple. Buddhism is about merit making and merit you get by constructing a new temple (restoration doesn't make sense). This is still the belief today. And this is in conflict with the policy of the national conservation authority, which wants to preserve temples according to international and UNESCO standards. For monks there is no need for preserving, so many temples have been destroyed. Since the 1960's the new concept of

heritage conservation came into being, because of the Fine Arts Department (FAD) with an international orientation.

But the idea of heritage is changing in Thailand: it becomes more extensive. So also e.g. when a building has belonged to someone / some party important in history, it could be reason to stand up for heritage. And there are also the human rights and participation which become more important now. It maybe will lead to a change.

The preservation movement of shophouses started in the late 1980's. In the early 1980's a lot of shophouses in Rattanakosin were destroyed, so they became rare. Around 1986 the FAD started with listing shophouses, and more and more research was done. Also the Rattanakosin Conservation Area Masterplan, which looked at structures that could be preserved, had something to do with it.

Also the rise of pressure from citizens is important to take into account, from about late 1980's. Important here was the Bangkru / Bang Lampu (??) Community, which had to evacuate because of development of an expressway. But they protested against it, and in the end the expressway-project was called of. Important in this sense is the 1997 constitution, which made a lot things changing, also about the awareness of the people.

Internal factors in the change of heritage awareness are democratization, citizen power and perception of heritage. External factor is mainly the international recognition (from e.g. UNESCO).

The economic crises of 1997 was an important turning point in the thinking. Before: Thailand relied on international funding very heavy, and there was also arrogance because of all the developments which were thought to be possible. The lesson was that Thailand couldn't make that much use of the resources they were used to use. The working philosophy of the Crown Property Bureau (CPB) is a good example here: before they were just thinking about the highest profit and use your properties for that. After the crisis, they were also willing to think about keeping old buildings just because of the cultural value of them. So it could also be about social and cultural profits. Discussion about authenticity in the preservation of heritage is different than in e.g. Holland. Because in Bangkok most of the old shophouses belong to the temples and the BPB, instead of to private owners.

There doesn't exist an inventory of heritage in Bangkok in English.

About communities: if you talk about social contacts in Bangkok, the first thing that occurs is the community. Late 1980's the BMA used the term to solve problems of slums (if you put it together, the government will see the common problem). The first recognition of the community as nothing to do with conservation or even planning, because the Land Use Plan of Bangkok is about rational things: typology, geographic factors, social-economic factors with statistics, etc. Slums are not part of planning or of the formal sector, so maybe around 60% of reality is put into Bangkok's planning. Not before the 3rd Bangkok Development plan, those communities became part of the planning (late '80's). Partly because of the participation aspect. In 1991 the BMA redefined the term community with 5 categories: slums and squatters settlements; shophouse communities; muhbanhchatsans; low-income suburban communities; national housing authorities. So it's more a physical understanding of the word community, based on similarity. A community is always organized officially (in a community committee) and within the BMA there is an institution who works for the communities: the Community Development Bureau. The communities and the BMA together set the boundaries for the community, and the community will be registered officially. The community works together with the district office (part of the Community Development Bureau, there are 50 districts in Bangkok) and each community has its own, by the inhabitants chosen, president (representative).

Before 1985 the Governor of Bangkok was appointed by the central government; after he is elected, so Bangkok became more liberate and communities came into being (local politicians will talk more to locals).

The first organization that built awareness for heritage conservation in Bangkok was the SCONTE (Society for Conservation of Natural Treasure and Environment); a Thai organization, established in 1971 out of fear for the disappearing of heritage. The members were academics or (retired) high-ranked government officials. They recommended the national government to take care of Rattanakosin, and that the BMA should not be in charge of that (because it was not really the local government). So a national committee came into being, before the bicentennial anniversary of Bangkok – a strategy for public awareness. The starting point was the restoration of the Grand Palace, around 1982. The people were asked for money to repair the symbol of the Thai people, the symbol of the Kingdom.

The FAD has no political role, it is very technical (preservation according to the knowledge).

The Rattanakosin Conservation committee is very powerful (with the deputy prime-minister as chairman). But they have just one reason to talk about conservation. They only pay attention to the physical development

(without mentioning the social, cultural or even economic – which should come together in conservation in a big area). One of the reasons for establishing of the Committee is that the Committee could take care of the public construction (public buildings). And after construction, there's no need to have the permission of the BMA anymore: the Committee decides about the area. The masterplan (ca. 1995/1996) was only about demolishing of unwanted buildings and reconstruction of the past heritage.

The Committee is very top-down, there is no seat for the communities in it. The civil society is against the Committee, because it would be dangerous for the communities.

The UNESCO has no important role.

The ICOMOS is becoming stronger. They work closely with the Association of Siamese Architects. For example: together they went to help the shophouse community at the Yannawa temple.

After 1) the government through the Treasury Office, and 2) the CPB, the temples are the third biggest landlord in Thailand ("the temple is very, very powerful"). The demolishing of the shophouses at the land of the Yannawa temple couldn't be stopped because it's the property of the temple. And the temple has the absolute right to do anything on its land and property. In Thai society you cannot do anything to monks; they have the protection of the law ("they have really full right").

The role of the Monarchy changed in 1932: with the revolution, all properties of the royal family had to be given to the government. The property of the King could be divided into 3 categories: the personal, for which he uses his own money; the public (according to the Constitution, all governmental land belongs to the King); and the property of the relatives of the king. This category had to be transferred to the government. The first category should also be transferred to the government, but they established a special trust for these personal properties: the Privey Purse (?). The relatives' properties are now in the CPB.

The CPB has a very special position, because it's half public, half private. So it can take the advantage of being a governmental organization (being beyond the regulations) or being a private firm (being beyond the bureaucracy and being more flexible in investments).

Mainly the CPB works with short-term contracts, so tenants do not have more security than like 3 years. In that case, they are not willing to renovate the building they rent. Now the CPB did a project on Phra Athip Rd. in which the tenants are asked to help maintaining the 9 shophouses.

In Thailand it is easy to not act according to regulations, because violation of the law and regulations is easy (because there is no inspection or e.g. you can pay money under table, etc.). So building awareness of the individual is very important. Of course awareness isn't sustainable, because ideas can change. So you also need regulations. But they shouldn't come from experts alone, they have to be made in cooperation with stakeholders.

The Ratchadamnoen project (to transform it in a kind of Champs d'Elysee) was initiated by the CPB (2002/2003), before they completely changed into their new working-approach.

The CPB asked the NESDB to be the secretary, because the Ratchadamnoen project had a lot of problems with the Rattanakosin Committee's Masterplan (e.g. the size- and use-regulations of the BMA). The Rattanakosin Committee was established under the Cabinet Resolution. So by asking the NESDB in the project, the Ratchadamnoen project got another Cabinet resolution. This made the status equal (a kind of by-pass). But they failed: the masterplan didn't fit in the social context at that time. It is weird that the NESDB got involved, because they should focus on policy. But it was at the time of Taksin, and he decreaded the role of the NESDB. So maybe they wanted to show the government that they could also initiate a project.

04. Chapman, Bill. 25-03-2008.

Professor American Studies, Director Historic Preservation Program - University of Hawaii at Manoa.

The relational point of view of this research, whereby you have to know the circumstances because that will determine what happens after, is comparable with the metropolis of London. From the (old) maps, you can read the history of the city development.

In general preservation studies, mainly all the attention goes to (preserving) culture and communities. But when time is passing by, communities can and will change (population can change, e.g. by moving out). Also the

UNESCO projects emphasize the communities when it comes to preservation, but sometimes you should ask yourself the question why you want to preserve this way of life; just for being trade monkeys for the tourists?

'The Thai people' does not exist.

The Chinese have played major roles (the great untold story) in the development of almost every country, look for example at the Chinese shophouses in Bangkok.

It seems like the term 'heritage' is in fashion: everything is changed into heritage. Heritage used to be for preservation of society, now it is more about building heritage and a whole business goes along with it, like heritage tourism. Everybody tries to argue that heritage is about environmental value, but it is also about money making.

The built environment provides the stage and background for other kinds of cultural activities, which can change over time (just like the population can change, for example by gentrification). If conservation is just rebuilding and preserving facades (isolated monumental stuff in green spaces), that's the old notion. Now the preservation movement has grown out of that.

Property in Bangkok doesn't transfer; most of it is from the Crown Property Bureau.

The remnants of the klongs in Bangkok can be seen as interesting heritage. Just like the first private railway system (on the Tonburi side), and all shophouses in Rattanakosin.

In the United States heritage depends on age (50 years), so heritage has something to do with the idea of some level of antiquity. Heritage can be everything.

Thai people don't have any word for 'modern culture', they have (just) a word for culture (for stuff that is very nice in their culture, like a traditional dress or Buddhism); they also use it for new things. Always there is being spoken about western heritage or the Asian, but they do have commonalities. A similarity with the Thai is that both like clean and nice. And in South-East Asia there are also differences in dealing with heritage, like the demolishing of temples in Japan every 20 year. But Asian people do think the meaning is not in the building itself, so a building doesn't necessary loses its value if you change it.

Because most of the houses in South-East Asia are made of wood, they cannot become very old. This might people think that they don't have the tradition, but that can also be building the house...

In Rattanakosin it's just about saving objects and artifacts (material culture) and they're worried about new ones.

The king appointed Ayutthaya in the 18th century as a heritage site. In the 1960's and '70 international organizations like UNESCO and ICOMOS got influence in Asia, but those organizations are much more based on European ideas of heritage conservation. Thai ICOMOS is a small organization. It is not that open as in for example Europe, so there is mainly influence of the few experts involved. Also the idea of democracy is different in Thai: it is more about the individual possibilities you can have while ours is more about contributing to communities.

How you see Rattanakosin depends on your social status: rich people don't want to live there because it's dirty and there is no possibility for car parking. The government sees it as a living museum where people perform their traditional activities there. So much has to do with ownership. The state as landowner (CPB) does have success when it comes to rent: rental prices are becoming very high. And because there are almost no facilities in Rattanakosin (like schools), the population cannot change (no gentrification).

The BMA is strongly democratic which means strongly democratic on state intervention above private values, so that is why it is possible that the Rattanakosin conservation laws can work – although they aren't advantageous for the CPB. There's recognition that there always is the Crown and that the leases (of land or buildings in Rattanakosin) cannot break. The religious value seems to be very important.

The whole heritage establishment is very romantic about the Thai community, that's very important (it's a sacred cow). If you now look at Rattanakosin you don't see a lot of people, the community idea is old-fashioned Thai. Some people do like and want to have the idea of a community, because they have an interest in heritage (economically). And the community itself has changed a lot, with also people coming from other parts of the country. Also the Thai thinking about communities is very romantic (traditional), so a community is place-bounded instead of possibly being a network-community. But the family-structures are changing in Thailand as well. Asia isn't that much different from the western world, but changes occur some 40 years later. The other thing that is changing is the retail organization: the big boxes (hypermarkets) are being introduced. The little mom&pop-shops will disappear. But they will have to find other uses for those shops, who is going to those streets otherwise?

The model of the BMA-plan from the 1960's and '70's was very sharp and looked like a modern model on space. The ONEP was responsible for the Rattanakosin plan from the 70's on (a lot of open space).

Now there is recognition of cultural landscapes; as cultural instead of only nature, and nature was never integrated in plans for buildings. In the US there's the big movement now about cultural landscapes, and the realization that even National Parks are in a sense cultural creations (men-made).

When you let (Thai) people develop their city, in our eyes it will not be beautiful space: hard, concrete buildings, no street-trees, etc. That could be the destiny of some heritage sites without the heritage.

Worst of the preservation by UNESCO-kind of organizations is that they want to preserve 'authentic culture' on the backgrounds, so that you can see it when you walk around.

You shouldn't keep talking about communities as a sacred cow, but how can you make it possible for all the stake holders (how can they get some kind of guarantee of ownership, lease as permanent, provide education and facilities that make those communities really sustainable, and how do you make sure that there can be shops on a viable base?)

The FAD isn't a much influential organization, although it's the only party which can list buildings as heritage. It can only do that easily with state-owned buildings, they cannot list without owner-permission! (Very little regulatory power). CPB and the temples do have power (because of their money / properties). There is just (too) small state funds to come up with for preserving (fixing up) heritage (they pay too small amounts of money). That is old fashioned, and theoretically they think that they can do everything through influence (and the governor is elected so the government is appointed from the top down, there is no real democracy there yet).

05. Trungjai Buranasomphob. 31-03-2008.

Professor International Program in Architectural Heritage Management and Tourism - Faculty of Architecture, Silpakorn University.

Urban form of Bangkok: the housing and business are expanding. There hardly is density control in Bangkok, and no green belts around the city. There are no barriers for urban planning for the BMA. Also there are a lot of cars in the city, there is no limitation or regulation for. About heritage: the BMA has started to reconcile the old communities (in Rattanakosin and outside), which is heritage too; before they didn't think about the communities (like handicraft communities). Heritage is also temples, the Thai are trying to conserve and rebuild them in the right way. The head of the monks has an important share in the development of the temple, but many temples developed in the wrong way (in architecture, and left too little open space with grass on their plots for example: they build for activities and making shops). But the ground belongs to the monks. Organizations like ICOMOS and ASA (Association of Siamese Architects) are trying to work on it. Some buildings are not old, but are significant. Like the Supreme Court Building, built in the 1930's (modern architecture, concrete material). The building characterises democracy, and is important because of the history as modern architecture and because it tells a story. The demolishing is postponed, they are looking for ways to maintain the building and redevelop it. Maybe they can build a new building inside the existing one (keep the façade, the old form) and it still can function as the court.

Conservation often happens because of heritage, it has to go in the right way: that is to keep the heritage, but not necessary in the way it was (e.g. the ground is subsiding 2 cm's per year, then maybe they can lift buildings but keep the form).

For heritage there are many characteristics of significance: age, character of the building, history of the building, religion, Monarchy / political, culture (like communities, arthouses). For example the buildings along Ratchadamnoen Road do have significance: nowhere else in Thailand you can see that kind of buildings. Because they have a unique character, all the buildings along the road must be preserved. The Cinema Theatre (Chalermthai Theatre) at the end of the street is demolished by the government, some 30 years ago; it's a pity. Now you can see from there on a wat, it's more open. They created an avenue, but didn't think about the significance of the building. Now there is a new plan for demolishing the Rattanakosin (Royal) Hotel. It should be possible to redevelop Ratchadamnoen Rd. more commercially (is not a plan now), with shoppingmalls – but they must keep the old buildings (so the function of the Road is allowed to change, but the form is not).

About the shophouses: there are still people who want to shop at shophouses.

About the heritage policy: now they're trying to rewrite the charter for conservation (which acts like a law). It will make it possible to keep buildings from less than 50 years old, if there is significance. The FAD is the organization to inventorise the buildings. The chairman of ICOMOS Thailand is the director of the FAD, ICOMOS can help the FAD.

06. Sakeson Paenphai & Surasak Wongpoot. 02-04-2008.

City Planner - Department of City Planning BMA & City Planner - Land Readjustment & Urban Renewal Division, Department of City Planning BMA.

Land subdivision is about collecting land by private developers, that's very different from the land readjustment project for collecting land by the BMA (relatively new project, ca. 4 years). For the individual landowners (often many landowners with small pieces of land) an advantage of cooperation in the land redivision project is co-developing of e.g. main roads: excess to the traffic is provided. In case of private project developers that is not often the case. According to the law, not all the landowners have to agree with the development plans of the BMA (just 2/3th part): it should be 100% so they will try to convince them.

Film BMA (2000): "The conservation of Rattanakosin focusus on maintaining its uniqueness, restoring the beauty of the city, opening up spaces and creating scenery for the public recreation". The City Planning Department is responsible for the Development Plan of Rattanakosin "so that Rattanakosin maintains its historical and cultural heritage which is the uniqueness of the nation". The Redevelopment Project is about redeveloping the historically important areas, preserving important community activities and providing knowledge and public awareness of conservation and the redevelopment of important historical locations. BMA Acts specify areas and are written for regulating development: the 1985 Act covers the inner Rattatanakosin area, the 1987 Act covers the outer Rattanakosin area, the 1992 Act covers the Tonburi area opposite Rattanakosin and the 1999 Act covers the extended Rattanakosin area. In 1988 the BMA launched a plan to maintain and promote the shophouses in Rattanakosin. Important meanings of the Rattanakosin Redevelopment project: "maintaining the unique traditions of the Thai society, stimulating the glorious shopping areas of the past and the communities of craftsmen and the production of handicrafts, organizing of activities to promote tourism, providing walkways to touristic spots with facilities, and creating beautiful landscape architecture".

There are no specific statistical materials for Rattanakosin available; only the BMA policy and planning department possesses them and it's not specific for the districts. There is not even a specific district Rattanakosin, so you cannot know how many people there are living for instance.

First the Bangkok Zoning Plan consisted of 12 zones, now they reduced it to 6 zones. There is a special preservation zone in Bangkok: Rattanakosin and parts of Tonburi. Outside Rattanakosin conservation has to do with old temples and old markets. Many temples are not implemented yet. The FAD transferred the job for that to the BMA...

The temple (monks) can do what they want on their land. Often they possess more land than just the temple complex. When there are conflicts with the monks about redevelopment on those pieces of land, the BMA can only negotiate with them (not much power). Like the Yannawa temple on Soi Wanglee, where the monks want to build a shopping centre to earn money.

By resolution of the cabinet the Rattanakosin Committee established to conserve Rattanakosin (mid 1970's). At that time there was the celebration of Rattanakosin 200 years. The Masterplan for Rattanakosin area is made by a consultant and approved by the Committee. One of the consultants who worked on the Masterplan used to be in the Committee, it's a professor from Silpakorn University.

The Masterplan consists of several individual projects. One project in Rattanakosin is already finished (see p. 45 of the Masterplan), most of the projects are under construction now. The Mahakan fort itself is already finished (restored), the area around it not (still working on it); there's opposition. Also around the Golden Mount there is a conflict with the locals, so creating a public space there hasn't started yet. On many projects the BMA is working right now, or they are awaiting financial resources, or there is opposition against it (or for example: there are sellers along the road which they cannot push out).

For developing the projects, the BMA hasn't much money; they receive some subsidies from the (national) Budget Bureau.

The communities are important, when they oppose against a project that does have influence on the implementation and progression of the project. That is for the people's benefit.

The Bangkok Area Development Plan consists of 3 plans: the Environmental Plan, the Transport & Traffic Development Plan, and the Develop Plan.

07. Chatvichai Promadhattavedi. 03-04-2008.

Deputy Chair, Executive Committee - Art & Culture Foundation of Bangkok; managing director - Pro-Space Co.

An interesting quote from Mr. Chatvichai in an article was the reason for the interview-appointment:

"It could be argued that, in the context of the Thai society, we have been too successful with the heritage- and identity-agenda".

For 12 years he has been director of the Institute of Modern Art and right now The Bangkok Art and Culture Centre is being built (near Siam Square). He's part of the UNESCO panel for judging the Asian cities on heritage. He has pushed the government for establishing a department of contemporary art & culture.

For explaining something about the Thai culture (what has been on influence) we have to go back 150 years, and that still affects our daily lives nowadays. The political situation in the 19th century, the colonial pressure since Rama IV, led to pressure to do things, to open up the country, combining in the late 19th century to beautify Bangkok. It affected in that the Thai needed to look civilized with European buildings to make sure that the Europeans would not colonize Thailand. In that time Thailand was only independent municipalities, which paid a contribution to a central administration (that could be Bangkok, but also Tokio, Singapore, etc.). The Rama built a country out of those circumstances. Men-power was more important than land. He did that by making sure that he was on talking level with kings and queens in Europe, so he had to visit Europe and Russia. Russia threatened the King as a real Royal, which was very important for his status, also in Thailand.

In terms of the political power you have to look at the urban: the Ratchadamnoen Road with the old parlemential building. That built Thailand literally and physically as a country for colonial nations like England and Singapore. It affected the planning of the area, and also the politics and culture. In the late 1890's till the 1930's there were a lot of western people, who built western environments and for example Ratchadamnoen Rd. in art deco style. So Rama IV was very important.

Rama V was more like a p.r. person, he built the palaces. You can call it branding. He had a p.r. attitude of being more important. The modernization of Thailand started with him. But on top of that is the p.r. business, and Thai culture also suffered from that – because they never got down to the bottom of knowledge, to the real thing. Looking at culture always remained in p.r. terms: what is Thai? His son, Rama VI, was also nationalistic and building 'Thai-ness', it was sweet and sour between the west and Thai.

The central core of Thai culture is the monarchy. The king is the head. It's a tradition that all farmers in Thailand can depend on their king to be looked after and to be protected, whoever you are. The second thing is that the king also is the religious head and protects all the religions, so he also goes to mosks. Buddhism didn't succeed in becoming the national religion.

The nationalistic ideas became stronger in the 1930's, at the same time of the rise of fascism (when field marshal Phibunsongkhram took the lead of the nation). The concept of 'Thailand' had to be invented out of the municipalities, so strong nation-building occurred and the marshal was very good at it. 'Thai-ness' is invented: what is Thai? This was different from being Siamese. Even the word 'culture' had to be invented, this was a new concept. There was a whole process of trying to centralize the culture (homogenisation of culture) out of all the local cultures (from the 1930's till the 1950's), you have to make the people speak central-Thai, etc. The FAD invented even dances based on the local ethnic groups.

This is why there is a Ministry of Culture now: it still has a lot of this kind of nationalistic state-culture: what is important for the community, what for society? That is a real conflict: Thai are ruled by the state, but what is the society? The old culture is on the side of the state.

Culture in Europe is different than in Thailand: in Europe it is about people and there is no tention between what is invented and what state art is. In Europe they have their own democratic society and take it for granted.

The least popular time for the monarchy was around Rama VII, the monarchy went down at the revolution. Another marshal boosted the popularity of the monarchy again at the late 1950's.

After a period of being oriented on the west (western architecture, western fashion, etc.) the traditional Thai-fashioned things became popular again. The real Thai-ness is actually in all the (cultural) things around us.

In terms of architecture Rattanakosin is the most beautiful; better than e.g. Ayutthaya. The trade with China is very important and it also has had influence on the architecture (Chinese style temples); the Thai are used to mixing. Since the 1950's the Ministry of Culture is 'brainwashing' the Thai on Thai-ness and 'What is Thai?'. The last 10 years there is arisen a lot more of intolerance, especially with religion. Also they are losing the diversity (of cultures) in this globalised world. Now there are new questions: how do the Thai make their culture relevant in the modern world? And how do they create and utilize the new resources of the creativity within the young people, which came into existence in the modern, globalized world as a necessary.

The Thai are hanging on their culture, but they don't know what to do about it; it's all propaganda, it's all form and no substance. And then we come by conservation. It's all up to the Ministry, to the Department (FAD). There's no (academic or historic) knowledge involved. Infrastructure for conservation of our dearest culture is not really there, but they need it. It's no real conservation what the Thai are doing now, it's just something what's in their head instead of systematic conservation. They keep doing new things to the old temples. It's a complex situation, dealing with old temples: only the monks can act in favour of the temple because they are allowed to do what they want. And monks do care more about merit making than about heritage. Buddhism is a pretty modern kind of religion, it's more on the surface ("skin-deep"): a kind of life and it has much to do with belief, not about the truth. You cannot expect uneducated people to understand this.

And now again Thai are used to using culture for other purposes, like tourism. Tourism plus nationalism and propaganda are the worst things you can do to culture.

Thai are not used to saying what they're thinking: they are very good at self-censure. While saying what you think is what culture really is. You have to have sustainable tourism and sustainable culture. Only with economic - and no knowledge development you cannot become sustainable.

The people involved in Thai heritage conservation do have a kind of hidden agenda, they have to understand better their role, have to be more responsive to the people. But pressure is on to change.

The whole point of culture isn't easily understood by Thai people, because they haven't learnt to be creative so they cannot be reflective and don't know where they are. Thai are not used to mind-activating activities, not even in their spare time.

Mr. Chatvichai was co-author of a book (2007) called 'Guideline for conservation of old monuments for monks', but the book is written in Thai only. It is meant for the monks, but the writers didn't bridge the gap between technical aspects of conservation of heritage and the philosophical ideas behind conservation for Thai (the FAD wrote it, the Siam Society paid it). It's an old-fashioned idea of explaining why we want to keep heritage. The UNESCO Bangkok is having a course for monks now too.

A lot of people go to temples. Not just for praying, but they also sit there, meet other people, meditate, and do a lot of activities.

08. Pirasri Povatong. 07-04-2008.

Department of Architecture, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University.

BSc in Architecture at Chulalongkorn University; Masters-degree in Columbia (Urban Design); PhD in Michigan in History & Theory with as research topic: 19th century Bangkok and its transformation, focusing particularly on foreign architects. Now Ajarn Pirasri is mostly doing historic research to old structures in Bangkok, like Rattanakosin.

Serious research activities to Rattanakosin and history began in 1982.

Parties involved in heritage: Ministry of Natural Resource & Environment, BMA, Rattanakosin Committee (big player!). Committee is established by the government, is quite autonomous and has a lot of power. It has straight lines to the office of the Prime Minister thus is equal to the BMA. For everything you want to build in Bangkok you need permission of the BMA, but for the Conservation Area you need also permission of the Committee. To become a board of the Committee seems to be very hard, because it has a lot of power and they decide over a lot of projects which are controversial at Rattanakosin (the members are all old and powerful men). Another big

player is the CPB, it's a big landlord. They do have a vision for development, they hired some people of the City Planning Department of Chula University to set up a strategy for development of all the CPB-land. But basically they want to make money, although they do have those cultural issues about preservation and communities. It's more like they formulated guidelines than an actual plan for dealing with it. The CPB was founded at the time of Rama V to manage the King's finances. Traditionally all parcels of land belonged to the King but in practice he led people live on it and use it. Much was left as a state property but there were some important real estate pieces over which the King wanted to stay in charge. At the time of the end of absolute monarchy (1932) the King was very young and the CPB became a sort of state control. Since then it has become part of the Ministry of Finance, Department of Treasury, but it doesn't pay taxes. Partly that Ministry and Department do have influence on the developments of the CPB, but the King does have a lot to say about it. This is because the CPB is controlled by the Board, which is entirely appointed by the King. Maybe the King tells them directly what they should do, but than that would be in private. In 1997 the CPB lost a lot of money. After '82 a lot of conservation projects started; after 2000 (the period of Taksin) the Rattanakosin area became treathened with more developments. Like Taksin proposed to put a subway-line under Ratchadamnoen Rd., and there is a line under Chinatown, crossing the river. That is brought back again. The land on both sides of Ratchadamnoen Rd. belongs to the CPB, the buildings are built around '39. That should acquire historical status, but it's not listed... The FAD can list them with the consent of the CPB (so they have to agree with it) but they probably want to keep their options for the future. Some 'leftist' thinkers see this as a Monarchist attempt to erase the memories to 1932. The lands were set by Rama V when he created the Avenue, but the militaries took it from the CPB and built those buildings and the Democracy Monument on top of that. But in terms of economy it's not that vibrant (compared to e.g. Siam Square) of course.

The Chalermthai Movie Theatre along Ratchadamnoen was part of those buildings. But when the movie-business was not that good anymore, the CPB decided to demolish it. They wanted to open the side up for tourists and they needed a place for a ceremony to presenting the key to the city. That demolishing brought a lot of rumour about conservation of modern architecture. Now they built some pavilions at the site. Aj. Pirasri thinks this is ok because the buildings maybe are intact and architecturally they are strong enough to anchor the corner.

The Committee made the Masterplan for Development of Rattanakosin, which was quite old-fashioned with a lot of open spaces and removing the offices for letting become it a historic area for tourism and the local people. They received a lot of negative feedback on it, both from locals and academics. But all over the area you see a lot of parks. Eviction of communities, for example near the forts, for creating open spaces, gave a lot of headache. It's a really difficult site; the real issue is the landownership. People who are used to live at the site, don't own the land but rent it. Traditionally the land belongs to the temple and the communities were along the canal. At the time modernism came, they turned their back to the canals, which became run down and very unsafe. There's no historic importance of the buildings there anymore. Interesting is that the vision of the Committee and the BMA on the history of there is much romanticized, with open and green spaces. That was never here. The residents tried to fight their vision of history: a local history which is totally conflicting with the BMA-vision. Now the BMA and the Committee had the same vision, most of the times that is the case and they are working together. Although the Committee is officially independent from BMA and Ministries.

Another player is the FAD but it doesn't have much authority. They are the party with authority on what historican is and what not in the public conception. The FAD has a kind of one single rule of everything that is older than 50 years is automatically heritage, but not listed. They would only list what is really important. But when you want to demolish something that is over 50 years old, you need to have permission anyway, also private actors. Demolishing of a listed building is very difficult, almost impossible.

The Supreme Court Building is not listed. It's a difficult site too. The building was constructed in many parts, which are built in different parts (originally 1940, but also younger years). The building can be saved and restored, but some workers there just want a new building. The FAD can list, at least the oldest part, but so far the FAD resisted because the owner didn't wanted to. So the FAD is not really fair, because they listen to the parties involved by making their decision about listing. But academians are not fair either: when a building is treathened, they suddenly come up with a statement of the importance of the building. An example from this is the Kuru Sapha Printing School. It's not a very special building, but suddenly, at the moment it was treathened by the BMA, it acquired a lot of prestige. In the end it became somehow listed, and somehow de-listed. The assessment is a quick attempt but is not done in much detail. Optimistically there should be a list of buildings, a catalogue, with assessment of the values.

The FAD began with a mindset of preserving monuments, palaces and temples, very old. They didn't care much about modern architecture, even though they're more than 50 years old. Just recently they began to change their mindset and started to look also at other buildings. Mainly because of protests of academics and preservationists. The recent attempt to preserve the vernacular fabric, shophouses – not monuments anymore – are efforts by the BMA and CPB to preserve shophouses. It's good for the local people. The CPB now has an office that deals with communities in Bangkok especially; the BMA should have a database on that. The CPB also developed a block of shophouses in Chinatown.

The land at the Yannawa temple (located next to the river) belongs to the temple. There also is a pier, so there were very nice, concrete shophouses, which belonged to the temple. Now the area is developing with high-rise, modernized buildings and they want to build that on the temple-ground too. That means demolishing of the shophouses, what causes a lot of rumour last year. They kicked the tenants out and within a week they tried to demolish it. The public fight back: not only lecturers from universities, but also e.g. the Bangkok Forum (a group of citizens), ICOMOS Thailand worked together in trying to preserve it. It was a noble attempt but they showed the wrong way: protest, instead of negotiating. They lost at the court, because it is temple-ground so the monks won (demolishment was in January 2008). Maybe there was more opportunity when there had been negotiation. Now they're going to build very similarly looking shophouses, but 5 storey-high (instead of 2 or 3) and only for commercial use (so the old residents cannot live there anymore). There also was a plan to build a condo for monks (2 or 3 storey high), but the temple blew it off.

It's unfortunate because the structure was still very sound and nice. The monks saved one building, probably because of the protests, but it's just 2 or 3 rooms.

The Association of Siamese Architects gives one award per year in Thailand, for a building, group or person who was important for heritage.

The Bangkok Forum is one of the biggest, the loudest group. They are citizens of Bangkok, and sometimes they have meetings. This kind of public participation can just be seen since very recently, after 2000. Although before it also was legal. It's kind of a reaction to all the inputs of the CPB developments, the local people try to watch it. The Bangkok Forum received a lot of grant money from a public foundation in Germany, so there is international influence. The European influence is very subtle. From a pessimistic view, it's not that meaningful, because it always comes for some reason. The US ambassador in Bangkok gives money to conserve shophouses, the very first digital map of Bangkok is paid by Japanese as a help (around 1990).

The ground of the Mahakan community was from the temple. The BMA wanted to develop a public park on that spot; the community wanted to stay there. A park would be ok if they could stay. In this case the monks didn't have much authority on their land; the people lived there for many many years. So they got rights because of that (but no legal rights, more formal).

More conflicts in Rattanakosin around ground of monks and redevelopments (for tourism) are probably on their way, but not that many (there aren't that much temples with a lot of ground). The problems are more within the temples: the preservation of historic buildings within temples and the commercialized use of space within the temple. Especially the problem will occur at the rich, commercialized temples, like Wat Po. Only with the tourist destinations money will become an issue.

The communities don't have much power in Rattanakosin, and there are not that many in the historic area. There are also no (general) markets over there anymore, because there are not that many people living there. Also the Sanam Luang Weekend Market is moved out (to Chatuchak) to make the area clean and more beautiful. Not only for tourists, but also for the Thai people the area around the Grand Palace and the corridor to Ratchadamnoen Rd. has meaning: symbolic meaning. And of course it's important for the King because of all the ceremonies. Right now, Aj. Pirasri is teaching a class at Chula about the Bangkok palaces, and it's surprising to see that no one has ever been to a palace. The oldest part, the inner ring of Rattanakosin is very important for Thai people. It is a reflection of their identity. But it is also a trap, to put so much on the national history. What is lost is the local history, the kind of community sense of history.

It is weird that the Development Plan of the BMA the brown fields, the Conservation Area, has to be like ca. 1782 and they forgot to take into account the last 200 years and all its developments.

But also outside Rattanakosin are many old buildings, there too can heritage be found. Also there are demolished several old buildings. Like in Bang Rak area, where in the last century many foreigners used to live. But then the area became economically valuable and high rise buildings had to be built. But the Bang Rak fire station, which cannot be used as such anymore, is saved. It is state property, but now for a period of 30 years it is rented to a 5-

star hotel. The BMA hasn't anything to say about conservation of heritage (also not out of Rattanakosin, so it is not a new policy of the BMA). The Ministry of Treasury decided to maintain the fire-station.

It's not that only monks can do whatever they want on their land. Also the catholic cathedral possessed a large piece of land and they could develop it like they want to. And this is the same case for 'just' citizens: the only thing that matters is the ownership of land. The one who owns the land, can decide. (For example also the National Railways own a lot of land in the city, so it is a big player too). So when the BMA want to develop a site they can buy the private actor out.

Actually it is the King who has a lot of power in the construction of things if he wants something. Think for example on the 'Rama VIII Bridge': Aj. Pirasri heard the King wanted the bridge so he could easily visit his mother in the hospital. The Monarchy has the absolute power over the country. Because of course he can make all kinds of suggestions to all of the Ministries, and especially the BMA also.

09. Amnard Poltecha. 17-04-2008.

Policy and Planning Analyst - NESDB

The Spatial Planning Devison looks after coordination. The NESDB works together closely with the Town & Country Planning Department. When that department doesn't point the areas that need protection, the NESDB will not act.

The 9th (national) NESDB plan (a 4-year plan, around 1999) shifted toward the social and cultural instead of only the economy. Because of that more specific 'pilot projects' for social or cultural values and e.g. the communities were formulated.

At that time (2000) the CPB wanted to redevelop the area of Ratchadamnoen Rd. Their rental contracts were finished in 2000, which was an opportunity for the CPB, and besides that there were also problems: there were developments taken place which were conflicting with the religion; there was traffic jam; it was too densed; and there was water pollution. So the CPB asked the NESDB to cooperate in the redevelopment of the Ratchadamnoen Rd. area.

Together they set up a committee and decided to make the masterplan for Ratchadamnoen. 25 million people are passing by, so they decided to make the area more valuable, with a focus on international tourism. So the plan was about money making, but they also wanted to create public space (a better balance between public and private space) for giving back something to society.

The working structure of the Masterplan followed this line:

- * Cabinet (which approved the masterplan in 2002)
  - |
  - * Prime Minister (the Chairman of the Committee)
    - |
    - * Ratchadamnoen Committee: - BMA
      - Ministry of Culture
      - ONEP (the link between this project and the Rattanakosin Committee)
      - Engineering Associates Thailand (private)
- |
- * CPB / NESDB (with an Office of Ratchadamnoen) as secretary.

And on the side, at all levels, is the Rattanakosin Committee watching and controlling.

The plan consisted of headquarters of international companies, retail and a learning society (next to the open spaces and the infrastructure). Except for the BMA City Hall, all properties along Ratchadamnoen Rd. are of the CPB, who works with 1 year rental contracts.

The money needed would be mainly from the Treasury Bureau, but also the BMA would pay. The local agencies had to implement the actionplan from the masterplan (agencies within this picture: BMA and FAD).

The Mahakan Community / Fort.

The BMA had done before these kind of cases, so the BMA made the plan. The NESDB implemented that plan in its own plans.

The conservation of heritage is about trying to keep buildings & culture: intangible heritage like food culture and handicrafts, and tangible (the buildings). In this case: the wooden houses (not listed by the FAD), which are privately owned. The idea of the NESDB was to raise a fund to give to the private owners, so they could move.

The overall idea according to heritage is to create more attention to it in Thailand.

10. Yongtanit Pimonsathean. 18-04-2008.

Faculty of Architecture and Planning, Thammasat University.

There is a shifting of the meaning of heritage in Thailand: there's an old and a new meaning. Old meaning of heritage was associated with Buddhism and merit making. The spatial has values, in this case cultural value, which is a very diverse way of thinking. Many cultural sites in Thailand are associated with the temple. Conservation means keeping it, so to keep the temple is a kind of conservation. In the western world, part of the term conservation is to keep it for the next generations (think about mummies in Egypt). And the term monument comes from 'memory': you want to keep it in your memory too. This is also the meaning of the Thai conservation: so if you keep the temple, you have done some conservation-work. To keep the Thai temple is not only keeping the physical site, but it's more of the thought and the belief, the intangible things. If you want to promote the religion, you have to build a temple that is bigger and more beautiful than the previous one. So you keep, you maintain, you conserve the religion by constructing new things (bigger and more beautiful). The new modern concept of conservation (after WWII) is not like that, it's about revealing what has been made in the past and what the intellect of our ancestors was (the physical part). This is contradictory with the Thai belief; keeping the religion is not keeping the temple but building a new one. The FAD follows the Venice Charter (1964) (based on the western philosophy: maintaining the physical with proper maintenance and restoration, using the ancient material and workwise). That conference brought a big challenge and a big problem for the Asian people in the philosophy of conservation. In Thailand for example, most of the houses are built with timber, but that doesn't last for long (maybe 40 years). That's different than the houses of stone like in Europe. Construction with bricks in Thailand is taught by the Chinese, and used from the late Sukothai period on. Following the western thinking about conservation, you have to keep the authentic city and structure, but how can you define the authentic city then? The Venice Charter tells that the authentic city must be authentic also in craftsmanship, structures, the design, the location etc., but this cannot be applied. So the terms for authentic city must be redefined. Keeping the 'original city' would mean that you have to conserve the city as it was in the past, with the same materials etc. Keeping the 'authentic city' has more to do with how it was, which you can prove with documents and research.

This is what internationally is important, but Thai people don't think authenticity is that important. According to the Buddhist philosophy they don't care about authenticity in this regard. It's more about building bigger and more beautiful temples, for more merit making. So no reconstruction, but construction for something better. This is a clash between the FAD and international thoughts about preservation and the Buddhists. And the Buddhism and the religious institution in Thailand are very strong. After the revolution everything became more socialist and more democratic but this power has never been burst (stopped). After the democratization, the religion was put beyond the change. This means that the system of properties of all religious institutions was not included in urban developments, so it was exempted (didn't have to ask permission) from the government. So the temple (and its properties) are very powerful; they have a different status. So the FAD can ask monks to restore a building, but they have the right to refuse that. Also before 1932 the temples were independent of the state, they belong not to the monks but to a kind of institute which is accepted by the nation. But there is also a governmental department which is responsible for the Buddhist properties (although the monks can act independently in developments e.g.) (this is a same situation with military properties, they also have the right to do what they want. In the Land Use Plan of Bangkok these areas were left blank, so it's up to their authorities what will happen to it). That department is the Department of Buddhist Religion and other religions, within the Ministry of Culture, for taking care of any affairs of all the religious aspects. But the temples are independent: they have the authority to do what they want. There are rules, but they are very broad. This is the same for all the religions, as long as their land is

declared as religious property. Using land (your own land) always is influenced by laws, like the Building Code and Land use Regulations, but that is not the case by religious land.

When it comes to private property and the FAD thinks it is significant as national heritage, the FAD will inform the owner that it will be listed. The owner has 30 days to appeal (make protest), if he doesn't, he accepts. If he does appeal, they redraw the case (but the FAD doesn't want to have a conflict with a private individual). It doesn't change the ownership, but it does change the right to develop. About 5% of the listed buildings is private property, 80-85% is temples, the rest are all kind of public structures. Just a small amount of the listed buildings is private property, because the FAD doesn't like to negotiate: it's hard and there is no incentive they can offer to the private owner (there is no funding for restoration, no system for help).

Monks hardly appeal against listing their temples (appealing is not good; they accept it), because the temples are considered being part of the governmental institution (it belongs to the Ministry of Culture). Officially the sites of the temples belong to the Ministry of culture, put in practice it works different. When a temple is listed as heritage, they accept it but because of their religion they build a better temple on their complex, next to the old one (which they're not going to use in most cases). So they develop bigger parts of their land. That's why the FAD tries to demarcate the whole site as heritage (which they can't do right now). This is a conflict between the FAD and the monks. And when a temple complex is very far away from a FAD department, nobody is coming to control the site to check the temple(-s). The FAD doesn't have much enforcement, they don't have enough staff (although they have volunteers). The municipalities don't see the importance of having listed buildings, because that cuts off their chances for development. In developing countries money comes first. For development projects the municipalities can get money from the government and districts, and municipalities don't think they can generate money from heritage.

Demolishing of a listed building (e.g. a temple) is prohibited. If it happens, the FAD will sue the owner. The government is not happy when that happens, because they don't want governmental departments to sue each other: it's bad for the image. Now the situation is better because a listed temple is also very good touristic business. So there is a changing attitude of monks, they are interested in tourism.

Heritage means the structures which are considered as having cultural, architectural, archeological and historical values. That is very, very subjective and that is accepted internationally. It is good that it is subjective: it depends on the values of a generation (time-dependent) and a future generation can change the criteria and values easily if they don't accept it anymore.

Next to listing the FAD also registers buildings. There are so many buildings with value. When you consider something as heritage, the FAD comes to visit and make an inventory; a list. Register means that it is officially written in the state documents to declare to the public (in the Royal Gazette). Listing is the proposal (it will be regarded as heritage) and the owner can appeal. If the owner agrees, they can register the building (the amount in Thailand is something between 3000 and 4000 buildings, which is very few). But the listed buildings remain in the inventory of the FAD. The FAD cannot afford to register all the listed buildings (so there are much more listed than registered buildings). So sometimes the structures are developed for tourism because there is no money for preservation, then they leave it as a listed building. Because according to the Monument and Antiquity Act, once the property is registered as heritage it's the liability of the government to preserve it (according to the Act: if the private owner cannot afford maintenance, the FAD has to do it). After registration, there is no paperwork by the FAD, so there will not be an official agreement about the financial situation of the private owner and which party will do what. So probably most of the private parties will say that they cannot pay the maintenance. This is one of the big reasons the FAD is reserved to register private properties. Since the FAD has a limited budget, they can't even take care of the registered temples that have nation-wide importance. Many cases are registered as heritage but the situation of the buildings is getting worse and worse because there is no money for restoration. In those cases they don't want to de-register the buildings, because it still is heritage!

For example: the repainting of shophouses in Rattanakosin, who did the restoration, if there are such limited budgets? There are 3 events of painting old shophouses. The first is the period from 1995-1996. Research to shophouse-communities led to some actions that were needed to show the public and the central government that the people were helping improving a better environment through painting (one of the cheapest ways of making an area beautiful). The second was in the time of economic crisis, around 1998. With 'free development money' from Japan there were started several projects. One of it was painting of privately-owned shophouses. It was thought to be important to do that, because the private owners would't invest in it at that time while it was needed

and also good for tourism (part of the beautifying of the city). The third time was at the time of the 2003 global meeting organized in Thailand and the government wanted Bangkok to be more beautiful because of that.

Next to the FAD, also private actors can make proposals for listing of buildings. Sometimes they will do that with a hidden agenda: for example when the government is building a new road, it will purchase the land that is needed from the landowners. And by listing the house can be saved (the BMA can purchase the land but has to keep the building and do the maintenance). And the FAD is happy in that case, because it's rare that a private owner suggests to list his house! In this case the BMA and the FAD don't need each other, but in other case they probably do need each other...

There is a case of a community in Chinatown with tenants of the CPB. In 2003 the CPB wanted to redevelop the area, so the tenants proposed the houses for registration by the FAD because they want to save the houses. At first the FAD wanted to register, but the case is very complicated because the CPB is a big landlord and wanted demolishing. For political reasons the FAD decided it was not a good idea to register. So they listed the houses, but according to the guidelines also the listed buildings can be the responsibility of the FAD when that is needed (even only listed, it is heritage (whatever the legal status might be) so the FAD has authority to take care of this kind of structures). So the CPB had to agree and submit to the FAD (although they want to redevelop, it's a half private – half public organization and they don't want to lose credits to the public). This is one of the first cases that changed the attitude towards preservation of heritage buildings belonging to the CPB.

The changing attitude and policy of the CPB is a longer process. Before the crisis of 1997, all was about making money but since 1998-1999 also other things are regarded as important. Although the Masterplan for Ratchadamnoen Rd. still is getting the highest profit. The reason of the CPB to using NESDB as secretary of the project is that the CPB thought they would get problems with the Rattanakosin Committee (which wants the buildings being intact and no economic development, no hotels...). Their regulations are very strict: economic function (offices and retail) is allowed for only 200 m² at Ratchadamnoen Rd, while it contains 10.000 m². All the governmental projects need approval of the Ratt. Committee (you can interpret this very broad). But you have to look at how the system works: the Committee is established by Cabinet resolution. At that time the NESDB acted as the secretary of the Cabinet for mapping the future development of the whole nation. So a NESDB project can be made through a Cabinet resolution too. So for a 'bypass' for a faster track the CPB needed the NESDB, so that the political and legal status would be equal to the Committee and they have no authority to stop the project. But this strategy was not successful: the Ratchadamnoen Project is collapsed. Because it was too big and too many people. They are still working on it, but in smaller projects. The Masterplan is nothing, they picked out 19 projects out of it. They have to learn more about the process and about the social implications. You cannot avoid working with stakeholders, but the project needed to be smaller. The BMA has to take care of the public space and of the regulations. One of the failures of the Ratchadamnoen project is that the BMA local regulations are derived from the Committee; even with the bypass you have to submit the local authority and its strong regulations. So the CPB made the wrong decisions in this project. First they should have thought who the stakeholders are. It's not only the CPB who is landlord at Ratchadamnoen (although they possess 90%; buildings and land), also a lot of other parties like governmental institutions. At first you also have to look at who is the investor, who takes care of the implementation (all the parties involved already had their own investment plans). Facilities like electricity and water is not of the BMA. This was an old-fashioned way of acting: the CPB still thinks they have the power, but the power is changing with the provision of the constitution and citizens are becoming more powerful. And investment money is not only from the government, but can come from businessmen, NGO's and other parties too.

The FAD is responsible for keeping the culture of property in Thailand, but there are also some education organisations, like the Association of Siamese Architects (ASA, all professional architecture-related people are member). They have another system to help saving heritage, especially which belongs to private owners (they have an own list, not the list for heritage of the FAD). When the FAD cannot manage to list a property, the ASA can help (by other ways). So the ASA is an organization less formal than the FAD, but it is powerful; because they hand out 5 - 10 awards to target buildings every year, which are given by the Princess! (So the importance of the building is recognised by the Royal Family, which means a lot for the owner. It also means recognition of the society.) and the owners may come to the Palace, where there is a big ceremony. The award is an honour to receive. Some buildings which received the award were already listed, but in many cases the buildings were listed

afterwards. The idea of the list and the award of the ASA is protection of buildings which are being treathened by dilapidation or demolishing. It's for the whole of Thailand, but not in every region there is an ASA-group. Right now there are almost 90 awarded buildings in Bangkok, situated mostly in the extended area of the city, because new developments take place over there while there are also much valuable buildings. But also a lot in Rattanakosin of course. The board of the ASA is powerful, in it are participants of universities and experts and representatives of e.g. the FAD. The award is established in the late 1960's or the 1970's. At that time the award was given to individual buildings or persons who did an excellent job regarding conservation. About 5 years ago Yongtanit made the draft for another type of award: for community. Then it's about the combination of the spatial and the social organisation of the community (the cultural is not strictly formulated, but you can think about the long establishment, the economic viability, unique character of the people attached with the structure). The first criterium is that the community must prove they grouped together as a kind of organization that reflects the Socio-Thai and the meaning of a community. They also have to prove they will continue to maintain the buildings (as being the collector of their culture). The Tha Tien-community was the first community to be proposed in Bangkok. The Mahakan community has no guaranties of the future (they cannot guarantee the security of the land), so they cannot be proposed. There is a kind of network for helping to seek communities which can be proposed (spies).

There is no relation with the Rattanakosin Committee, because they make the policy towards conservation and they promote restauration, but how to do that is not their task. Their policy to make open space is implemented by the BMA, their policy for restauration and conservation is implemented by the FAD. This is how it works officially, but in practice it's not like this. It doesn't work that good because the weakest aspect of the Committee is that their policy is too ambitious: it depends too much on the beauty of the space without social aspects and without an economic plan, so it cannot work through in the Masterplan. So the Masterplan doesn't work, it's more their dream. What the Ratt. Committee is doing is very though right now: the top-down system cannot work because the stakeholder is not the 'complete one': the one who is affected by the policy is not part of the Committee. The inhabitants of Rattanakosin and the owners of the properties don't have a chance to talk with the Committee.

Yongtanit has written in an article "Restauration of temples and sacret images was an act of merit making, which was a responsibiliy of the King and the Royal family". In the past the King built temples as indication of his power because the one who controls the religious power is the one who controls citizen's power (that was the same person). So declaring power over the society means you have to build temples. In the 18th century (Rattanakosin era) it was not only the King and the Royal family who build temples to express power, but also rich people. Everyone has the right to do so, so the King was fine with this. The merit making means that once you build a temple, you have given something to society (because the temple is a public place). And the Thai belief is that if you have done a big merit making, your next life will me more prosperous. Merit making is everything that is good for the religion.

In the case of Soi Wanglee you can see the absolute power of the temple. All is demolished, exopt the corner unit. Nothing was listed so no protection was possible. But probably the FAD could have had less influence in this project: the Yannawa temple is the landowner, in the executive board of the temple is the general secretary to the BMA and the temple is also patronized by the Prince and the temple also has the general director of the FAD as a committee member in the board. So when the temple had the intention to demolish the buildings, they had one of the executive bodies, the FAD, as the biggest fan. So it's politic and you have no choise: it's very top-down. The monks didn't work together with private parties: they have their representatives. It's very complicated and secret, you never know how the money goes; it's secret. And the residents of the Soi Wanglee buildings knew about the parties being involved, so they had to keep their mouth shut. But they didn't got compensation because the landlord doesn't have to pay compensation and the residents were renters. You can give it when you're kind, but it's not required by law. Because the property-ownership didn't change. You get compensation when the government uses the public domain to purchase land from the private to build public facilities or public services.

In the case of the fort Mahakan community the land is from the government (BMA), and the government want to develop a public park over there. This is a different problem, because the community that exists today is different from the community in the past. Part of the community already received the compensation, which means that already is accepted that this land will be developed to be a tourist park (not part of the community). And part of

the community could stay because of the provision of the new constitution (of 1997). That was a very big turn of the country, because more attention is being paid to human rights, real democracy and participation. In this case there is a new established organization to take care of the human rights: the human rights commission, established by the government. And this commission became the advisor of the Phra Mahakan community. This case was among the first to protest against the power of the government by using the human rights as a strategy. But the community has no rights (they don't possess the land). It's a fight of power, not of legislative power but it's the power of the human. Also the perception of the heritage value of Pom Mahakan is important, and it's subjective and changing. In Thailand there is a different approach of heritage than e.g. in The Netherlands. In The Netherlands people can be asked to stay in the old structures or to use it (like ancient walls in Europe can be used as a habitat of the people). But in Thailand that cannot happen nowadays, because the old structure is perceived as the old structure that has to be kept instead of mix it with the contemporary society. But the government of Thailand doesn't believe that ordinary people can be caretakers of heritage; they don't trust the people. The Mahakan fort is not that old (maybe 100-200 years), but still the government doesn't allow people to live inside. Making use of heritage cannot happen in Thailand yet... It has to do with perception of heritage and the value, which is subjective and can change.

The Pom Mahakan case is the manifestation of the fight between people and the technocrats and government officials in the perception of the heritage value. If the community would be allowed to take care of the heritage, it would be good for the BMA: they wouldn't have to spend money on the maintenance of the fort because the community would do and get money from the tourists. If the government would trust the people, things would change. To solve this problem, the current governor of the BMA said that maybe the 30-year lease contracts will be given to the community. We cannot be so sure about that, but when it happens it means that the government has a unified idea and decides to work together with the people.

Conserving, economic viability and the finance of conservation are important aspects. There is an example of a community (Nang Lueng) where the CPB paid for everything (it was regarded as a private property so the government (Treasury Department) didn't had to pay), even the community itself is not economically viable. But after the change of philosophy of the CPB-properties, in case of cultural value the CPB will not put the market return of it in reconsideration: they sort of add cultural value. The cultural value is the first priority in dealing with this kind of property. But there are also cases where it's about the highest profit. The BMA has no power, but if you are the BMA governor and you put money in restauration of private property, you have to pay a high price because the governor is elected. Then the opposition party would say that the given money is discrimination (so the BMA would discriminate society by donating money to private parties). Things can be regulated through the contract: the CPB can give the contract for use of an area to the BMA, which makes the BMA for the contract-period owner of the land and gives it the absolute right over the land. So there are cases of public parks of the BMA on ground of the CPB, with those rental contracts. (About the Zoning Plan of the BMA: mostly it are not the planners who decide the zoning, it is the market value, the economy and the power of the politicians involved (political choices have to be made, with honour and incentives from the top)).

The CPB has 5 categories of property: the first is a property rent contract for very poor people (maybe some substitute will be given); the second is heritage, which depends on negotiation. The first option here is like the case of the Nang Lueng community: in many places the CPB will pay the whole restauration and remain the rent contracts of the original tenants (also in the case of the shophouses on Phra Atip Rd.; Banglumpu, at Kao San Rd.). The second option here is that restauration and the rent fees will be funded by the community or the developers, with a longer term contract (like 40 years) (because money is paid). So in the case that money isn't important the CPB would prefer the first option, because the rental contracts can be very short, maybe 1 or 2 years; while a longer lease contract is more difficult to change. If you need money, you choose option 2 and you get the money at once, immediately. The third one is for governmental use (also low rate, because it's for public use); the fourth is for NGO use (also lower than market price); the fifth is the market price.

11. Vasu Poshyanandana. 21-04-2008.

Member of the Fine Art Committee - Association of Siamese Architects & Fine Arts Department & ICOMOS Thailand.

1987: first zoning plan with the Rattanakosin Area as district in it, made by the BMA.

The FAD-definition of heritage comes from the Act of Ancient Sites, Ancient Objects, Artistic Objects and National Museum (1961, amended in 1992). Both building and area can already be regarded as heritage: it's in the name of the Act ('Site', like the word ICOMOS is using (charters)). And 'Ancient' is not only specified by age, but also in the fields of art, history and archeology, so it's not only about whether the building is at least 50 years old. Also a building of 30 years can be important evidence of e.g. an event. Old, not only age. So this is according to the law, but in practice it works different...

Like the case of Soi Wanglee and Kuru Sapha Printing School, most of society considers it as a monument: it is built in the modern period, but is not regarded old enough and not decorative enough (only a simple box).

The case of Kuru Sapha is different because it is not inscribed in the national list because of its architectural form but for historic reason (first printing school). While the houses in Soi Wanglee were just 'normal houses'.

ICOMOS Thailand and FAD are not easily to be separated. ICOMOS Thailand was founded by the FAD; the first member of it was the government. Since ca. 20 years ICOMOS Thailand has its own activities (1985: member of ICOMOS); since only 3 years ICOMOS Thailand can have its own members. Practically FAD and ICOMOS Thailand are run by the same person(-s), but not the same funding (FAD receives money from the Treasury Department; ICOMOS just collects money from its members and sponsors).

The FAD decides about heritage in the whole of Thailand.

About the organization structure:

FAD is under Ministry of Culture. FAD contains:

- Office of Archeology (1. Research Group Historic Monument Conservation;
2. Ancient Monument Registration & Information Data → for protection by the law there is a system of registration)
- Office of History & Literature
- Office of Architecture
- National Library
- National Museum
- Advisory Committee
- 15 Regional Offices in the provinces

According to the law, the director general is more powerful than the minister when it comes to control over monuments. But he doesn't want to use that power, so he has a kind of advisory committee within the FAD. In this committee are not only people from the FAD, but also from universities (like Ajarn Yongtanit).

Following the Law, there are 2 groups of monuments: national and local monuments. Only national monuments will be registered as monument by the FAD, the local monuments are also protected by law but by different measures. National monuments are considered more seriously.

The Act of Ancient Sites... foresees in both local and national monuments. The FAD has to register the national monuments; for the local monuments they only can make a list. A listed monument can be upgraded (for example when there is more information available or research done) to registration. So a building can become listed, after doing more research to the history and evaluation the building can become registered. It also can be removed of the list again. For example: an old wooden house would have been demolished for developing a road. The owner went to the FAD and the house was registered as monument so it was protected. After 'moving' the house (tear it down, and build it up at the same manner and with the original materials), it could be de-registered. Even when a structure is not listed or registered (anymore), it can be a monument, according to the Law (and has the protection of the law). So although it is written down nowhere, a building can be a monument: the building itself is the prove when it meets the requirements of the Act. Listing and registration is for making the situation clear (against misunderstanding) and its practical, also for the FAD itself. [MvD: So, when 'no one sees it' and there will be no

protest, you can demolish your old house. But, on the contrary, when you want to save that house, you can go to the FAD and ask for 'the paperwork' as recognition that it is a monument.]

But when someone demolishes a valuable building which isn't registered, he can be arrested by the police (when people in the society think it is a beautiful, valuable building) and in court the FAD can tell that the building is a monument, although it can be the case that the demolisher didn't know about that at all! So the whole point is whether someone is going to protest against the demolishing or no one cares about it.

The law is very subjective about what a monument is, this makes it much more difficult for the owner to know whether demolishing is against the law or not. There is only one person who can decide about this: the director general of the FAD – not the Minister of Culture. In fact, the Minister has nothing to do with the FAD, not even the money is coming from the Ministry. The FAD money consists of funding, by entrance fees of the National Museum of Historic Arts. Even the entrance fee is not that high, they collect enough money to manage the FAD. But they maybe also need the budget from the government. The FAD is relatively independent of the Ministry, which is not only a positive thing for the FAD. It can also be negative because they are in the condition of a limited staff. So the FAD cannot control all the sites. There is budget for construction, but not enough for staff. Because of the limited staff, the FAD can not list / register all the important monument. By that, they take the risk that important structures are being demolished. They now only have 2 researchers to survey for registration! So the FAD needs to change direction of the money from construction (spend less money on the construction (maintenance) of heritage sites) to more people. There is a long term plan: in the future there can be a number of monuments registered, but they have to use a specific budget (which they have to defend each year and sometimes they lost money). It's not only the FAD that is receiving too less money from the central government: also the budget of the Ministry of Culture is the lowest. So heritage / culture is regarded as less important than the economy. Now the problem of money is solved by only listing monuments, and not register them. In the first years of the FAD-work, registration only meant putting the name of the whole property of the owner of a monument on a list, without doing research. A consequence of this was that whole areas surrounding the monument were registered, while they were not important. So that causes problems in later days (e.g. a temple complex). Later the FAD was going to work with researchers to survey the specific areas. In Bangkok all monuments are surveyed in detail, so no useless big complexes are registered anymore. In Bangkok there are ca. 200 registered monuments, from a total of 500 (potential) monument sites in Bangkok (information that it can be a monument) (so 300 are listed).

The registered sites have to be announced officially (in the State Gazette); the listed sites are only announced by the FAD (not officially). When a site is declared as registered, the owner receives a letter that from now on he owns a registered monument which he has to maintain in good condition. If he doesn't, he acts against the law. There are regulations about what is 'in good condition', when the owner wants to change something, he has to ask the FAD (for advice / permission). For a good understanding in society the FAD tells them that they cannot change a thing on the monument: it has to stay the same (but according to the law there are possibilities if it will not damage the building).

When a building is listed, the owner will not be informed about it, because it's not official. The FAD (only) tells the owner that they are doing a process to register the site in the future. This is according to the law, but in the nearby future all the listed sites can be looked up on the website of the FAD. So the reason to list buildings is for preparation of the registration. Or simply for the management and conservation (because it's not possible to register all the monuments).

There is a system of ranking of monuments:

The first are very, very important, these are the national treasures. The second are the most important cultural properties. The third is important cultural property. These 3 are registered, so they are national monuments. In principle the owner has to pay for the maintenance, but when he doesn't have enough money the FAD uses governmental money for it (right now the director general must decide if the owner is rich enough. But the owner could call him to ask if the FAD can pay for it). The fourth category are the conservation monuments (local); so only listed and all power is given to the local authority. In the past, when this system didn't exist yet, all buildings were put on a list for preparation of registration. But now they can subdivide between categories (national / local – registered / listed).

From the beginning registration and listing both occurred, in 1935.

The authority for the local monuments in Bangkok is given to the BMA. But sometimes also the responsibility of national monuments (like the old bridge or city wall) is given to the BMA. Because it is more easy for the BMA

to maintain that kind of heritage. The FAD tells the BMA how to conserve, what they should do with the structure etc. And the BMA uses its own money, because organizations want to have their own projects and make their own budget plans. E.g. the restoration of a city wall: the FAD can make a plan for restoration and use its own budget, but the BMA wants to arrange their own budget for their own property because money gives power (you can use the money as you like, and make people richer if you want). The BMA wants to have a reason to spend money: → “do you know the word ‘corruption’?” It’s the BMA’s own money, but it comes from the people of Bangkok (taxes). So the BMA can set an amount of money per year for the conservation in its annual financial plans. When the FAD would be responsible, they would spend for example 100 baht on the maintenance. The BMA will say that it is going to spend 500 baht on it, but in fact maybe only 100 baht would be enough. It is because of the limitation of money and staff that the FAD has to give authorities out of its hands. But the BMA is doing fine with the heritage conservation. The cooperation between the FAD and BMA is not that good. There is a kind of conflict: on the administration level they don’t want to talk to each and the BMA isn’t training their staff, so there is not enough knowledge.

When the BMA wants to redevelop, they have to go to the advisory committee (director general) when it comes to heritage on that place (ask if it can be removed from the list). It happened in a few cases that a registered building should have been demolished by the BMA, but the FAD could stop it right on time. There’s no exception for the BMA, and no exception for listed buildings. So just the fact that something is a monument (according to the law, is according to the director general) is enough to stop the BMA.

About the Conservation Area Rattanakosin: Mr. Vasu doesn’t believe in regulations, but in education. But there will always be the freedom for people to act, so you need a kind of regulation. The policy is that everything must be kept, but developments must have a meaning for reaching the right balance for the area (a balance between heritage and new functions). Making a historical park or something beautiful to attract tourists is not right: “it is not an open air museum, it’s a living city, it’s a historical city with a long history, but we should also continue it for the future.” New developments are important too, and they need a good architectural design in the area.

In the Rattanakosin Area are about 100 registered monuments (of the 189 in the whole of Bangkok).

In the whole of Bangkok are more than 100 registered temples.

Under the Ministry of Culture there is a Department of Buddhism and a Department of other Religions. There is no real policy for temple conservation.

12. Kemtat Visvayodhin & Voravithaya Punthanaprueksa. 23-04-2008.

Head of the Conservation Administrative Department – Crown Property Bureau & Employee of the Conservation Administrative Department – Crown Property Bureau.

The history of Thailand is the history of the Kings. An old law states that all the land in Thailand belongs to the King. This law is still an official one. At the location the Grand Palace was built, before there was living a Chinese community. Rama I moved them (at that time there were 200.000 Chinese people living in Chinese settlements in Thailand, so they had a significant role).

Rama IV started with registering of ‘created’ (reclaimed) land.

Rama V meant a turning point: roads and railways instead of canals were developed (a horse bolted which was dangerous, and that together with the dirtiness of horses, made the people think horses were not trustworthy. So they start building roads for the traffic and transportation).

Many children of Rama V (princes) lived in the area between Ratchadamnoen Rd. and the current location of the CPB – that’s why there are so many palaces.

Ratchadamnoen Rd. has no serious history, it’s palaces and European buildings for the royal family. In the time of Rama V all Royal places were very crowded. In the past, Krung Kasem canal was the boundary, from which Rama V extended the city. As a “kindness of the King”, Rama V gave all the landowners some money in exchange for their land. This is how he bought the land, despite the law which still was official.

The route of Ratchadamnoen Rd. is decided by Klong Rob Krung and – Lot (the avenue had to follow the canals). Because of the fort and city wall, there is a curve in the route. The ending point of the avenue, which decided the

direction of the road, was the plot of land which Rama V had already bought (Dusit). Although the Minister of Finance said there had to be roads developed, it was the king who decided the route.

After the revolution the properties of the King were split and subdivided: the private purse of the King changed into the CPB (it became the left pocket of the King; money for benefit of the King). So the CPB got all the land, with the title deeds of the King. Next to land, another kind of treasure of the King was the jewelry. The land was 'given' to the CPB, but the jewelry bought with the private purse were given to the King.

After the revolution, the general wanted to give Ratchadamnoen a better status, and for that the buildings which still are there today, were built.

The CPB doesn't publicate his statistics and annual reports: only to the King the CPB is responsible.

13. Rachavadee Sriprapat. 23-04-2008.

Environmental Conservation of Natural and Cultural Heritage Division, ONEP.

The ONEP has relations with the BMA and the Rattanakosin Committee. The ONEP is the secretary of the Rattanakosin Project. Rattanakosin Committee started in 1982, the deputy prime-minister is the chairman of it. There is direct involvement of the government in the Committee. A subcommittee was ejected to make workplans for the Rattanakosin Masterplan. There are about 20 projects within the Masterplan. Buildings and Landuse have to be controlled. The Atlas of Rattanakosin was a cooperation with Denmark (DANIDA).

In the Rattanakosin Committee is each ministry represented. Sometimes the ministers are coming themselves, sometimes they send a representative. Also the BMA is represented with 1 person. And 6 experts from the ONEP are in the Committee as well. (the ONEP chooses them) (architecture, environment, culture, city planning, etc.) The experts will be exchanged after 3 years in the Committee, but they can also be extended.

The Committee evaluates projects, looks to the ideas behind it and the troubles it could bring, the impact etc. Especially they watch to the private projects in consideration with the Masterplan for Rattanakosin. The Committee controls all the regulations of the BMA in the Conservation Area. The BMA is responsible for the regulations, the Committee cannot enforce the regulations but controls whether projects are allowed in the area according to the Masterplan. When the Committee has a project approved, the BMA controls the project (they adapt it in their zoning plan and other regulations) and works it out. The Committee can stop the BMA, can stop everybody who wants something in this area. The CPB has more power, but they have to behave according to the Masterplan too. BMA pays for the redevelopments of the city. In fact: who owns the project, has to pay for it (not who owns the land, but the party has to buy it). When the BMA wants a project on the land of the CPB, they should work together. When the landowner doesn't want to cooperate, there is no legal power, there just must be cooperation.

Case of Pom Mahakan: it's the problem of the BMA, although the land is from the Treasury Department. They have to join together, but it's very complicated. And the case is in the Rattanakosin Masterplan so it's also the Committee's interest. The Committee considers this as it should be under the legal. The BMA should implement the Committee's plan (the Committee controls the policy)

14. Prasong Eiam-anant. 24-04-2008.

Member - Rattanakosin Committee; Architect; Silpakorn University.

Mr. Prasong is already for 10 years member of the Committee.

There's a lot of information about the heritage, Conservation Area, Bangkok policy etc. in the book about the regulations of Rattanakosin.

In 1971 the Society of Conservation of Nature and Treasure of the Environment (SCONTE) started doing research in the Rattanakosin Area (it's a private organization). Mr. Prasong recently was chairman of this society, for 4 years. In the 1970's Bangkok needed Urban Designers, because the city wasn't planned that good. In the past there has been done some good work, because originally the land of Bangkok belonged to the sea. That's why the surface is still very bad, and that's also the reason of the many canals in the city. When the King moved

the capital from the Thonburi side to the current site (starting with Rattanakosin around the Grand Palace), there were living Chinese people who had to move (they left to the current Chinatown, so nearby). In the Thais system there exists 3 palaces: the main, the front and the back palace.

Number 1 on the map (Thonburi side) is the house of the later Rama I (King Jaopiri).

Number 2 is partly palace and partly jail.

Number 3 on the map (the other side of the river) is the palace of King Taksin, it's the old palace. There were 2 temples: north and south (one is the Temple of Dawn) (triangle = temple).

No. 4 is the main ground, now Sanam Luang.

No. 5, 6 and 7 are places for high-ranked people, who were related to the King (residents of the Royal).

No. 8 was a storage place for munition, weapons, firework.

No. 9 is jail and police-station

No. 10 was the location of the Malaysian people ('Malayu').

No. 11 was the place for the citizens (normal people).

No. 12 was the Mon community (a country before it became part of Birma and the people moved to Thailand).

No. 13 are the Yuan (Vietnames) people.

No. 14 were the Chinese people.

So the foreign people were allowed to live nearby the palace, and they worked for the King. There were good relations. Rama V wanted to go to Europe where he saw the European built environment. That he wanted to use as a pattern to develop his country. Rama V was a western king and he bought the land by himself. Because of the river, Rama V had to extend the city in the opposite direction. He did that by developing the Ratchadamnoen Rd. (which is like in the developed countries) and digging the next canal (the 3rd ring); the city wall was not the right border anymore. So there were built 4 new forts, but no new city wall.

In 1971 SCONTE got the idea for doing research to the old buildings and development (the long history which they saw in architecture and developments), because they wanted to save that historical area (the first ring of Rattanakosin: the history of Thailand). SCONTE developed a model (a vision) to show the government that the area could be saved, they wanted that because of their background and history of the Thai and Thailand. Because they had studies in western countries, the group of people from SCONTE got that idea (from the western thinking). The orientation on the west for studying started with Rama III; Rama V went to Europe and later a lot of his sons were sent to study abroad too. Back in Thailand they set up schools, the railway station, the post office... The Rama (Dusit) bridge is built by the French.

There were only 2 bridges, that's why the city extended in this direction, that was more easy. There was also cut a new network of canals.

After the SCONTE convinced the government (and the CPB, the BMA, the monks), the government putted it at the BMA for implementation of the SCONTE idea. But the BMA didn't want to implement that comprehensive plan by itself at that time, because there were a lot of problems in the city and the BMA didn't want to fight with its citizens. So the BMA didn't do anything at this time, it only did piecemeal projects. The government set up a special committee and regulations to save the area, the buildings.

There was no City Planning Act at that time, only a Building Act (so only buildings could be regulated, not areas) (with the FAD as controlling institution). In 1961 there was the Conservation Law (could save only buildings, no areas), set up by the FAD. In 1981 (?) the FAD got the law to control the historical buildings and archeological sites. The SCONTE could only watch and see what the government was going to do; at that time the government was not really willing to do something about heritage. They also didn't want to invest money in buildings; but they also didn't wanted to be against the scientific people from society too.

The national government wanted to develop new buildings, so they set up a new university, the national theatre but they had no area to build the buildings so they used the existed area. Also Sanam Luang and the road to it were renewed, between the Grand Palace and Ratchadamnoen Rd.

The ONEP was erased, and the people of the SCONTE were integrated within that bureau (Bureau of Conservation, about buildings and planning in the country). So there became more power for the heritage movement, because now it belonged to the public sector. That bureau did more research to Rattanakosin. Restauration by the FAD in general was possible because of the Act, but still the Rattanakosin area was not protected, so the Conservation Law wasn't good enough: it was only about old buildings within their exact

boundaries. As a consequence, new developments nearby the old buildings were still possible. The FAD wanted larger boundaries (preserving the area).

The Rattanakosin Committee was established in 1976 by government, with as secretary the Conservation Bureau of the ONEP. That is why the Committee can submit to the government. The ONEP works as a kind of mediator between the national government (through the Committee) and the local government (BMA). The ONEP isn't a department of a Ministry, it's the Environmental Board and it falls directly under the Cabinet. The Rattanakosin Committee has to work independent (this was the idea of the ONEP), so that's why they established a new committee, instead of integration in an existing governmental organization. There was also need for specialized knowledge and a specific workwise. Represented in the Committee are the central and local government and academics / experts (they are selected, probably by the ONEP). There are many meetings; once in the 2 or 3 months (normally).

[Although, according to Miss Rachavadee, Mr. Prasong is one of the 6 expert members of the Rattanakosin Committee, it seems like he knows nothing about it. He can't tell us who the members are, how many and what (government level / division or subject) they represent. Also he can't tell how the members become in the Committee (chosen or invited), or how the Committee does work. Another strange thing is, although Mr. Prasong is old – his English is slow, but pretty good, that he did not know or use the name of the Crown Property Bureau. He just called it the Bureau of the King].

About the official name of the Committee: there are about 10 old towns in Thailand, so it's not only about Rattanakosin. After doing research, the Committee is responsible for setting the boundaries of the old towns in Thailand.

If the Conservation Office (ONEP) wants to do something, they have to ask the government for money, and the university and planning office for doing a research. From that they pick out the useful results and submit that to the Rattanakosin Committee; the FAD can implement. The Committee does not make the plans, but makes the decisions, and asks other people to make the plans when the Committee has an idea, and asks for budget by the government. The Committee (only) has the idea for guidelines and makes the decisions about the guidelines, the regulations. When academics or private bureaus have worked out the guidelines plan and the Committee approves, the Committee goes to the national government with the document and the government can make check wheter it fits in the (national) laws. The Committee goes to the local government which will make regulation codes for it (policy). But there's no special law for Rattanakosin. Mostly it's under the Building and Planning Regulations.

Sometimes the BMA doesn't agree with the guidelines. When the BMA wants to implement a plan, they have to go participate with the citizens. The implementation plan has to be taken into account, the BMA cannot choose to proceed or refuse it. But there must be an incentive for the people so that they will follow, second you need support (money, e.g. for compensation for people). If people don't want to move, the people can be pushed (by law). The BMA is responsible for these steps, but not always they're able to enforce them. When you want to implement a plan, you have to deal with the people and local agencies. But not always there all the possibilities are available, so not all the plans will be implemented. "The Committee doesn't have authority", so the BMA cannot be pushed to implement ("The Committee has no power, we cannot force the local agency"). The Committee also has no budget, which could be used as an incentive for implementation by the BMA. The BMA can only be convinced and supported. So the BMA actually has the most power, also they are elected by the people (and the people have to be make happy by the BMA). "The national government cannot force, because it's a democratic system". The BMA is happy with this way of working, and BMA and Committee are now on the same line about conservation.

So, the Rattanakosin Committee can have a great idea, witch the national government thinks is ok. But when the BMA cannot implement it or doesn't want to, then the plan has to wait because the BMA cannot be overruled. It can happen that the Committee and the BMA will talk together for a better plan. The BMA follows the Committee: they put the regulations in the Bbuilding Law and in the city planning, so they follow a lot. The BMA works out the Committee-plans in detail, and that will be approved by the Committee before the BMA is bringing it to practice. The regulations for Rattanakosin can be found in the plans of the BMA (in the Building code and Planning code).

Sometimes the BMA waits with a plan of the Committee for a new government, because the Committee is from the government (the chairman is the prime minister) (when the governor and the prime minister are of the same party, it is a lot easier). The Committee is partly independent, partly not.

The ONEP sub-committee which deals with heritage planning issues, has no power for Rattanakosin, but in the rest of Bangkok they do. They are not involved in Rattanakosin officially, but in practice members of the sub-committee are also members of the Committee, so it's about the same.

The ONEP does many for the Committee, has ideas that they suggest and set budgets. They also can work out ideas for Rattanakosin, and they can communicate directly to the Committee. So they do have influence ("I don't use the word power, they submit"). The BMA can also suggest ideas for Rattanakosin, but they have to talk via the secretary of the Committee (the ONEP). The ONEP has to tell all the ideas to the Committee, and they don't even want to cross that line.

The FAD has its own law, and they want to work only under their own law. For the buildings in Rattanakosin the FAD acts independently from the Committee, because of that law. But one of the people of ONEP is member of the FAD too. The FAD can work on their own, when they act according to their law. The Rattanakosin Committee cannot deal into details. The FAD can, and the BMA can, and also the ONEP goes into detail. It's a different focus, more about the area. The vision of the Committee on Rattanakosin is to stop the developments. Extending the beauty of Rattanakosin. At the moment there is one Prime Minister who wants to develop more in Rattanakosin, just to earn money from the tourists (more activities). The Committee cannot approve this, so stopped the Minister (this already happened more than once). The Committee doesn't think about money making in Rattanakosin, it's about people have to come to visit Rattanakosin and see it, without destroying. The Tourist Office tried to have influence in Rattanakosin. For the residents of Rattanakosin living there with the regulations is not difficult, they can build a new house; but there are regulations to building-height.